

zinātniskie raksti

VALODAS SISTĒMA

Министерство высшего и среднего специального образования
Латвийской ССР
Латвийский ордена Трудового Красного Знамени
государственный университет им. П.Стучки
Кафедра латышского языка

Ученые записки
Латвийского государственного университета им. П.Стучки
Том 259

СИСТЕМА ЯЗЫКА

Латвийский государственный университет им. П.Стучки
Рига 1976

Latvijas PSR Augstākās un vidējās speciālās
izglītības ministrija
Ar Darba Sarkanā Karoga ordeni apbalvotā
Pēteru Stučkas Latvijas Valsts universitāte
Latviešu valodas katedra

Pēteru Stučkas Latvijas Valsts universitātes
zinātniskie raksti
259. sējums

VALODAS SISTĒMA

P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte
Rīga 1976

IVU Zinātnisko rakstu 259. sējumā aplūkotas vārddarināšanas, verbu saistāmības un semantikas problēmas, statistiski raksturots latviešu valodas funkcionālo stilu vārdu krājums un morfoloģiskās kategorijas. Aktuālie valodas sistēmas jautājumi analizēti plašā un daudzveidīgā valodas materiālā. Rakstu krājums ir nozīmīgs gan valodas teorētiskajā izziņā, gan valodas kultūras problēmu risināšanā.

В 259 томе Ученых записок ЛГУ рассмотрены проблемы словообразования, сочетаемости и семантики глаголов, даны статистические характеристики словарного состава и морфологических категорий в функциональных стилях латышского языка. Актуальные вопросы системы языка изучены на богатом и разнообразном языковом материале. Сборник статей представляет интерес как в теоретическом плане, так и для решения вопросов культуры речи.

Publicēts saskaņā ar P. Stučkas LVU Izdevniecības padomes
1976. gada 26. novembrā lēmumu

© P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte, 1976

V 70100-128u 203-76
№ 812(11)-76

FRIEKŠVĀRDS

Rakstu krājumā ir ietvertas vārddarināšanas un verbu saistāmības un semantikas problēmas, kā arī gramatisko kategoriju un vārdu krājuma statistisks raksturojums latviešu valodas funkcionālo stilu sistēmā. Šie aktuālie latviešu valodas jautājumi uz stingri teorētiskas bāzes ir skatīti plašā un daudzveidīgā konkrētās valodas materiālā.

Rakstā "Sintaktiskas cilmes atributīvie genitīvepi" (B. Soida) ir mēģināts atklāt šo sintaktisko veidojumu būtību un vietu latviešu valodas sistēmā. Šai sakarā tie detalizētā analizē salīdzināti ar lietvārda genitīva formu - ar pašu lietvārdu kā formu sistēmu un ar atbilstošajām sintaktiskajām konstrukcijām, kā arī rādīti saistījumā ar citiem svarīgiem procesiem latviešu valodā - ar salikteņu darināšanu, ar pārkārtojumiem lietvārdu locījumu formu lietošanā. Dziļā valodas materiāla analīze, kā arī novatoriskā pieeja aplūkojamam jautājumam ir devusi iespēju secināt, ka genitīvepi mūsdienu latviešu valodā veidojas kā sintaktiski derivāti. Gan pēc formas, gan pēc funkcijas tie pretendē uz īpašu vietu vārdšķiru sistēmā.

Uz daudzu gadu vākta mūsdienu latviešu literārās valodas materiāla pamata ir risināts genitīveņu produktivitātes jautājums (J. Kušķis "Genitīveņu tipi"). Daudpusīgais ilustratīvais valodas materiāls, salīdzinot ar iepriekšējo pētījumu konstatējumu, pārliecinoši rāda, ka pēdējā gadu desmitā genitīveņu produktivitāte ir samērā strauji pieaugusi. Daudz derīga ir izteikts singularizācijas un pluralizācijas jautājumā.

Regulāra motivācija deverbālu lietvārdu darināšanā (M. Baltiņa) aplūkota latviešu rakstu valodā no 16. līdz 20. gs. Mēģināts parādīt motivētāja vārda - verba un motivējamā vārda - deverbālā substantīva derivatīvo attieksmju īpatnības. Motivācija uzlūkota kā viens no morfoloģiskās analīzes un vārddarināšanas norobežošanas kritērijiem.

Analizējot M.Gorkija stāstos "По Руси" lietoto deverbālo lietvārdu leksiski semantiskās grupas, ir iztirzāts valodnieciskajā literatūrā maz pētīts jautājums - leksiskas un vārddarināšanas nozīmes kontekstuālā diferencēšanās (Z. Tolmačova un J.Бессенная "Взаимодействие лексического и словообразовательного значения").

Pievēršoties runāšanas verbu saistāmības īpatnībām (I. Freimane), galvenokārt ir akcentētas sintagmātiskās attiecības un verbu un piesaistīto verbu semantika. Izdalīti runāšanas verbu saistījumu pamattipi, kā arī doti dažu runāšanas verbu distributīvā apraksta paraugi, kas var noderēt plašākai verbu distributīvās vārdnīcas izveidei.

Vispusīgā latviešu valodas funkcionālo stilu izpētē jo svarīga nozīme ir datiem un atzinumiem, kas iegūti statistiski pētījot valodas parādības dažāda stila tekstos (S.Кļāviņa "Сопоставление статистических характеристик морфологических категорий в функциональных стилях латышского языка" un "Вероятностно-статистические характеристики словарного состава функциональных стилей латышского языка"). Atšķirības gramatisko formu lietojuma biežumā konstatētas gan atsevišķa stila ietvaros, gan arī - starp dažāda stila tekstiem. Tāda pieeja ļāvasi noteikt tās morfoloģiskās kategorijas, kas nozīmīgas stilu diferenciacijā, un tās, kam šādas diferencētājfunkcijas nav.

Vērā ņemami atzinumi ir izteikti, raksturojot tekstu leksikas statistisko struktūru, kā arī funkcionālo stilu leksiskās līdzības pakāpes. Statistiskie dati atspoguļoti tabulās.

Rakstu krājums ir nozīmīgs ieguldījums latviešu valodniecībā ne vien pētījamo problēmu teorētiskās izpratnes paplašināšanas un precizēšanas ziņā, bet arī daudzu latviešu valodas kultūras jautājumu risināšanā.

З. А. Толмачева, Е. Д. Бесценная

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЛЕКСИЧЕСКОГО И СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ЗНАЧЕНИЙ (НА МАТЕРИАЛЕ ИМЕН ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НУЛЕВОЙ АФФИКСАЦИИ В КОНТЕКСТЕ РАССКАЗОВ М. ГОРЬКОГО "ПО РУСИ")

Отглагольные образования нулевой аффиксации дают интересные примеры осложнения и конкретизации первоначального значения действия в процессе их семантического развития. С точки зрения взаимодействия лексического, словообразовательного значений (ЛЗ, СЗ) и контекста этот процесс мало изучен. Данная статья представляет собой попытку выяснить взаимодействие лексического и словообразовательного значения путём контекстуального разграничения общего СЗ действия и его модификаций - частных СЗ.

Рассмотрим основные теоретические предпосылки, определяющие постановку задачи и указывающие путь её решения.

I. Вопрос о специфике нулевой аффиксации, о возникающих при ней словообразовательных отношениях находит противоречивое отражение в лингвистической литературе. Решение этой проблемы оказывается первичной задачей анализа, так как материалом служат имена нулевой аффиксации. Для обозначения словообразовательного типа, о котором идёт речь, употребляются самые различные термины: безаффиксный, бессуффиксный, фонетико-морфологический, нулевая аффиксация (или суффиксация), конверсия, парадигматизация. Спор идёт не только об упорядочении терминологии, но и о сущности данного типа словообразования и может быть решен ответом на вопрос: выражается ли здесь СЗ специальными средствами и, если выражается, то какими. Не останавливаясь на рассмотрении различных точек зрения, отметим лишь, что нами принимается взгляд на рассматриваемый словообразовательный тип как на нулевую аффиксацию. Основным словообразователь-

ным средством (носителем СЗ^I) является значимое отсутствие аффикса в основе мотивированного слова - такое решение вопроса представляется нам наиболее последовательным и аргументированным. Концепция нулевой аффиксации нашла в последние годы отражение в работах многих исследователей: В.В.Лопатина, Е.А.Земской, И.С.Торопцева, В.М.Маркова. Эта концепция опирается на основной принцип словообразовательного анализа - установление направления мотивации, что представляет определенную трудность в данном случае вследствие специфики способа нулевой аффиксации: если при материально выраженной аффиксации показателем мотивированности является аффикс в основе мотивированного слова, то при нулевой аффиксации само наличие нулевого аффикса вытекает из отношений мотивированности. В работах последнего времени находим самые противоречивые, нередко прямо противоположные, по отношению к указанной модели оценки соотношений глагол-существительное.² Вообще же при соотношении однокоренных глаголов и существительных с процессуальным значением мотивированным обычно признают существительное, и в целом это справедливо. Аргументом в пользу признания подобных существительных мотивированными соответствующими глаголами (а не наоборот) является критерий, выдвинутый М.Докулилом: "значение имени, называющего действие - действие, понимаемое как предмет - это лишь абстракция от действия в основном смысле, обозначаемого глаголом" (цит. по кн.: А.Д.Зверев).

2. Вопрос о природе словообразовательного значения, его взаимодействии с лексическим достаточно сложен и запутан. Большинство лингвистов сходится в признании этого типа значения и необходимости выделять наряду с грамматическим

¹ Под СЗ понимается "общее значение ряда мотивированных слов, основанное на семантическом отношении к мотивирующему" (В.В.Лопатин, X, 3). Библиографическая ссылка состоит из фамилии автора, римской цифры, указывающей порядковый номер в "Списке цитируемых работ", и арабской, обозначающей страницу.

² См.: А.Д.Зверев, IV, 79; И.А.Мельчук, XIV, 128; Грамматика современного русского литературного языка, III, 142-145.

ким (обобщённым, абстрагированным) и лексическим³ (индивидуальным или свойственным группе слов) значениями типовое, деривационное (или словообразовательное) значение.

Под СЗ мы будем понимать общий компонент семантики мотивированных слов определённого словообразовательного типа, отсутствующий в мотивирующих словах данного типа.⁴ СЗ являются формально выраженными. Носителем СЗ, как было установлено выше, может быть нулевой аффикс.

Однако, как отмечают некоторые исследователи, в том, что охватывается понятием СЗ, объединены внутренне глубоко различные, разноприродные явления. В зависимости от характера СЗ словообразовательные факты делятся на две сферы, названные в работах Е.Куриловича "деривацией лексической" и "деривацией синтаксической" (Е.Курилович, У1). Это разграничение проходит и через способ образования отглагольных имён существительных посредством нулевой аффиксации. В настоящей работе больший интерес для нас представляет группа отглагольных имён действия нулевой аффиксации, относящихся к сфере синтаксической деривации (имена типа ход, съезд, спуск). В отличие от лексической, при синтаксической деривации ЛЗ производных тождественно значению производящих, поэтому синтаксический дериват на первом этапе (до развития вторичных значений), имеет то же, что и у исходной формы, лексическое содержание, но другую синтаксическую функцию, так как принадлежит к иной части речи. Сущность выступающего в сфере синтаксической деривации транспозиционного СЗ сводится "к наделению мотивированного слова общекатегориальной грамматической семантикой, отличной от общекатегориальной семантики мотивирующего слова, без изменения его лексического значения" (В.В.Лопатин, XII, 7 и след.). Например, название признака-

³ По определению Ю.Д.Апресяна, под ЛЗ слова в современной семантике понимается "выражаемое словом наивное понятие о вещи, процессе, свойстве и т.п." (Ю.Д.Апресян, II, 19; см. также: Ю.Д.Апресян, I, 6 и след., 12). Такого понимания ЛЗ будем придерживаться мы в данной работе.

⁴ Мы пользуемся определением, данным в статьях В.В.Лопатина (XII, 6) и Е.А.Земской (У, 184).

непроцессуального или процессуального - трансформируется (переводится) в сферу грамматической предметности.

Значение действия (состояния) в отглагольных именах нулевой аффиксации является СЗ,⁵ причём это - общее СЗ типа, присущее всем относящимся к нему словам (речь идёт о сфере синтаксической деривации).

Общее СЗ качественно отличается от так называемых частных СЗ. Под частными СЗ в лингвистической литературе понимаются:

1) значения отдельных семантических групп в рамках словообразовательного типа, создаваемых путём обобщения ЛЗ-й входящих в них слов (В.В.Лопатин, И.С.Улукханов, IX, 60 и след.);

2) различные модификации общего СЗ тоже могут рассматриваться как частные СЗ в рамках типа, например: общее СЗ - "носитель отношения к действию", частные СЗ - "производитель действия", "средства действия", "объект действия", "результат действия". Нами принимается трактовка частных СЗ именно как модификаций общего СЗ, ибо понимание частных СЗ как отдельных семантических групп, создаваемых путём обобщения ЛЗ слов, приводит к полному вытеснению словообразовательной классификации семантической, а называть семантические группы слов частными СЗ вряд ли целесообразно.

Однако не вызывает сомнения, что словообразование и лексическая семантика вступают здесь в теснейшее соприкосновение. Частные СЗ отглагольных имён нулевой аффиксации (результат, орудие или средство действия, объект, субъект, место, время действия) представляют собой вторичные, предметные значения, развивающиеся на основе общего СЗ действия, как результат реализации "склонности отглагольных существительных к опредмечиванию и в лексическом плане" (К.А.Левковская, УП, 147). Таким образом, СЗ всту-

⁵ Ср. замечание Н.Т.Шелиховой: "Значение действия в отглагольных именах существительных имеет словообразовательный характер, так как оно образуется в результате сложения значения глагольной основы и суффикса существительного и структурно выражено внутрисловными средствами" (Н.Т.Шелихова, XVII, 156).

пает в сложное взаимодействие с ЛЗ в процессе семантического развития отглагольных имён действия. В рамках словообразовательного типа можно наметить четыре вида значений слов, вступающих во взаимодействие друг с другом:

- 1) общее СЗ типа;
- 2) частные СЗ - модификации общего СЗ;
- 3) лексико-семантические парадигмы (группы), создаваемые путём обобщения ЛЗ входящих в них слов;
- 4) индивидуальные ЛЗ отдельных слов.

Взаимоотношения между первыми тремя видами значений являются объектом нашего внимания.

3. Принцип изложения материала требует определить понятие "лексико-семантическая парадигма" и установить способ выделения таких парадигм.

Каждая именная лексема характеризуется набором семантических признаков разной степени обобщённости. К высшей степени относятся: категориальный признак - предметность, семантический признак отдельной категории слов, например, одушевлённость - неодушевлённость и т.п. Это - семантические категории языка. Но мы, в соответствии с поставленной задачей (выяснить взаимодействие СЗ и ЛЗ), будем выделять лексические группы слов (ЛГ) на основе признаков более низкой степени обобщённости - на уровне лексико-семантических парадигм (лексико-семантических групп). Под лексико-семантической парадигмой будем понимать ряд слов, объединённых "семантической темой" (См. Д.Н. Шмелёв, ХУШ, 107), то есть имеющих общий элемент ЛЗ.

4. В соответствии с поставленной задачей нам остаётся коснуться вопроса о взаимодействии СЗ и контекста, так как значение слова зависит в каждом отдельном случае от его применения, то есть от контекста, в котором данное слово употреблено. Говоря о конситуативной реализации СЗ, мы будем иметь в виду способность контекста влиять на проявление определённого СЗ (общего или частного), хотя отношения между СЗ и контекстом носят двусторонний (взаимообусловленный) характер: контекст "проявляет" определённое СЗ, СЗ создаёт свой контекст. Для разграничения словообразователь-

ных значений нам потребуется два качественно различных типа контекста:

а) синтаксический - синтаксическая сочетаемость, понимаемая как информация о части речи и о грамматической (в частности, предложно-падежной) форме, в которой должно стоять слово, синтаксически связанное с другим словом;

б) лексический - контекст, в котором разграничение значений осуществляется при помощи лексического содержания сочетающихся слов.

Обобщая выдвинутые теоретические предпосылки, можно наметить путь решения поставленной задачи: при анализе материала мы будем исходить из положения о том, что контекстуальное разграничение общего СЗ и его модификаций в пределах отдельных лексико-семантических групп, выделенных в рамках словообразовательного типа нулевой аффиксации, позволит установить формы взаимодействия ЛЗ и СЗ.

Таким образом, первая задача, которую мы перед собой ставим, заключается в разграничении СЗ-й в контексте рассказов М.Горького.

Изменения, происходящие в отглагольных именах в направлении от специфически глагольного значения к предметному, далеко не всегда улавливаются интуитивно. В этих условиях удачным способом уточнения значений представляется трансформация, сочетающая формальный и семантический подходы к описанию и классификации языковых явлений. Для имён со значением действия обычно возможно (как это будет показано ниже, на с. и след.) построение глагольных конструкций, адекватно описывающих ситуацию: ОТЪЕЗД генерала #⁶ генерал отъезжает; КРИК станичников # станичники кричат; ХОД льда # лёд шёл; с ТРЕПЕТОМ ждал # ждал, трепеща и т.п. Для имён, развивающих вторичные предметные значения, эти значения могут быть определены через слова с соответствующими семами, например, значение результата действия: ЗАПИСЬ - то, что записано; СРУБ - то, что срублено; значение места действия: ВХОД - место,

⁶ # - знак преобразования.

через которое входят, СПУСК - место, по которому опускаются и т.д. Итак, трансформации в глагольные конструкции для имён со значением действия, а также толкования вторичных предметных значений через значение действия являются способом разграничения СЗ производных имён. Рассмотрим эти значения.

I. Общее СЗ действия (состояния):

ОТЪЕЗД < ОТЪЕЗЖАТЬ

Действие по знач. глагола отъезжать: "отбывать, отправляться в путь, уезжать куда-либо" (ССРЛЯ, ⁷ 8, 1717 и след.). Обыватели Прядильной улицы высунулись в окна, выскочили за ворота, повисли на заборах, жадно любуются великолепным ОТЪЕЗДОМ генерала в жизнь бесконечную - - (Зрители, 322).⁸

КРИК < КРИЧАТЬ

Действие по I-му знач. глагола кричать: "издавать крики, вопли" (ССРЛЯ, 5, 1655). - - КРИКИ людей будили желание орать во всю силу - - (В ущелье, 180) - - раздаются КРИКИ солидных, крупнорослых станичников (Женщина, 124).

ОХРАНА < ОХРАНЯТЬ

Действие по знач. глагола охранять: "наблюдать за сохранностью, безопасностью кого -, чего-либо, стеречь" (ССРЛЯ, 8, 1770) - - для ОХРАНЫ барака ночами от вороватых горцев молодой, крикливый студент-путеец - - прислал в ущелье троих сторожей - - (Ущелье, 153).

ТРЕПЕТ < ТРЕПЕТАТЬ

Состояние по знач. глагола трепетать: "испытывать физическую или внутреннюю дрожь, сильное волнение от какого-н. переживания" (СО, 748). Отворяя дверь визитерам, я с великим ТРЕПЕТОМ ждал, когда явится она - - (Гривенник, 304).

Рассмотрим частные СЗ - вторичные, предметные значения, развивающиеся на основе значения действия у отглаголь-

⁷ Приняты сокращения названий словарей (см. "Словари"). Для многотомных словарей первая цифра указывает том.

⁸ Цитаты приводятся по изданию: Горький М. Собр. соч. в 30-ти т., т. II. М., 1951. В скобках указывается название рассказа и страница. Знак - - указывает на обрыв (разрыв) текста.

ных имён нулевой аффиксации. Предметное значение будем понимать широко, как яепроцессуальное значение, а именно как конкретизированное.

II. Значение результата действия (имя называет предмет, вещество, качество, как результат осуществления действия мотивирующего глагола).

ЗАПИСЬ < ЗАПИСАТЬ

"То, что записано, занесено на бумагу, в книгу и т.п." (ССРЛЯ, 4, 773). Он взял книжку в руки, приблизил к лицу, прочитал ЗАПИСЬ вслух - - (Тимка, 351).

- Представьте, что каждый город, село, каждое скопление людей ведёт ЗАПИСЬ делам своим - - (Кладбище, 98).

ГАРЬ < ГОРЕТЬ

"То, что получается при сгорании; что-либо горелое" (СРЯ, I, 401). - - еще заря не погасла, а воздух душен от запаха ГАРИ (Губин, 48). - - тошнотворно пахнет ягодами бузины, мылом, ГАРЬЮ и гнилым листом ... (Губин, 44).

III. Значение объекта действия (имя обозначает предмет, подвергающийся действию, названному мотивирующим глаголом).

ЗАКЛАД < ЗАКЛАДЫВАТЬ

То, что закладывают - "вещь, взамен которой выдётся сосуда" (ССРЛЯ, 4, 512). - - Антипа хранит ЗАКЛАДЫ соседей: самовары, иконы, зимнюю одежду (Нилушка, 68).

РАБОТА < РАБОТАТЬ

"То, над чем работают (обычно ручным, кустарным способом)" (ССРЛЯ, I2, I4). Она чинит голубую с белыми горошинами кофту, и видно, что работать иглой привычно ей - - часто отрывая глаза от РАБОТЫ, чуть-чуть улыбается ему - - (Женщина, I28, I30).

IV. Значение субъекта действия (имя обозначает предмет-одушевленный или неодушевленный - а также отвлечённое понятие, производящее действие, названное мотивирующим глаголом).

ПОМЕХА < ПОМЕШАТЬ

"То, что мешает, препятствие" (СО, 508). Женщина - первая ПОМЕХА всякому делу в жизни сей - - (Нилушка, 71).

СТОРОЖ < СТОРОЖИТЬ

"Человек, который сторожит, охраняет что-нибудь" (СО, 712). - - крикливый студент-путеец, заведующий постройкой, прислал в ущелье троих СТОРОЖЕЙ - - (В ущелье, 153). Один из плотников - - ещё сидит у костра; в руке у него тяжёлый сук, около правой ноги светится топор: это СТОРОЖ, поставленный против нас, СТОРОЖЕЙ (В ущелье, 167).

У. Значение орудия или средства действия (имя обозначает орудие, инструмент или средство, с помощью которого осуществляется действие, названное мотивирующим глаголом).

СВЯЗЬ < СВЯЗАТЬ

То, чем связывают: "приспособление, связывающее, скрепляющее части чего-либо; крепка" (ССРЛЯ, 13, 465). - - уже весь горб ледореза обшит жёлтым, как масло, тёмом, осталось только наложить толстые железные СВЯЗИ (Ледоход, 26).

УХВАТ < УХВАТИТЬ

"...Предмет назван по его функции: буквально - "то, с помощью чего ухватывают, берут" (КЭС, 469-470). Выкочила кухарка, с УХВАТОМ в руках, воинственно встала рядом с Надеждой - - (Губин, 63).

УІ. Значение места действия (имя обозначает место, в котором происходит или может происходить действие, названное мотивирующим глаголом).

ВХОД < ВХОДИТЬ

"Место, через которое входят (отверстие, крыльцо, передняя; дверь, ворота и т.п.)" - (ССРЛЯ, 2, 930). Дом - в два окна, посреди их истоптанное, покосившееся крыльцо-ВХОД в бакалейную лавку - - (Вечер у Панашкина, 254). У ВХОДА в церковную ограду стоят сторожами четыре тополя - - (Женщина, 130).

СЪЕЗД < СЪЕЗЖАТЬ

"Место, по которому съезжают, спускаются" (ССРЛЯ, 14, 1340). Он живёт на окраине города, в слободе, над крутым СЪЕЗДОМ к Волге (Вечер у Панашкина, 254). Трое рослых татар, с заступами в руках, молча уравнивают упругую землю-СЪЕЗД к парому (Ералаш, 228).

УП. Значение времени действия (имя обозначает время, когда происходит или может происходить действие, названное мотивирующим глаголом).

РАССВЕТ < РАССВЕТАТЬ

Время, когда рассветает - "время суток перед восходом солнца" (ССРЯ, I2,782). ...Мы вышли из монастыря на РАССВЕТЕ и вот - шагаем (Калинин, I89). Сегодня она пришла домой на РАССВЕТЕ - - (Светлосерое с голубым,275).

ОБЕД < ОБЕДАТЬ

Время, когда обедают (обычно полдень). - - каждое воскресенье после ОБЕДА является на кладбище тонконогий, близорукий надворный советник Праотцев - - (Кладбище,92). Посылал я в ОБЕД Олёшу, сказывал - не пускал бы людей, а они - на-ко вот! (В ущелье, I78).

УШ. Отметим, что отглагольные имена нулевой аффиксации могут синкретично выражать несколько значений, например:

1) Значение объекта и результата действия:

РАБОТА

а) "то, над чем работают";

б) "то, что сделано".

Он не работает, а всё время неугомонно ходит около барака - - измеряя барак, людей, РАБОТУ неподвижным взглядом немых глаз - - (В ущелье, I54).

- - он ходил около РАБОТЫ, описывая один и тот же круг - - (В ущелье, I70).

ОТБРОСЫ

а) "то, что отбрасывают";

б) "результат действия по знач.глагола отбросить".

- - он /дом/ торчит среди ОТБРОСОВ города безобразной кучей дерева - - (Тимка, 334).

2) Значение субъекта и результата, причём существительные, образованные от "деструктивных глаголов" (со значением разрушительного действия), часто выражают и значенные места:

ОСЫПЬ

а) "то, что осыпается";

б) "то, что осыпалось" ("о чём-либо осыпавшемся"-

ССРЯ, 8, I22I);

в) "место, где произошло осыпание".

Серые песчаные ОСЫПИ, в десятке сажен перед нами, тоже зашевелились и потекли, отделяясь от нас (Ледоход, 27).

3) Значение субъекта, средства и места действия:

а) "то, что огораживает что-либо";

б) "то, чем, с помощью чего огорожено что-либо";

в) "место, которое огорожено" (значение места привносится семантикой предлога и окружающего контекста).

Когда человек с хлыстом скрылся в ОГРАДЕ церкви, куда прошла голубая дама, я тоже отправился вслед за ним -- (Герой, 314).

Стволы деревьев -- напоминают монахов, когда они, медленно идя к заутрене, сквозь тьму ночи, всегда особенно густую в ОГРАДЕ монастыря, гуськом подходят к паперти храма (В ущелье, 162).

-- в ОГРАДУ кладбища вползали тёмные, лохматые фигуры нищих -- (Кладбище, 100).

4) Значение действия и его результата:

РАБОТА

а) действие по знач. глагола работать: "осуществлять какую-нибудь деятельность, производя что-нибудь" (СО, 584);

б) "то, что сделано, изготовлено, создано кем-либо" (ССРЛЯ, 12, 14).

Я хочу, должен знать жизнь и РАБОТУ людей (Кладбище, 99).

Жизнь вся, насквозь -- великое дело незаметно маленьких людей, не скрывайте их РАБОТУ, покажите её! (Кладбище, 100).

Итак, мы привели примеры разграничения общего СЗ действия и его модификаций. Попробуем теперь выявить некоторые формы взаимодействия ЛЗ и СЗ, рассматривая контекстуальную реализацию общего и частных СЗ в пределах отдельных лексико-семантических парадигм. Выделяемые для этой цели ЛГ удовлетворяют требованию насыщенности словообразовательными значениями.

Последовательно рассмотрим ЛГ с общим ЛЗ "движение, перемещение в пространстве", "деструкт (разрушительное действие)", "говорение, речь".

I. Имена со значением "движение, перемещение в пространстве".

К данной ЛГ относятся производные БЕГ, ХОД, ВОСХОД, ВХОД, ЗАКАТ, ЗАХОД, ОТЪЕЗД, ПЕРЕВОЗ, ПОЛЁТ, ПРИХОД, СПУСК, СЪЕЗД. Мотивирующие их глаголы имеют в структуре своего ЛЗ семантический компонент "движение, перемещение", выявленный на основе толкований, приведённых в словарях, например:

бежать - "быстро двигаться в одном направлении" (ССРЛЯ, I, 307);

ходить - двигаться, перемещаться;

перевозить - "перемещать, взяв через какое-н. пространство" (СО, 451);

спустить (ся) - "переместить (ся) сверху вниз" (СО, 701);

сехать - "передвигаясь на чём-н., спуститься с чего-н." (СО, 725) и т.д.

Естественно, что названный семантический компонент входит в ЛЗ производных имён (они являются синтаксическими дериватами), и, следовательно, имена действия объединены семантическим признаком "движение, перемещение в пространстве" (отличаясь друг от друга многими другими семантическими признаками).

Слова данной лексической группы выражают следующие СЗ:

1) СЗ действия.

Для его установления обычно достаточно минимального синтаксического контекста - сочетания отглагольного имени с существительным - субъектом ситуации, которое преобразуется в глагольную конструкцию, адекватно описывающую ситуацию:

ОТЪЕЗД генерала (Зрители, 322) # генерал отъезжал;

ПОЛЁТ насекомого (Нидушка, 82) # насекомое полетело;

ХОД льда (Ледоход, 34) # лёд шёл;

БЕГ облаков (Калинин, 189) # облака бежали.

2) СЗ места.

Если в предложении отсутствует имя - субъект ситуации, преобразование в глагольную конструкцию невозможно, а минимального синтаксического контекста уже недостаточно: отглагольное имя может быть понято двояко - как обозначе-

ние действия или как обозначение места действия, например:

СЪЕЗД к парому: а) # съезжать к парому;

б) # место, где съезжают к парому.

ВЫХОД в долину: а) # выходить в долину;

б) # место, где выходят в долину.

В подобных случаях возможность двойного осмысления создаётся лексическим фактором: для установления значения важно не наличие предлога вообще или имени в определённом падеже, которым этот предлог управляет (то есть не морфосинтаксическая сочетаемость), а именно лексическое значение предлога (если он лексически однозначен) и наличие конкретных лексических единиц определённой семантики, с которыми производное слово употребляется в предложении (лексический контекст, как он был определён выше). В данном случае, например, слова, указывающие на локальную отнесенность отглагольного имени:

До ВЫХОДА в долину не больше ста шагов -- (В ущелье, 155). Он живёт на окраине города, в слободе, над крутым СЪЕЗДОМ к Волге (Вечер у Панашкина, 254). Трое рослых татар -- уравнивают упругую землю -- СЪЕЗД к парому (Ералаш, 228). -- она (баня) прилегла на глинистом СПУСКЕ в овраг -- (Губин, 43). Дом -- в два окна, по середине их истоптанное, покосившееся крыльцо -- ВХОД в бакалейную лавку -- (Вечер у Панашкина, 254).

Естественно, что реализуя значение места, лексический контекст уже не поддерживает первоначальное ЛЗ "движение, перемещение в пространстве", на основании которого была выделена рассматриваемая ЛГ (ср.: у неопредмеченных имён этой же ЛГ лексическим контекстом поддерживается ЛЗ "движение, перемещение": эти имена сочетаются с существительными, обозначающими предметы, способные к движению, и прилагательными, характеризующими движение по его скорости: -- быстрый БЕГ облаков -- (Калинин, 189) # быстро бегут облака; -- ленивый его (насекомого) ПОЛЁТ (Нилушка, 82) # насекомое лениво полетело; -- всё вокруг напряжено в стремительном ПОЛЁТЕ -- (Едут ..., 208) # всё стремительно полетело). Отглагольные имена, развивающие предметное значе-

ние, как бы получают вторичное значение и объединяются в ДГ с общим семантическим признаком "место", что даёт основание считать значение места лексико-словообразовательным значением, т.к.: а) оно лексично: образуется группа слов с общим структурно-семантическим компонентом "место"; б) является словообразовательным по природе: развивается на основе общего СЗ типа "действие по глаголу" (семантический компонент "место" конкретизируется у каждого отдельного слова значением действия, названного мотивирующим глаголом).

3) Значение времени.

Значение времени не является предметным (в узком, лексическом смысле), и есть основание предполагать, что оно выражается синкретически со значением действия. Значение времени при этом реализуется аналогично значению места с помощью показателей временной отнесённости имени, в качестве которых могут выступать предлоги, выражающие временные отношения (с, по, до), слова со значением времени:

ВОСХОД

а) действие по знач. глагола восходить - "появление светила над горизонтом" (ССРЛЯ, 2, 740);

б) время появления светила над горизонтом.

ЗАКАТ

а) действие по знач. глагола закатиться: "опуститься за горизонт (о небесных светилах)" - (СО, 178);

б) "время захода солнца" (ССРЛЯ, 4, 499).

С ВОСХОДА солнца и по ЗАКАТ я прошёл "Диким полем" вёрст сорок - - (На Чангуле, 387) # (со времени, когда) солнце восходило (до времени, когда) солнце закатывалось. Хорошо бы унуть до ВОСХОДА солнца (Покойник, 218) # (до времени, когда) солнце взойдёт.

Представляется, что наличие или отсутствие значения действия в подобных случаях зависит от конкретной внеязыковой ситуации. Приведём ещё несколько примеров.

В е ч е р о м, на ЗАКАТЕ солнца, к о г д а пили чай у костра, солдат сказал - - (В ущелье, 169) # (когда) солнце закатывалось.

ЗАХОД

а) действие по знач. глагола заходить: опускаться за горизонт (о небесных светилах);

б) время, когда заходит солнце.

По ЗАХОДЕ солнца Панашкин кашляет чаще и элее -- (Вечер у Панашкина, 259) # (после того, как) заходит солнце.

П. Имена с общим ЛЗ "деструкта" (разрушительного действия).

В эту ЛГ вошли производные ИЗЛОМ, ОБРЫВ, ОСЫПЬ, ПЕРЕЛОМ, ПОРЕЗ, ПРОРЕЗ, РАСКОЛ, образованные от так называемых "деструктивных глаголов", имеющих в структуре своего ЛЗ семантический компонент "деструкт", например:

изломить - "то же, что переломить; о л о м а т ь надвое" (ССРЛЯ, 5, 179);

осыпаться - о б в а л и т ь с я, р а з в а л и т ь с я;

расколоться - р а о ч л е н и т ь с я, р а с п а с т ь с я на части и т.д.

Имена данной группы выражают следующие СЗ:

1) Значение действия:

церковный РАСКОЛ (Губин, 44) # (раскол церкви) # церковь раскололась.

2) Значение места

реализуется, как и в рассмотренной выше ЛГ "движение, перемещение", при участии лексического контекста - это предлоги, глаголы, способные выражать пространственные отношения, прилагательные, способные сочетаться с именем со значением места:

Я с и д е л н а ОБРЫВЕ оврага -- (Нилушка, 81). - Сядем, - предлагает он, о с т а н о в я о ь у г л и н и с т о г о ОБРЫВА -- (Лёгкий человек, 362).

3) Значение результата.

Его товарищи хвастливо вспоминали о своих р а н а х - о ПОРЕЗАХ, с с а д и н а х, у ш и б а х -- (Зрители, 324).

Ш. Имена со значением "говорение, речь".

Данная ЛГ представлена именами БЕСЕДА, БРЁД, ГОВОР,

СПОР, ШЕПОТ, РАССКАЗ. Общий семантический компонент в структуре ЛЗ мотивирующих глаголов (и, следовательно, мотивированных имён) - "говорение, речь":

беседовать - вести душевный или деловой разговор;

бредить - произносить бессмысленные, бессвязные речи;

рассказать - словесно изложить, сообщить что-н." (СО, 610);

спорить - вести словесное состязание, оспорить что-либо;

шептать - говорить очень тихо, произнося звуки без участия голосовых связок.

Имена этой ЛГ выражают СЗ действия и результата.

Для установления значения действия обычно достаточно минимального синтаксического контекста - именного словосочетания, которое может быть тождественно преобразовано в глагольную конструкцию:

ГОВОР людей (В ущелье, 154) # люди говорят;

ГОВОР пассажиров (На пароходе, 106) # пассажиры говорят;

БЕСЕДА баб (Женщина, 137) # бабы беседуют;

ШЕПОТ женщины (Губин, 57) # женщина шепчет;

БЕСЕДЫ о душе (Женщина, 149) # беседовать о душе;

СПОРЫ о правде (Губин, 41) # спорить о правде.

Отметим, однако, что подобные преобразования для слов со значением говорения не всегда могут служить критерием определения значения действия у имён, способных развивать вторичное, предметное значение. Иными словами, для разграничения СЗ действия и результата необходимо обращаться к контексту предложения. Значение результата реализуется с помощью лексических показателей, например, глаголов написать, опубликовать, печатать, читать, прочесть:

Ночью я читал вслух Юдину незначительный РАССКАЗ о том, как хорошая женщина ушла от дурного мужа на работу для общества, для мира - - (Книга, 289). - - Послушайте, почему вы не напишете какой-нибудь

омешной РАССКАЗ? -- (Вечер у Сухомяткина, 268). П е ч а -
т а ю в плохонькой местной газете косноязычные РАССКАЗЫ
-- (Вечер у Шамова, 241).

Для определения значения действия иногда необходим
отдалённый контекст:

Сидя перед нею /женщиной/, точно перед костром, па-
рень протягивал руки к ней и у в е щ е в а ю щ и м
г о л о с о м г о в о р и л :

- У нас город - хорош! Тракторов, церковей, домов ка-
менных ... а в одном трактуре - машина играет ... всё,
что хошь ... все песни!

- И в дураки тоже играет, - тихонько бормочет Конёв,
но, увлеченный РАССКАЗОМ о прелестях города, парень уже
ничего не слышит -- (Женщина, 130).

В данном случае лексический показатель (глагол "го-
ворить"), а также контекст самой ситуации поддерживают в
слове РАССКАЗ значение "действие по знач. глагола расска-
зать" (ССРЛЯ, 12, 799).

Лексические значения неопределённых имён лексической
группы со значением "говорение, речь" поддерживаются лек-
сическим контекстом: эти имена сочетаются со словами, ха-
рактеризующими речь по её громкости, характеру:

т и х а я БЕСЕДА (В ущелье, 167), т и х и й ШЁПОТ
(Покойник, 216), е д в а о л ы ш н ы й ШЁПОТ (Женщина,
143), ГОВОР стал звучней (В ущелье, 159), р а в -
н о г о л о с ы й ГОВОР (В ущелье, 172), з а х л ё б и -
в а ю щ и й с я ШЁПОТ (Губин, 57), в о в б у ж д ё н -
н ы й ШЁПОТ (На пароходе, 108).

Контекстуальное разграничение словообразовательных
значений в пределах отдельных лексико-семантических групп
даёт возможность сделать некоторые выводы о формах взаимо-
действия ЛЗ и СЗ в рассмотренных лексических группах:

1) Разграничение общего СЗ и частных СЗ осуществля-
ется в качественно различном контексте: для установления
общего СЗ обычно достаточно минимального синтаксического
контекста; для определения реализации того или иного част-
ного СЗ важно лексическое содержание контекста (лексичес-
кий контекст).

2) В зависимости от способности отглагольного имени и опредмечиванию в лексическом плане различаются:

а) функции лексического контекста: у опредмеченных имён он поддерживает и реализует вторичное предметное значение (изменение лексической сочетаемости слова является естественным следствием его семантического развития); у неопредмеченных, выражающих общее СЗ действия, лексический контекст поддерживает первичное ЛЗ, на основании которого была выделена та или иная лексическая группа;

б) различаются также взаимоотношения общего СЗ и частных СЗ внутри рассмотренных ЛГ:

неопредмеченные имена способны к синкретичному выражению общего и частного СЗ, например, возможно синкретичное выражение значений действия (состояния) и времени (в словах ВОСХОД, ЗАКАТ, ЗАХОД, РАЗГАР);

для опредмеченных имён эта возможность исключена: слова ВХОД, СЪЕЗД, СПУСК, ПЕРЕВОЗ означают либо действие, либо место действия, названного мотивирующим глаголом; слова ОБРЫВ, ПОРЕЗ, ПЕРЕЛОМ - либо действие, либо место (или результат) действия. Частные СЗ могут дифференцироваться в контексте или выражаться синкретично.

3) Взаимодействие лексических значений рассмотренных групп слов и выражаемых в них словообразовательных значений можно представить в виде следующей таблицы:

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ГРУППЫ			ЧАСТНЫЕ СЗ
движение, перемещение в пространстве	говoreние, речь	деструкт	
вход выход перевоз спуск съезд ход		осыпь обрыв излом порез перелом	место
	рассказ беседа брань	перелом осыпь порез	результат
закат заход восход			время

Таблица наглядно показывает, что

а) общее СЗ действия может объединять слова разных ЛГ;

б) слова одной лексической группы могут выражать разные частные СЗ;

в) как показал анализируемый материал, значение места является лексико-словообразовательным. Образуется группа слов с общим структурно-семантическим компонентом "место", причём в нее входят слова, принадлежавшие по своему первичному ЛЗ к разным лексическим группам: ХОД, ВХОД, ВЫХОД, СЪЕЗД, ПЕРЕВОЗ, СПУСК - "движение, перемещение в пространстве"; ОБРЫВ, ОСЫПЬ, ИЗЛОМ, ПОРЕЗ, ПЕРЕЛОМ "деструкт". Иными словами, имея наряду с семантическими темами "движение" или "деструкт" тему "место", эти слова, способные выступать как члены разных лексико-семантических парадигм, объединяются в одну лексико-семантическую парадигму. По-видимому, здесь имеет место также лексикализация, закрепление лексических значений в словарном порядке (ср.: ОСЫПЬ, ОБРЫВ, но: ИЗЛОМ, ПОРЕЗ, ПЕРЕЛОМ; ср. также: имена, объединяемые СЗ результата - РАССКАЗ, БЕСЕДА, ПЕРЕЛОМ, ОСЫПЬ, ПОРЕЗ - не представляют лексико-семантической группы: они не имеют общего структурно-семантического компонента - значение результата является абстрактным, типовым значением по отношению к индивидуальным ЛЗ выражающих его слов).

Так реализуется в исследованном контексте взаимодействие лексического и словообразовательного значения.

СПИСОК ЦИТИРУЕМЫХ РАБОТ

- I. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М., 1974.
- II. Апресян Ю.Д. Теоретическая семантика и практическая лексикография. - Тезисы межвузовской конференции "Оптимальные методы преподавания языка и теория русского языка", ч. I, М., 1974.
- III. Грамматика современного русского литературного языка. М., Изд. АН СССР, 1970.
- IV. Зверев А.Д. Выражение направления производности в русском языке. - В кн.: Актуальные проблемы русского словообразования, I. (Материалы республиканской научной конференции). Самарканд, 1972.

У. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. М., 1973.

VI. Курилович В. Деривация лексическая и деривация синтаксическая. - В кн.: Очерки по лингвистике. М., 1962.

VII. Левковская К.А. Теория слова, принципы её построения и аспекты изучения лексического материала. М., 1962.

VIII. Лихтман Р.И. Существует ли безаффиксный способ словообразования в русском языке? - ВЯ, 1968, № 2.

IX. Лопатин В.В., Улуханов И.С. Построение раздела "Словообразование". - Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка. М., 1966.

X. Лопатин В.В. Нулевая аффиксация в системе русского словообразования. - ВЯ, 1966, № 1.

XI. Лопатин В.В. Способы именного словообразования в современном русском языке. Автореферат на соискание учёной степени канд. филол. наук. М., 1966.

XII. Лопатин В.В. К вопросу о типологии словообразовательного значения. - Тезисы междуузловской конференции "Оптимальные методы преподавания языка и теории русского языка", ч.В. М., 1974.

XIII. Марков В.М. Явление нулевой аффиксации в русском языке. - Тезисы докладов на междуузловской конференции по исторической лексикологии и языку писателей. Л., 1961.

XIV. Мельчук И.А. Об определении большей/меньшей смысловой сложности при словообразовательных отношениях. - "Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз.", 1969, т. XXV, вып. 2.

XV. Тимофеев К.А. О так называемом "безаффиксном" способе словообразования. - В кн.: Вопросы языка и литературы. Новосибирск, 1968, вып. 2, ч. 1.

XVI. Торопцев И.С. Очерк русской ономазиологии. Автореферат на соискание учёной степени доктора филол. наук. Л., 1970.

XVII. Шелихова Н.Т. Синтаксические вариации словообразовательного значения. I. - Материалы республиканской научной конференции. Самарканд, 1972.

XVIII. Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). М., "Наука", 1973.

С Л О В А Р И

Ожегов С.И. Словарь русского языка (СО). М., Госиздат иностранных и национальных словарей. 1953.

Словарь русского языка. В 4-х томах (СРЯ). М., Изд. АН СССР, 1957-1961.

Словарь современного русского литературного языка. В 17-ти томах (ССРЛЯ). М.-Л., Изд. АН СССР, 1948-1965.

Шайский Н.М., Иванов В.В., Шанская Г.В.
Краткий этимологический словарь русского языка (КЭС).
М., "Просвещение", 1971.

ВЕРОЯТНОСТНО-СТАТИСТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ
СЛОВАРНОГО СОСТАВА ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ СТИЛЕЙ
ЛАТВИЙСКОГО ЯЗЫКА

0.1. Линия функциональной стилистики, начатая Пражским лингвистическим кружком (напр., Navránek 1932; Navránek 1942; Mukařovský 1932; Mathesius 1942), успешно продолжается в работах чехословацких ученых послевоенного периода и в советском языковедении.

Интерес к функциональной стилистике в других странах проявляется с равной степенью интенсивности (краткий обзор см. Кожина 1968). В ГДР, например, в последние годы функциональная стилистика стала шире развиваться, в частности - в плане социолингвистики (Pfütze 1970; Grosse 1971; Gläser 1974; Spiewok 1974; и др.). О повышенном интересе к проблемам функциональной стилистики в ГДР свидетельствует также специальное издание трудов чехословацких лингвистов (Stilistik... 1971).

0.2.0. Однако, несмотря на быстрое развитие функциональной стилистики, многие, даже основные её понятия до сих пор не подвергались специальному исследованию и не получили общепринятого определения.

Так, для всего развития функциональной стилистики характерно стремление к уточнению её центрального понятия - «функциональный стиль», которое на первый взгляд может показаться бесспорным и твердо установленным. Вполне закономерно рассмотреть функционально-стилистическую дифференциацию речи как один из видов социолингвистического варьирования. В связи с этим функциональный стиль можно определить как тради-

ционную совокупность языковых средств, используемых в определенной сфере общения, и как закономерности отбора и группировки различных языковых средств, потенциально закрепленных за какой-либо коммуникативной сферой или типовой ситуацией общения (Швейцер 1974, 23; Семенов 1974, 16; Glaser 1974, 487-496).

На этом основывается наиболее распространенная и традиционная классификация функциональных стилей литературного языка: разговорная, официально-деловая, газетно-публицистическая, научная и литературно-художественная речь.

В стилистике латышского языка тоже выделяется традиционная система стилей (Latviešu valodas stila mācība 1961,6; Rozenbergs 1976, 29-46; Latviešu literārās valodas praktikums 1976, 7-20).

Однако лингвистическая специфика каждого функционального стиля, к сожалению, на данном этапе развития стилистики является понятием весьма неопределенным, что, в свою очередь, в значительной степени затрудняет определение и классификацию стилей.

О том, что единая строго научная основа функциональной стилистики еще не создана, свидетельствуют хотя бы различные классификации функциональных стилей (см. сводку в кн.: Ровенталь 1974, 20-21).

Существующая практика в разграничении функциональных стилей основывается то на функциях стиля в сфере общения, то на соответствии речи нормам литературного языка, то на составе средств выражения и т.п.

0.2.1. Стили представляются функционально различающимися множествами текстов¹, которые в лингвистическом плане являются результатом взаимодействия порождающей системы языка, нормы и утуса, а также целого комплекса экстралингвистических факторов. Следовательно, в каждом тексте проявляется действие как объективных, так и субъективных; как

¹ Ср. разные определения текста в материалах научной конференции «Лингвистика текста» (ч.1, П.М., 1974) и Всесоюзного симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации (ч.1, П.М., 1975)

лингвистических, так и экстралингвистических факторов (разбор последних см., напр., у Кожиной 1968, 149-157).

Объективные факторы обусловлены смысловым содержанием текста, целью и условиями порождения текста, общелитературной языковой нормой.

Субъективные факторы неотделимы от выбора автором темы сообщения, условий его функционирования и составных единиц.

При формировании текста давление функционально-стилистических и общеязыковых факторов вступает в силу после принятия субъективного решения о теме, назначении и форме сообщения. Однако это еще не свидетельствует о приоритете субъективного начала в производстве текста, так как свобода выбора при этом ограничена. Ведь общие закономерности использования элементов языка превалируют над индивидуальными авторскими намерениями. Кажется, что возможности проявления индивидуальности автора находятся в обратно пропорциональной зависимости от степени традиционной организованности речи в рамках функционального стиля: они сводятся до минимума в официально-деловых текстах, а максимума достигают в художественных текстах.

Следовательно, функциональные стили обладают своей особой функционально-стилистической речевой системностью и структурой, которые коренятся в экстралингвистических факторах, своеобразных для каждого стиля.

0.2.2. В ряду экстралингвистических факторов ведущей следует признать прагматическую направленность - она связана с реальными условиями речевой коммуникации и присуща любому высказыванию. Его обусловлен и контролируется процесс выбора языковых средств (Doležel 1969, 13-17). Повторение операций выбора становится традицией в определенной сфере общения и создает стилевые черты.

Основную массу языковых средств любого функционального стиля составляют общеязыковые, стилистически немаркированные единицы, межстилевые средства. Однако традиционно содержание понятия функционального стиля складывается из суммы только тех средств, которые определяют лицо стиля, т.е.

средств, закрепленных за определенной сферой общения, с одинаковой или сходной стилистической окраской, с едиными функционально-речевыми нормами отбора и употребления². На самом деле необходимо различать общие и специфические средства и черты стилей.

Общие средства образуют фон стиля и имеют надстилевой характер. Статистические характеристики их употребления не имеют значимых колебаний в текстах разных стилей.

Однако статистические характеристики специфических средств нестабильны в группах текстов разных стилей, т.е. наблюдаются их значимые колебания. В свою очередь, статистически незначимые колебания свидетельствуют о стилистической стабильности. Следовательно, в вероятностях (частотах) употребления языковых элементов обнаруживается речевая системность функционального стиля. Одновременно следует подчеркнуть, что она проявляется не только в отборе лексико-грамматических средств и значений (тем самым и в вероятностях), но и в своеобразном качественном употреблении их.

Таким образом, вслед за Г.Херданом (Herdan 1964, 155-157), Л.Долежелом (Doležel 1969, 10-11), Б.Н.Головиным (Головин 1968, 39) и другими представителями статистической стилистики стиль можно интерпретировать как вероятностное явление и стилями речи считать "разновидности её структуры, соответствующие некоторым типовым ситуациям общения и отличающиеся друг от друга существенными различиями языковых частот, достаточными для их суммарного качественного опознавания на интуитивном уровне восприятия речи" (Головин 1968, 39).

В связи с этим изучение функциональных стилей невозможно без их вероятностно-статистического описания.

Предпосылкой вероятностно-статистической концепции стилей является допустимость сегментации текста на дискретные единицы, функционирование которых можно выразить распределением частот.

Каждый текст описывается множеством измерений, отража-

² Ср. указание на это в работе: Винокур 1968, 6.

щих его статистическую структуру, которая выступает как некая равнодействующая внеязыковых и языковых факторов, обуславливающих текст.

Статистические характеристики должны служить выявлению общих и специфичных черт каждого функционального стиля, а те в свою очередь - различению текстов разных стилей. Разумеется, совокупности текстов можно классифицировать в соответствии с прагматическим критерием уже до установления их статистической структуры. Однако необходимо, чтобы описание стиля указывало не только на сферу коммуникации и прагматическую направленность текстов, но и раскрывало материальные различия в продуктах стиля - в текстах.

0.2.3. Установление речевой системности и структуры функциональных стилей может осуществляться двумя методами:

- 1) собственно качественным,
- 2) качественно-количественным, или вероятностно-статистическим.

Речевая системность стилей выводится в результате наблюдений над текстами и их сопоставлений. При единстве качественного и количественного подходов выясняются как общие, так и специфичные черты стилей, а также закономерности функционирования языковых средств в каждом из функциональных стилей. На это уже в 30-ые годы было указано В.В. Виноградовым: «По-видимому, в разных стилях книжной и разговорной речи, а также в разных стилях и жанрах художественной литературы частота употребления разных типов слов различна. Точные поиски в этой области помогли бы установить структурно-грамматические, а отчасти и семантические различия между стилями... Анализ всех грамматических категорий должен уяснить их относительный функциональный вес в разных стилях литературного языка (Виноградов 1938, 155-156).

0.2.4. Мысль о критериях определения функциональных стилей по количественным данным и о необходимости количественного изучения равностилевых текстов высказана многими

советскими (напр., Пиотровский 1961, 32-35; Головин 1961, 25-29; Головин 1964; Головин 1968, 38-41; Перебейнос 1966; Перебейнос 1967, 121-122; и др.) и зарубежными лингвистами (напр., Пап 1961, 37-38; Лескис 1963; Долежел 1964; Мистрик 1967; Fucks 1955; Herdan 1955, 12-63; Meier 1964).

Сейчас статистические методы в лингвистической стилистике применяются настолько широко, что можно говорить о новом направлении - статистической стилистике.

Статистическим исследованием стилей занимаются целые коллективы: в СССР - Всесоюзный коллектив «Статистика речи» под руководством Р.Г.Пиотровского (см. библиографию в работе: Алексеев 1975, 93-115), в Институте языковедения Академии наук Украинской ССР под руководством В.И.Перебейнос (см. сборники: Статистичні... 1967; Методи... 1968; Питання... 1970; Вопросы... 1974), в Горьковском университете под руководством Б.Н.Головина (см.: Статистическое... 1970; Головин 1971; и др.), в Саратовском университете под руководством О.Б.Сиротининой (см. сборники: Вопросы... 1962-1976; Язык и общество - 1967) и др., а также в Чехословакии (см., напр., Kvantitativni... 1962), в ГДР (напр., Fachsprachen... 1975), США (см., Statistics... 1969), в Великобритании и в других странах.

Статистическим характеристикам стилей свой интерес уделяют многие советские (напр., Никонов 1959; Кауфман 1961; Кауфман 1970; Вишнякова 1967; Кожина 1972; Сиротинина 1974; Шайкевич 1968) и зарубежные (напр., Doležel 1960; Mistrík 1965; Mistrík 1969; Krallmann 1966) лингвисты.

Проведенные исследования доказывают необходимость и плодотворность статистических методов при изучении функциональных стилей, при выявлении их общих и специфических черт, при сопоставлении разностилевых текстов. Данные статистического обследования уточняют многие априорные наблюдения и гипотезы, устанавливают закономерности функционирования языка.

0.2.5. Изучение функциональных стилей помимо теоретического (чисто лингвистического) значения имеет также перво-

степенное прикладное назначение. Многообразные задачи современной прикладной лингвистики требуют подхода не к языку вообще, а к определенному стилю, к определенной разновидности текстов, не исключая, конечно, при этом рассмотрения языковой структуры. Функциональный подход необходим как в методике обучения языкам, так и в решении проблем культуры речи; а дальнейшее развитие машинного перевода и автоматической обработки информации зависит от степени наученности функциональных стилей и подотилей.

0.3. Важным компонентом текста является его словарный состав, т.е. отбор лексических единиц, который в большей степени, чем другие характеристики текста, зависит от множества экстралингвистических факторов, определяющих функциональный стиль.

Целью настоящей работы является лингвостатистическое сопоставление лексики предварительно по сфере коммуникации выделенных функциональных стилей латышского языка: публицистического, научно-технического и художественного. Материалом для осуществления этой цели служат вероятностно-статистические модели названных функциональных стилей - частотные словари латышского языка (Klavina 1968^a, далее - П1; Latviešu valodas biežuma vārdnīca 1966, далее - НТ; Latviešu valodas biežuma vārdnīca 1969, далее - П2; Latviešu valodas biežuma vārdnīca 1972, далее - Хд).

Сформулируем общие задачи исследования:

во-первых, лингвостатистическая проверка наличия предварительно выделенных функциональных стилей;

во-вторых, выявление статистических параметров для каждого функционального стиля, главным образом, в виде частотных последовательностей однородных категорий (слов и лексических классов слов) и определение дифференциальных признаков функциональных стилей;

в-третьих, измерение лексической связи функциональных стилей как на уровне словаря, так и по употребительности слов, как по всему словнику, так и по его зонам, используя при этом корреляционный анализ, параметрические и непараметрические критерии;

В-четвертых, описание стилевой дифференциации словарного состава, выделяя общеупотребительную и характерную для отдельных стилей лексику, статистически выясняя таким образом стилистические пласты словарного состава.

Априорно можно предположить, что частотные словари П1 и П2, представляющие один функциональный стиль, а именно публицистический, не будут иметь существенных различий в вероятностно-статистических характеристиках языковых единиц. Имея в виду, что художественная литература (Хл) характеризуется эмоционально-эстетическим воздействием, а научно-технические (НТ) и публицистические (П1 и П2) тексты - рациональностью, можно также предположить, что частотный словарь Хл будет существенно отличаться от частотных словарей НТ и П1, П2.

В задачи нашего исследования входит подтверждение или опровержение этих, а также других гипотез, в сознании лингвистов и в интуиции носителей языка связанных с речевыми разновидностями - функциональными стилями.

1. Основные положения

1.1. Любой естественный язык - система, состоящая из упорядоченной совокупности элементов, каждый из которых имеет определенное множество возможных комбинаций с другими элементами системы. Однако практически невозможно учесть всю массу факторов, определяющих образование того или иного сочетания языковых элементов. Поэтому при вероятностно-статистическом моделировании текст рассматривается как последовательность независимых друг от друга дискретных элементов, т.е. как последовательность независимых испытаний. Результатом каждого испытания является появление или непоявление словоупотребления. Следовательно, допускается, что каждое словоупотребление имеет свою вероятность появления.

1.2. Язык - открытая система, находящаяся в постоянном изменении. Каждый реальный текст является реализацией нестационарного процесса. Вероятности употребления слов

(словоформ) зависят от темы текста, времени его написания (даже в коротком хронологическом периоде), от возраста, образования и стиливых вкусов автора. Производящие текст система, норма и узус, а также сопутствующий им комплекс условий не бывает неизменными, в связи с этим распределение вероятностей в тексте для всех лексических единиц также не остается неизменным. Однако частотные словари строятся на основании предположения, что текст является реализацией стационарного случайного процесса.

Хотя оба упрощающих допущения приводят к заметным потерям смысловой и синтаксической информации, они дают возможность применить для исследования построенных моделей математический аппарат, а также организовать на основе этих исследований объективный отбор лексики и морфологии (Пиотровский 1975, 61).

В статье рассматриваются общие черты статистической структуры текстов на уровне слов и лексическое сходство функциональных стилей.

2. Эмпирическое распределение слов

(статистическая структура или лексический спектр текста)

2.0. Обозначим длину текста - N , объем словаря - L . В любом достаточно большом реальном тексте $N > L$. Данные об N и L в П1, П2, НТ и Хл см. в табл. 1.

Таблица 1

N (в словоупотреблениях) и L (в словах)

	П1	П2	НТ	Хл
N	200 000	300 000	292 000	300 000
L	16 789	21 069	13 319	19 696

2.1. Однако ни длина текста N , ни объем словаря L не характеризуют текст с точки зрения повторяемости слов.

Соотношения L и N - индекс разнообразия $\frac{L}{N}$ и индекс итерации $\frac{N}{L}$ - только в самых общих чертах сигнализи-

рует о характере текста. Кроме того, эти показатели могут быть использованы лишь при сравнении текстов одинаковой длины, так как они не учитывают влияние длины текста на повторяемость слов. Названные индексы для П1, П2, НТ и Хл (см. табл. 2) были вычислены, но при том цель их последующего сравнения не ставилась.

Таблица 2

Индексы разнообразия (I_{ext}) и индексы итерации (I_i)

	П1	П2	НТ	Хл
I_{ext}	0,084	0,07	0,046	0,066
I_i	11,91	14,24	21,92	15,23

Содержательная вероятностно-статистическая характеристика текста имеется в сведениях о количествах слов, повторенных определенное число раз, т.е. с определенной частотой F .

"Устройство" текста в указанном смысле, называемое статистической структурой текста (Фрумкина 1964, 43; Арапов и Ефимова 1975) или лексическим спектром текста (Калинин 1964, 246), отображает таблица и график эмпирического распределения слов. Они для П1, П2, НТ и Хл по техническим причинам не будут здесь приведены (о табулировании данных частотных словарей см. Алексеев 1975, 24 и 44),

Кривые, выражающие связь между значением частоты и вероятностью, с которой частота принимает это значение, имеют общие черты для всех 4 текстовых совокупностей. То же самое подтверждают эксперименты по различным текстам на различных языках (Yule 1944, 9-55, Фрумкина 1964, 44). Они, очевидно, связаны с языком как таковым. Но помимо общих сходных черт имеются и существенные различия в статистической структуре текстов, которые позволяют высказать несколько суждений о текстах. Во-первых, в П1, П2 и Хл больше низкочастотных слов, чем в текстах НТ.

Об этом говорят также индексы исключительности (специфичности) лексики (см. табл. 3), отражающие отношение количества слов с $F = 1$ к объему словаря или к длине текста.

На уровне текста индекс исключительности (специфичности) вычислен по формуле $I_{sp} = \frac{20 \cdot m_{F=1}}{N}$, на уровне словаря - по формуле $I_{sp} = \frac{20 \cdot m_{F=1}}{L}$ (ср. Мистрик 1967, 44).

Таблица 3

Индексы исключительности или специфичности (I_{sp})

		П1	П2	НТ	Хл
I_{sp}	текста	0,80	0,60	0,32	0,54
I_{sp}	словаря	9,52	8,56	6,90	8,17

Во-вторых, в текстах НТ доля высокочастотных слов больше, чем в П1, П2 и Хл. Об этом свидетельствуют, в свою очередь, индексы плотности (концентрации) текста (см. табл. 4), зависящие от числа повторяющихся слов в тексте и от длины текста. Их можно вычислить по формуле:

$$I_c = \frac{20 \cdot m_{F > 1}}{L}$$

Таблица 4

Индексы плотности или концентрации (I_c)

		П1	П2	НТ	Хл
I_c	словаря	10,48	11,44	13,0	11,83

Индекс плотности, главным образом, чувствителен к тематическим словам и совершенно не зависит от случайных слов (Мистрик 1967, 44). Следовательно, чем богаче тематика, тем выше I_c , чем однороднее в тематическом отношении тексты, тем I_c ниже. Следовательно, из наших текстовых совокупностей наибольшим тематическим разнообразием обладают научно-технические тексты, художественные и публицистические оказываются в этом отношении более однородными.

Кроме того, для характеристики текста И. Мистриком предложен индекс стереотипности (Мистрик 1967, 45). Вычисляется он по формуле:

$$I_{st} = \frac{N-L}{m} \quad F > 1$$

Высокую степень стереотипности, как видно из табл. 5, имеют научно-технические тексты, она ниже в художественных и публицистических текстах.

Таблица 5

Индексы стереотипности (I_{st})

	П1	П2	НТ	Хл
I_{st}	20,82	23,15	31,95	24,06

2.2. Следовательно, сравнительное изучение статистических структур текстов позволяет получить некоторые количественные меры для характеристики богатства словаря, разнообразия текста. Однако естественно желание найти характеристики, однозначно определяющие вид каждой кривой в отличие от любой другой и не зависящие от длины текстов. В качестве такой характеристики Дж. Улом (Yule 1944, 53-82) была предложена величина К:

$$K = \frac{\sum_{i=1}^n F_i^2 m^{-N}}{N^2}$$

Величину К для П1, П2, НТ и Хл см. в табл. 6.

Таблица 6

Величина К (коэффициент Юла)

	П1	П2	НТ	Хл
К	0,0032	0,005	0,006	0,0048

Величина К в сжатой форме отражает вид кривых П1, П2, НТ и Хл, однако по ней трудно сделать какие-либо заключения со-

держательного характера. Очевидно, как указывает Р. М. Фрумкина, следует стремиться к получению аналитических зависимостей, более явно отражающих статистическую структуру текста, или ограничиться графическим и табличным представлением данных, сопровождая их по возможности содержательной интерпретацией. (Фрумкина 1964, 48). Для сравнения лексического спектра разных текстов может быть использован непараметрический критерий Колмогорова-Смирнова (см. Тулдава 1974, 25-27). Результаты такого сравнения П1, П2, НТ и Хл мы намерены изложить в специальной статье.

3. Измерение лексического сходства текстов

3.0. Измерить лексическое сходство текстов можно на уровне словаря, т.е. исходя из частотных списков слов без учета их частотности, и на уровне текста, т.е. с учетом частотности слов в текстах.

3.1. В качестве индекса лексической связи двух словарей можно использовать известный в биометрии коэффициент Жаккара (Jaccard 1901)³.

Вычисляем по формуле: *

$$R = \frac{C}{V_A + V_B - C}$$

где C — количество общих слов в обоих словарях,

V_A — количество слов в одном словаре,

V_B — количество слов во втором словаре.

Индекс R может принимать значения от нуля до единицы. Если в словарях нет общих слов, R равен нулю, если словари полностью совпадают, R равен единице.

³ Установлено (Тамарин и Шмидт 1975, 53), что среди некоторых коэффициентов сходства логически обоснованными и математически корректными являются коэффициент Жаккара и адекватный ему (отличающийся только масштабом) коэффициент Стургена-Радулеску, поэтому они рекомендуются к практическому использованию.

Индексы лексического сходства частотных списков П1, П2, НТ и Хл см. в табл. 7.

Таблица 7

Индексы лексического сходства (R)
на уровне словаря

	П1	П2	НТ	Хл
П1		0,440	0,262	0,295
П2			0,265	0,356
НТ				0,187

Как и следовало ожидать самое высокое значение R характерно для частотных списков одного функционального стиля (П1 и П2). По словарному составу между публицистическими и художественными текстами сходство больше, чем между публицистическими и научно-техническими. Симптоматично, что индексы лексического сходства между обоими частотными списками публицистики и частотным списком науки и техники имеют почти одинаковые значения. Это свидетельство наличия у каждого функционального стиля определенных специфических черт в выборе словарного состава. То, что $R_{П1:Хл}$ заметно отличается от $R_{П2:Хл}$ видимо, объясняется различиями в комплектовании выбора П1 и П2 (ср. Klaviņa 1968^b, 202 и Latviešu valodas biežuma vārdnīca 1969, 7). Меньше всего общего между словарным составом научно-технических и художественных текстов.

3.2. Измерение лексического сходства между П1, П2, НТ и Хл на уровне текста проведено при помощи корреляционного анализа (см. Klaviņa 1976, 112-122). Для этого вычислены коэффициенты корреляции Пирсона r между П1 и П2, П1 и НТ, П1 и Хл (см. табл. 8).

Коэффициенты корреляции Пирсона r
(лексическое сходство на уровне текста)

	П1	П2	ПТ	Хл
П1		0,979	0,862	0,601

Численные значения коэффициентов корреляции Пирсона подтверждают, что наибольшая общность наблюдается в употреблении словарного состава в текстах одного функционального стиля, даже столь неоднородного, как публицистический. Степень лексической связи ниже между публицистическими и научно-техническими текстами. Самая низкая степень близости - между публицистическими и художественными текстами, так как наряду со значительной общностью самого словарного состава имеются существенные различия в частотах слов, особенно в зоне достоверных слов ($c F \geq 40$).

В статье остановились лишь на некоторых вероятностно-статистических характеристиках словарного состава текстов, используемых в настоящее время статистической стилистикой.

В лингвостатистических исследованиях неоднократно делаются попытки построить вероятностные модели текста, описывающие зависимость между частотой слова (словоформы) F и его номером (рангом) i в частотном списке, а также уточнить уже существующие модели, которые известны под названием закона Ципфа-Мандельброта. Их параметры могут быть использованы для вероятностно-статистической характеристики текстов разных функциональных стилей.

При всестороннем изучении функциональной связи между длиной текста N и объемом словарика L между стилем и объемом словарика также могут быть выявлены вероятностно-статистические параметры стилей.

Однако сходство и различие словарного состава функциональных стилей способен раскрыть анализ функционально-стилистической дифференциации лексики.

- Алексеев П.М. Статистическая лексикография. Л., 1975. 120 с.
- Арапов М.В., Ефимова Е.Н. Понятие статистической структуры текста. - "Научно-техническая информация. Сер. 2", 1975, № 6, с.3-7.
- Виноградов В.В. Современный русский язык. Вып. I. М., 1936, с.155-156.
- Винокур Т.Г. Об изучении функциональных стилей русского языка советской эпохи. - В кн.: Развитие функциональных стилей современного русского языка. М., 1968, с.3-11.
- Вишнякова Т.А. Некоторые количественные характеристики русской разговорной речи. Автореф. канд. дисс. М., 1967. 19 с.
- Вопросы статистической стилистики. Киев, 1974. 331 с.
- Вопросы стилистики. Вып. 1-9. Саратов, 1962-1976.
- Головин Б.Н. О возможностях количественной характеристики речевых стилей. - Тезисы докладов Межвузовской конференции по стилистике художественной литературы. М., 1961, с.25-28.
- Головин Б.Н. О вероятностно-статистическом изучении стиловой дифференциации языка. Киев, 1964. 21 с.
- Головин Б.Н. О роли статистики в описании языковых и речевых стилей. - Тезисы докладов Межвузовской конференции "Частотные словари и автоматическая переработка лингвистических текстов". Минск, 1968, с.36-41.
- Головин Б.Н. Язык и статистика. М., 1971. 191 с.
- Долежел И. Вероятностный подход к теории художественного стиля. - "Вопросы языкознания", 1964, №2, с.19-29.
- Калинин В.М. Некоторые статистические законы математической лингвистики. - "Проблемы кибернетики", 1964, вып. II, с.245-255.
- Клауфман С.И. Об именном характере технического стиля (на материале американской литературы). - "Вопросы языкознания", 1961, №5, с.103-108.

Кауфман С.И. Из курса лекций по статистической стилистике. М., 1970. 319с.

Кожина М.Н. О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики. Пермь, 1966. 213с.

Кожина М.Н. К основаниям функциональной стилистики. Пермь, 1966. 251с.

Кожина М.Н. Проблемы специфики и системности функциональных стилей. Автореф. докт.дисс. М., 1970. 44с.

Кожина М.Н. О речевой системности научного стиля сравнительно с некоторыми другими. Пермь, 1972. 395с.

Лесскис Г.А. О зависимости между размером предложения и характером текста.- "Вопросы языкознания", 1963, №3, с.92-112

Методи структурного дослідження мови. Київ, 1960.

Мистрик И. Математико-статистические методы в стилистике. - "Вопросы языкознания", 1967, №3, с.42-52.

Никонов В.А. Статистика падежей русского языка.- "Машинный перевод и прикладная лингвистика", 1959, вып.3/10, с.45-65.

Пап Ф. Количественный анализ словарной структуры некоторых русских текстов. - "Вопросы языкознания", 1961, №6, с.93-100.

Перебийнос В.И. Статистические исследования функциональных стилей современного украинского языка.- Тезисы докладов конференции "Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР". Ашхабад, 1966, с.41-43.

Перебийнос В.И. О закономерных зависимостях между единицами разных уровней в функциональных стилях. - Тезисы научной конференции "Уровни языка и их взаимодействие". М., 1967, с.121-122.

Пиотровский Р.Г. Стилистика и методы математического языкознания. - Тезисы докладов Межвузовской конференции по стилистике художественной литературы. М., 1961, с.32-34.

Питання структурно лексикології . Київ, 1970. 244с.

Розенталь Д.Ю. Практическая стилистика русского языка. М., 1974, с.19-62.

Семенов Н.Н. Функционально-стилистическая дифференциация как один из видов социолингвистического варьирования. - Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания. (Тезисы докладов секционных заседаний). М., 1974, с.14-18.

Сиротинина О.Б. Современная разговорная речь и ее особенности. М., 1974. 144с.

Статистическое изучение стилей языка и стилей речи. Материалы межвузовской конференции. Горький, 1970. 47с.

Статистичні параметри стилів. Київ, 1967. 260с.

Тамарин П.В., Шмидт В.М. Сравнительный анализ некоторых коэффициентов сходства. - "Труды Ленинградского общества естествоиспытателей", 1975, т.LXXII, вып.5 (Успехи биометрии), с. 45-53.

Тулдава Д.А. О статистической структуре текста. - В кн.: Советская педагогика и школа. Вып.9. Тарту, 1974, с.5-33.

Фрумкина Р.М. Статистические методы изучения лексики. М., 1964. 115с.

Шайкевич А.Я. Опыт статистического выделения функциональных стилей. - "Вопросы языкознания", 1968, №1, с.64-76.

Швейцер А.Д. О понятийном аппарате социолингвистики. - Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания. (Тезисы докладов пленарных заседаний). М., 1974, с.170-173.

Язык и общество. Вып.1-3, Саратов, 1967-1974.

Doležel I. O stylu moderní české prózy. Praha, 1960. 220 s.

Doležel L. A Framework for the Statistical Analysis of Style. - In: Statistics and Style. New York, 1969, p.10-22.

Fachsprachen und Sprachstatistik. Berlin, 1975. 325 S.

Fucks W. Mathematische Analyse von Sprachelementen, Sprachstil und Sprachen. - In: Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen. Heft 34a. Köln und Opladen, 1955.

Gläser R. Die Kategorie "Funktionalstil" in soziolinguistischer Sicht. - "Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung". Berlin, 1974, Heft 6, Bd. 27, S.487-496.

Grosse R. Zum Verhältnis von Soziolinguistik und Textlinguistik. - In: Textlinguistik. Bd. 2. Dresden, 1971, S.64-74.

Наврәнек 1932. - В русском переводе: Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура. - В кн.: Пражский лингвистический кружок. М., 1967, с.336-377.

Наврәнек 1942. - В русском переводе: Гавранек Б. О функциональном расслоении литературного языка. - В кн.: Пражский лингвистический кружок. М., 1967, с.432-443.

Herdan G. Language as Choice and Chance. Groningen, 1956, p.12-63.

Herdan G. Quantitative Linguistics. London, 1964. 356 p.

Kļaviņa S. Latviešu publicistikas biežuma vērdnīca. Manuskripts. Rīga, 1968^a, 294 lpp.

Kļaviņa S. Latviešu publicistikas valodas biežuma vērdnīca. - P. Stučkas Latvijas Valsts universitātes Zinātniskie raksti, 86. sēj. Latviešu leksikas attīstība. Rīga, 1968^b, 199.-216. lpp.

Kļaviņa S. Korelācija vārdu krājuma un vārdšķiru lietojumā starp dažādu funkcionālo stilu tekstiem. - "Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis", 1976, Nr. 2, 112.-122. lpp.

Krallmann D. Statistische Methoden in der stilistischen Textanalyse. Inaug.-Disert. Bonn, 1966. 250 S.

Kvantitativní Lingvistika. Praha, 1962.

Latviešu literārās valodas praktikums. 9.-10.klasei. Rīga, 1976. 169 lpp.

Latviešu valodas biežuma vārdnīca. 1.-3.sēj. Rīga, 1966-1972.

1.sēj. Tehnika un rūpniecība. 1.d. 1966, 27.-597.lpp.

2.sēj. Laikraksti un žurnāli. 1.d. 1969, 49.-608.lpp.

3.sēj. Daīlliteratūra. 1.d. 1972, 69.-914.lpp.
Latviešu valodas stila mācība. Rīga, 1961. 158

lpp.

Mathesius 1942 - В русском переводе: Матезиус В. Язык и стиль. - В кн.: Пражский лингвистический кружок. М., 1967, с.444-523.

Meier H. Deutsche Sprachstatistik. Bd.I. Hildesheim, 1964.

Mistrik J. Slovenská štylistika. Bratislava, 1965. 312 s.

Mistrik J. Štylistika slovenského jazyka. Bratislava, 1970. 415 s.

Mukařovskŷ 1932 - В русском переводе: Мукарьовский Я. Литературный язык и поэтический язык. - В кн.: Пражский лингвистический кружок. М., 1967, с.406-431.

Pfütze M. Grundgedanken zu einer funktionalen Textlinguistik. - In: Textlinguistik. Bd.1. Dresden, 1970, S. 1-14.

Riesel E. Stilistik der deutschen Sprache. М., 1959. 468 S.

Rozenbergs J. Latviešu valodas praktiskā stilistika. Rīga, 1976. 146 lpp.

Spiewok W. Funktionale Grammatik und Stiltheorie.-
"Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommu-
nikationsforschung", Berlin, 1974, Heft 1-3, Bd.27, S.
223-230.

Statistics and Style. Ed. by L.Doležal and R.W.Bai-
ley. New York, 1969. 245 p.

Stilistik und Soziolinguistik. Beiträge der Prager
Schule zur strukturellen Sprachbetrachtung und Sprach-
erziehung. Zusammengestellt von E.Beneš und J.Vachek. Ber-
lin, 1971. 133 S.

Yule G. Udry. The Statistical Study of Literary
Vocabulary. London, 1944, p. 53-82.

СОПОСТАВЛЕНИЕ СТАТИСТИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК МОРФОЛОГИЧЕСКИХ КАТЕГОРИЙ В ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ СТИЛЯХ ЛАТЫШСКОГО ЯЗЫКА

0.1. Речевую системность функциональных стилей создает не только своеобразие выбора словарного состава языка, но и особая его организация посредством грамматических категорий и форм. Грамматические категории и формы по-разному представлены в функциональных стилях. В контексте каждой речевой разновидности грамматическая категория функционирует количественно несколько по-своему, в ней активизируются определенные семантико-функциональные черты, определенные грамматические формы. Это обусловлено экстралингвистической основой каждого функционального стиля.

Важность синтаксической организации текста, предложения и словосочетания в формировании стиля общепризнана, стилеобразующие же возможности морфологических средств языка лишь выясняются. Большинство лингвистов до недавнего времени морфологические средства считали нестилеобразующими, поэтому морфологические особенности функциональных стилей являются малоисследованными.

По нашему убеждению, не только морфологические синонимы и стилистически окрашенные, маркированные морфологические средства должны привлечь внимание функциональной стилистики. В ее поле зрения должны быть все средства, используемые для построения текстов.

В разных функциональных стилях используется один и тот же набор грамматических категорий. Однако частотность их реализаций - грамматических форм - меняется от стиля к стилю.

0.2. Нами выяснены и сопоставлены статистические характеристики морфологических категорий в публицистическом (П1, П2), научно-техническом (НТ) и художественном (Хл) стилях. Для этого использовались результаты нашего обследо-

вания III (Klavīva 1968), а также данные первого (НТ), второго (П2) и третьего (Хл) томов Частотного словаря латышского языка (Latviešu valodas biežuma vārdnīca 1966, 1968, 1969, 1972; далее - ЧСЛЯ).

К сожалению, третий том ЧСЛЯ в отличие от первого и второго не сопровождается грамматической статистикой. Количественные характеристики грамматических явлений, установить которые можно по словарю, мы извлекли из частотного списка¹ и обратного словаря² этого тома.

Однако для выяснения употребительности грамматических форм в Хл нами было специально обследовано шесть сборников стихов современных латышских поэтов: М.Кемпе³, И.Аузиня⁴, И.Зиедониса⁵, М.Кромис⁶, Я.Петерса⁷ и А.Элконе⁸. Общий объем стихотворного текста (далее - Хл_{ст}) составляет 50764 словоупотребления.

Установленные по этим материалам частотные характеристики грамматических форм сопоставлены как в рамках одного функционального стиля, так и между стилями.

¹ Частотный список использовался при определении статистики частей речи, мужского и женского родов существительных, качественных и относительных прилагательных, количественных и порядковых числительных, разрядов местоимений.

² Обратный словарь использовался при определении статистики словособразующих аффиксов существительных, глаголов и прилагательных.

³ Kēmpes M. Milestība. R., 1958. 80 lpp.

⁴ Auziņš I. Nomodā. R., 1975. 175 lpp.

⁵ Ziedonis I. Saurvājš. R., 1975. 135 lpp.

⁶ Kroma M. Skapas nospiedums. R., 1975. 101 lpp.

⁷ Peters J. Ceturtā grāmata. R., 1975. 203 lpp.

⁸ Elksne A. Vēl vienai upei pāri. R., 1975. 120 lpp.

Вычислены следующие величины:

- 1) \bar{p} - выборочная доля (среднее арифметическое) в процентах от общего количества словоупотреблений данной части речи каждого функционального стиля (\bar{p} в текстах П2, а также НТ взяты из частотного словаря латышского языка);
 - 2) ϵ - абсолютная погрешность (ошибка репрезентативности) доли при 95,5%-ном доверительном уровне; при использовании нормального приближения $\epsilon = \hat{p} \sqrt{\frac{p(100-p)}{n}}$, где при заданном доверительном уровне $u_p = 2$;
 - 3) $\bar{p} \pm \epsilon$ - 95,5%-ный доверительный интервал доли в генеральной совокупности;
 - 4) δ - относительная погрешность доли.
- 95,5%-ные доверительные интервалы долей сопоставлены с учетом их расхождений.

I. Статистика категорий существительных

И.И.П а д е ж . Данные об употреблении падежных форм отражены в таблице 1, а также на рисунке 1. Последовательность падежей по частотности см. в табл. 2.

По табл. 2 видно, что соотношение падежных форм в Хл_{от} отличается от их соотношения в И1, И2 и НТ.

Функциональные стили различаются главным образом частотностью форм именительного и родительного падежей. В НТ, П1 и И2 первое место занимает родительный падеж, а в Хл_{от} - именительный.

Рассматривая количественные характеристики каждого падежа, мы отмечаем следующие дифференцирующие признаки.

Частотность падежных форм существительных
(в % от всех словоупотреблений существительных)

Таблица I

Число	Падеж	II	II2	III	Хл _{ст}
Единственное	И	22,75+23,25	20,58+21,2	18,97+19,42	36,53+38,47
	С	41,61+42,39	39,53+40,07	44,08+44,72	20,38+22,02
	D	4,48+ 4,72	5,38+ 5,62	5,66+ 5,94	4,08+ 4,92
	A	23,8 +14,2	17,49+17,91	13,99+14,41	18,61+20,19
	I	2,21+ 2,39	2,71+ 2,89	4,08+ 4,32	1,63+ 2,17
	L	13,8 +14,2	13,12+13,48	12,0 +12,4	12,62+13,98
	V	0,06+ 0,12	0,08+ 0,12	-	2,47+ 3,13
Множественное	И	21,95+22,45	26,06+26,54	17,98+18,42	32,08+34,92
	С	39,11+39,69	34,63+35,17	36,33+36,87	17,63+19,97
	D	12,7 +13,1	13,41+13,79	15,6 +16,0	15,19+17,41
	A	13,01+13,39	13,12+13,48	15,7 +16,1	11,68+13,68
	I	3,0 + 3,2	3,4 + 3,6	4,09+ 4,31	3,69+ 4,91
	L	8,64+ 8,96	8,16+ 8,44	9,13+ 9,47	12,18+14,22
	V	0,37+ 0,43	0,08+ 0,12	-	0,78+ 1,4

Последовательность падежей по частотности

Ранг	Ед. ч.				Мн. ч.			
	П1	П2	НТ	Хл _{СТ}	П1	П2	НТ	Хл _{СТ}
1	Ф	Ф	Ф	Н	Ф	Ф	Ф	Н
2	Н	Н	Н	Ф	Н	Н	Н	Ф
3		А	А	А				Д
4	А; L	L	L	L	А; D	А; D	А; D	L; А
5	D	D	D	D	L	L	L	
6	I	I	I	V	I	I	I	I
7	V	V	-	I	V	V	-	V

В единственном числе.

Именительный падеж больше всего употребляется в Хл_{СТ}, значительно меньше - в П1, П2 и НТ.

У родительного падежа самая высокая частотность в НТ, она меньше в П1 и П2, а намного меньше - в Хл_{СТ}.

Доля дательного и локативного падежей в разных стилях не имеет резких различий.

Винительный падеж больше всего распространен в Хл_{СТ}, менее - в П2, П1 и НТ.

Инструментальный падеж чаще всего используется в НТ, а П2, П1 и Хл_{СТ} - реже.

Однако звательный падеж, как и следовало ожидать, распространен лишь в Хл_{СТ}.

Во множественном числе.

По употреблению именительного падежа первое место занимает Хл_{СТ}: последовательность текстов Хл_{СТ}-П2-П1-НТ.

По частотности родительного падежа, так же как в единственном числе, Хл_{СТ} значительно отстает от П1, НТ и П2.

Доли дательного падежа и инструментального в разных функциональных стилях в общих чертах близки, последовательность текстов по данному признаку - Хл_{СТ}/НТ-П2-П1.

Процент винительного падежа наибольший в НТ, меньше - в

III, II, Хл_{ст}.

Частотность локативного падежа в Хл_{ст} существенно преобладает над частотностью этого падежа в NT, III и II.

В обобщенном виде сопоставление функциональных стилей по употреблению падежей см. в табл. 3, где знаком "-" обозначены существенные различия, а знаком "/" - несущественные.

Таблица 3

Последовательность текстов по употреблению падежей

Падеж	Ед. ч.	Мн. ч.
N	Хл _{ст} - III - II - NT	Хл _{ст} - II - III - NT
♀	NT - III - II - Хл _{ст}	III - NT - II - Хл _{ст}
D	NT - II - III - Хл _{ст}	Хл _{ст} / NT - II - III
A	Хл _{ст} - II - NT - III	NT - III / II / Хл _{ст}
I	NT - II - III - Хл _{ст}	Хл _{ст} / NT - II - III
L	III - II / Хл _{ст} - NT	Хл _{ст} - NT - III - II
V	Хл _{ст} - III / II	Хл _{ст} - III / II

В конечном итоге можно отметить, что по использованию падежных форм функциональные стили как бы делятся на художественные (Хл_{ст}) и нехудожественные (III, II, NT). Этот вывод согласуется с предложенной Э.Г.Ризель (Ризель 1975, 9) приблизительной классификацией (Grobklassifikation) всех систем функциональных стилей.

Причиной различной частотности падежей по функциональным стилям, как нам кажется, следует признать грамматические отношения словоформ⁹. Родительный падеж - приименный, именительный и винительный - приглагольные. Из именного характера научно-технического и публицистического текстов, очевидно, и вытекает преобладание родительного падежа в NT, III и II. В свою очередь, глагольность художественных текстов обуславливает интенсивное использование именительного и винительного падежей в Хл_{ст}.

⁹ Такого же мнения В.А.Никонов (Никонов 1959, 59).

1.2. Ч и с л о . Во всех совокупностях текстов преобладают формы единственного числа (см. таблицу 4).

Таблица 4

Частотность форм числа существительных
(в % от всех словоупотреблений существительных)

Число	П1	П2	НТ	Хл _{ст}
Единств.	69,83+70,37	62,35+62,85	70,15+70,65	67,89+69,75
Множ.	29,63+29,17	37,15+37,65	29,35+29,85	30,25+32,11

Как видно, в П1, НТ и Хл_{ст} форм единственного числа в 2 раза больше, чем форм множественного числа. Но в П2 соотношение числовых форм несколько иное: здесь форм единственного числа в 1,7 раза больше, чем форм множественного числа.

М.Н.Кожинной (Кожина 1972, 289) на материале русского языка также установлено значительное преобладание во всех стилях форм единственного числа: их примерно в 2 раза больше, чем форм множественного числа.

По-видимому, в соотношении форм числа существительных проявляется общезыковая закономерность, и число является лексико-грамматической категорией, не имеющей значения для статистического анализа стилей (см. также Мистрик 1967, 45; ср. Кожина 1972, 289-303).

1.3. Р о д . В совокупностях П1, П2 несколько чаще употребляются существительные женского рода, а в НТ и Хл - существительные мужского рода (см. таблицу 5).

Таблица 5

Частотность мужского и женского рода существительных
(в % от всех словоупотреблений существительных)

Род	П1	П2	НТ	Хл
Мужск.	48,6+49,2	49,33+49,87	51,07+51,53	50,74+51,46
Женск.	50,8+51,4	50,13+50,67	48,47+49,93	48,44+49,16

Соотношение употребления существительных мужского и женского родов в различных стилях связано с тематической направленностью текстов, следовательно, с тематической лексикой и ее принадлежностью к определенному грамматическому роду, который является в основном немотивированной категорией и поэтому не совпадает в разных языках для названий одних и тех же понятий.

И оказывается, что род так же как и число, является стилинейтральной категорией.

2. Статистика грамматических форм глаголов

2.1. Личные и неличные формы. Количественные соотношения личных и неличных форм раскрывает табл. 6.

Таблица 6

Частотность личных и неличных форм
(в % от словоупотреблений глаголов)

Формы	П1	П2	НТ	Хл _{от}
Личные	71,63+72,77	71,24+71,96	63,90+64,82	80,85+82,41
Неличн.	26,75+28,85	27,75+29,07	34,72+36,48	17,59+19,15
из них:				
Инфин.	11,21+11,99	12,75+ 3,25	7,06+ 7,54	8,79+9,95
Причаст.	12,37+13,23	12,74+13,26	20,84+21,56	5,49+ 6,43
Дееприч.	3,17+ 3,63	3,26+ 3,56	6,82+ 7,38	2,70+ 3,38

При общем преобладании во всех стилях личных форм их наибольшим удельным весом характеризуется Хл_{от}. В свою очередь, неличные формы более всего свойственны НТ¹⁰. Из них

¹⁰ То, что частое использование неличных форм является одной из характеристик научного стиля, было установлено на материале английского языка также С.И. Кауфманом (Кауфман 1961, 105).

здесь, а также в П1, П2 и Хл_{от} более всего предпочтение отдается причастиям, но при этом по их употреблению П1, П2 и Хл_{от} значительно отстают от НТ. По использованию деепричастий НТ также заметно превосходит П1, П2 и Хл_{от}. Однако активность употребления инфинитива существенно ниже в НТ, чем П1 и П2.

2.2. Наклонение. Распределение личных форм по наклонениям отражает табл. 7 и рис. 2.

Таблица 7

Распределение личных форм по наклонениям
(в % от всех словоупотреблений личных форм)

Накло- нение	П1	П2	НТ	Хл _{от}
Изъяв.	88,09+88,91	89,69+90,71	89,57+90,23	86,7 +88,02
Сослаг.	5,41+ 5,99	3,4 + 3,8	3,89+ 4,31	2,59+ 3,27
Долж.	3,65+ 4,15	4,47+ 4,97	5,85+ 6,35	1,53+ 2,05
Повел.	0,87+ 1,13	0,33+ 0,47	0,009+0,011	7,22+ 8,3
Переск.	0,77+ 1,05	0,99+ 1,21	0,019+0,021	0,08+ 0,24

Как видно из таблицы, около 90% личных форм глаголов в текстах представлено изъявительным наклонением. Количество форм долженствовательного и сослагательного наклонений небольшое, доля повелительного и пересказочного наклонений в П1 и П2 колеблется около 1%, а в НТ - крайне ничтожна.

Иным является распределение личных форм по наклонениям в поэзии. Наряду с очевидным преобладанием изъявительного наклонения здесь существенно также употребление повелительного наклонения. Доля этого наклонения существенно превосходит соответствующие показатели в других стилях. Однако по употреблению долженствовательного и сослагательного наклонений поэзия отстает от НТ и П1, П2, а формы пересказочного наклонения в Хл_{от} больше, чем в НТ, но меньше, чем в П1 и П2.

2.3. Залог. Во всех функциональных стилях наблюдается несомненное преобладание действительного залога (см. табл. 8). В среднем использование страдательного залога в НТ

значительно активнее, чем в П₁, П₂ и Хл_{ст}.

Таблица 8

Соотношение форм действительного и страдательного залогов

(в % от словоупотреблений личных форм)

Залог	П ₁	П ₂	НТ	Хл _{ст}
Действ.	93,56+94,24	91,53+92,07	87,34+88,06	97,28+97,9
Страд.	5,76+ 6,44	7,93+ 8,47	11,94+12,66	2,1 + 2,72

2.4. В р е м я . Частотность временных форм рассмотрена только в рамках изъявительного наклонения, составляющего около 90% всех личных форм глагола.

Как показывает табл. 9 и рис. 5, частотность временных форм по стилям четко различается.

Таблица 9

Соотношение временных форм изъявительного наклонения

(в % от всех словоупотреблений наклонения)

Время	П ₁	П ₂	НТ	Хл _{ст}
наст.	66,06+67,94	65,93+66,87	92,34+92,86	73,18+74,92
Прош.	22,95+24,65	26,36+27,24	4,43+ 4,85	14,25+15,67
Буд.	9,4+ 10,6	6,45+ 6,95	2,53+ 2,85	10,37+11,61

Как в П₁, П₂, так и в НТ и Хл_{ст} доминируют формы настоящего времени, значительно реже употребляются формы прошедшего и будущего времени. Однако в научной речи перевес форм настоящего времени гораздо значительнее, чем в публицистических и стихотворных текстах (ср. в НТ - 92,34+92,86%, П₁ - 66,06+67,94%, П₂ - 65,93+66,87%, Хл_{ст} - 73,18+74,92%).

Прошедшее время относительно часто используется в публицистических текстах, а будущее - в поэзии.

Таким образом соотношение временных форм специфично для

каждого функционального стиля, следовательно, оно является существенным стиледифференцирующим признаком.

При этом во всех стилях количество словоупотреблений простых форм значительно превышает количество словоупотреблений сложных форм (см. табл. I0). Соотношение долей простых и сложных форм в П1, П2 и НТ является сходным, однако в Хл_{ст} их пропорции отличаются - здесь абсолютное большинство форм является синтетическим.

Таблица I0

Соотношение простых и сложных форм глаголов
(в % от всех словоупотреблений личных форм)

Время	П1	П2	НТ	Хл _{ст}
Прост.	80,59±81,61	77,66±78,45	79,56±80,44	92,81±93,81
Слож.	18,39±19,41	21,55±22,45	19,56±20,44	6,19±7,19

2,5. Л и ц о . Распределение по лицам форм глагола на материале изъявительного наклонения показано в таблице II и в рисунке 4.

Таблица II

Распределение по лицам форм изъявительного наклонения
(в % от всех словоупотреблений наклонения)

Лицо	П1	П2	НТ	Хл _{ст}
1, ед.	0,67±0,93	2,74± 3,06	0,00±0,009	14,01±15,43
1, мн.	3,44±3,96	3,61± 3,99	1,94± 3,99	4,93± 5,83
2, ед.	0,22±0,38	0,24± 0,36	-	6,74± 7,78
2, мн.	0,22±0,38	0,43± 0,57	+ 0,04	1,35± 1,85
3	94,49±95,11	92,03±92,57	96,91-97,27	70,07±71,89

В распределении форм по лицам проявляются характерные черты каждого функционального стиля. Общее лишь то, что вся основная масса личных форм глагола реализуется в тре-

твом лице (в НТ почти 100%). Не велика, но довольно значительна частотность формы первого лица множественного числа в П1, П2 и НТ. Указанный процент объясняется употреблением "мы совокупности" в публицистических текстах и "авторского мы" в научной речи.

В публицистических текстах первое лицо единственного числа и второе лицо единственного и множественного употреблены также в небольшом количестве. При общем сходстве распределения личных форм в двух разных выборках одного-публицистического-стиля обнаружено также, что частотность первого лица единственного числа в П2 резко отличается от соответствующей величины в П1. Думается, что это связано с особенностями тематического и жанрового комплектования выборки П2 (см. *Latviešu valodas biežuma vārdnīca* 1969, 7).

В научной речи совсем не употребляется второе лицо единственного числа, а случаи появления второго лица множественного числа и первого лица единственного числа единичны.

Существенно иное соотношение и последовательность личных форм имеют стихотворные тексты. Самой распространенной формой здесь, как и в П1, П2 и НТ, является третье лицо. Однако далее следует первое лицо единственного числа, второе лицо единственного числа, и лишь потом первое и второе лицо множественного числа.

Таким образом, распределение форм глагола по лицам следует признать ярким стиледифференцирующим признаком.

2.6. П р и ч а с т и я . Существенные различия между функциональными стилями выявляет статистика причастий (см. табл. 12 и рис. 5). Действительные причастия чаще всего употребляются в $Хл_{ст}$, наименьшая их доля в НТ. В свою очередь, страдательные причастия чаще всего используются в НТ, реже в $Хл_{ст}$. П1 и П2 по этому признаку занимают промежуточную позицию.

Как и следовало ожидать, по частотности страдательных причастий прошедшего времени, выступающих не только в роли определений, но и образующих личные формы страдательного

залога, первое место занимает НТ, где использование этого залога значительно активнее, чем в других текстах.

2.7. Деепричастия. В частотности деепричастий (см. табл. 13 и рис. 6) также выражаются речевые различия функциональных стилей.

Последовательность классов деепричастий по их частотности сходна, однако доли словоупотреблений в стилях существенно отличаются.

Во всех стилях самыми распространенными являются деепричастия с суффиксом *-ot, -oties*. В НТ доля этих форм среди всех деепричастий достигает почти 99%, а в Хл_{от} - примерно 50%. В поэзии почти такую же частотность имеют деепричастия с исходом *-dams, -damies*, доля которых в НТ лишь около 1%. Деепричастия на *-am, -amies, -āp, -āpies* использованы реже всех остальных: самой высокой их частотностью характеризуется Хл_{от} (1,18 + 4,98%), в НТ процент их словоупотреблений близок к нулю. В публицистических текстах доли деепричастий имеют свои численные величины, находящиеся между соответствующими величинами Хл_{от} и НТ.

Следовательно, соотношение причастий, а также деепричастий представляет собой признак, дифференцирующий функциональные стили.

3. Статистика разрядов местоимений

3.1. Статистическое исследование функционирования местоимений проведено на основе той классификации, которую волею Н. Эндзелина (Endzelin 1922, 372-406) используют современная теория и практика латышского языка, напр., Семёнова 1966, 81-88, многочисленные школьные грамматики (см., *Latviešu valoda* 1975, 99) и учебно-методические пособия (см., *Latviešu valodas mācība* 1962, 89), Несколько измененную классификацию местоимений дает Грамматика современного латышского языка (*Mūsdien... 1959, 503*), ей следуют авторы ЧСЛЯ.

Таблица 12

Частотность причастий (в % от всех словоупотреблений причастий)

Причастие		П1	П2	НГ	Хл _{ст}
Страд. Действ.	наст. с суф. -о́-	10,3+12,3	11,72+12,68	9,04+ 9,96	16,42+22,76
	прош. с -и́-, -у́-	12,8+15,0	8,58+ 9,42	4,47+ 5,13	17,91+24,45
Страд. Действ.	наст. с -а́-, -а́-	28,9+31,7	33,64+34,96	24,52+25,88	11,89+17,57
	прош. с -т-	43,0+47,0	43,77+45,23	59,62+61,18	40,52+48,48

Таблица 13

Частотность деепричастий (в % от всех словоупотреблений деепричастий)

Причастие с исходом	П1	П2	НГ	Хл _{ст}
-от, -отies	69,1 +74,3	75,4+78,6	98,21+98,99	46,42+57,42
-а́-, -а́ies -а́-, -а́ies	0,27+ 0,33	0,6+ 1,4	+ 0,2	1,18+ 4,98
-а́-, -а́ies -а́-, -а́ies	25,5 +30,6	20,4+23,6	0,93+ 1,67	39,52+50,46

Таблица I4

Частотность разрядов местоимений
(в % от всех местоименных словоупотреблений)

Разряд	П1	П2	НТ	Хл _{ст}
Личные	22,98+24,42	14,28+15,12	0,66+ 0,94	43,35+45,33
Притякательные	4,34+ 5,06	13,19+14,01	2,54+ 3,06	14,71+16,15
Возвратный	0,38+ 0,62	0,6+ 0,8	0,13+ 0,27	2,09+ 2,71
Указательные	33,99+35,01	32,44+33,56	49,33+50,67	15,13+16,59
Определительные	13,21+14,39	11,02+11,78	9,34+10,26	5,69+ 6,65
Неопределенные	9,88+10,92	7,38+ 8,02	6,02+ 6,78	2,75+ 3,45
Вопросительные	0,47+ 0,73	1,07+ 1,33	0,13+ 0,27	1,62+ 2,16
Относительные	10,17+11,23	15,76+16,64	28,59+30,01	8,9 +10,08
Отрицательные	0,65+ 0,96	1,35+ 1,65	0,3 + 0,5	1,09+ 1,55

Статистические данные свидетельствуют о том, что соотношения частотности разрядов местоимений (см. табл. I4 и рис. 7) являются весьма ярким стиледифференцирующим признаком.

Упорядочим по убывающей частоте разряды местоимений в каждой совокупности текстов, для каждой пары текстов вычислили коэффициенты ранговой корреляции Спирмена (см. табл. I5).

Таблица I5

Коэффициенты ранговой корреляции между текстами
по частотности разрядов местоимений

	П1	П2	НТ	Хл _{ст}
П1		0,88	0,82	0,80
П2			0,85	0,85
НТ				0,58

Как показывают коэффициенты ранговой корреляции, наибольшая общность в использовании местоимений наблюдается, разумеется, между текстовыми совокупностями одного функционального стиля П1 и П2. Высокая степень корреляции также между П1 и НТ, П2 и НТ, П2 и Хл_{ст}. Ниже степень корреляции между П1 и Хл_{ст}. Меньше всего общего в функционировании местоимений между НТ и Хл_{ст}.

В функционировании местоимений замечаем ряд специфических черт функциональных стилей.

Во-первых, для Хл_{ст} по сравнению с другими текстами характерно интенсивное использование личных местоимений (43,35+45,33% всех местоименных словоупотреблений, в НТ - только 0,66+0,94%, в П1 - 22,98+24,42%, в П2 - 14,28+15,12%). Значительно большая частотность личных местоимений в Хл_{ст} связана с высокой глагольностью и преобладанием личных форм глагола в этом функциональном стиле, а также со стремлением избежать повторов существительных.

Во-вторых, в Хл_{ст} наибольшая среди всех текстов частота

возвратного местоимения, а также притяжательных и вопросительных местоимений (см. табл. 16).

Таблица 16
Последовательность текотов по употребительности местоимений

Местоимения	Текоты
Личные	Хл _{от} -П1-П2-НТ
Притяжательные	Хл _{ст} -П2-П1-НТ
Возвратный	Хл _{ст} -П2/П1-НТ
Указательные	НТ-П1-П2-Хл _{ст}
Определительные	П1-П2-НТ-Хл _{от}
Неопределенные	П1-П2-НТ-Хл _{ст}
Вопросительные	Хл _{от} -П2-П1-НТ
Относительные	НТ-П2-П1-Хл _{от}
Отрицательные	П2/Хл _{от} -П1-НТ

В-третьих, самая большая доля указательных и относительных местоимений обнаружена в НТ. Это, очевидно, обусловлено отремлением научной речи к точности и однозначности.

В-четвертых, П1 и П2 по частотности большинства местоимений занимают срединное положение между Хл_{ст} и НТ. Лишь доли определительных и неопределенных местоимений в П1 и П2 превосходят их доли в других текстах (см. табл. 16).

Э.2. Наконец, обратимся к распределению личных местоимений.

Как уже было обнаружено на материале личных форм глагола, соотношения употребительности форм по лицам вскрывают существенные стиледифференцирующие признаки.

Распределение словоупотреблений личных местоимений (см. табл. 17 и рис. 8) соответствует количественному распределению личных форм глагола и подтверждает таким образом стиледифференцирующую функцию этих языковых явлений.

Упорядочение местоимений по убывающей частоте в каждом функциональном стиле наглядно раскрывает четкие стилистические различия в функционировании личных местоимений (см. табл. 18).

Таблица 17

Распределение личных местоимений
(в % от всех словоупотреблений личных местоимений)

Лично	Местоимение для	П1	П2	ПТ	Кл	Кл _{от}
1	ед.ч.- он	8,36+4,99	16,51+18,78	-	32,8+33,8	39,41+43,35
	мн.ч.- мы	38,66+12,58	10,93+21,3	53,17+70,65	11,87+12,53	11,86+14,56
2	ед.ч.- ты	0,22+0,88	1,45+2,25	-	21,31+22,13	23,92+27,42
	мн.ч.- вы	2,97+4,49	5,43+6,87	1,95+10,73	10,07+10,69	4,02+5,82
3	вы	48,98+52,13	52,05+55,05	23,37+40,13	21,98+22,82	13,39+16,22

Последовательность личных местоимений в текстах

Ранги	П1	П2	ПТ	Хл	Хл _{от}
1	viņš	viņš	mēs	es	es
2	mēs	mēs	viņš	viņš	tu
3	es	es	jūs	tu	viņš
4	jūs	jūs	-	mēs	mēs
5	tu	tu	-	jūs	jūs

Как видно из табл. 18, каждый стиль имеет свою последовательность личных местоимений, а ПТ, кроме того, отличается и общим числом используемых местоимений: здесь совсем отсутствуют местоимения 1 и 2 лица единственного числа.

Как подтверждают наши данные, количественные расхождения в соотношениях разных личных местоимений в художественных текстах обусловлены также жанром и темой (данные Хл_{от} существенно отличаются от обобщающих данных Хл). Экспрессивные монологи и обращения в художественном тексте, в особенности в поэзии (Хл_{от}), немалыми без интенсивного использования личных местоимений 1 и 2 лица единственного числа. Для прозаического повествования и динамики действий в драматургии, возможно, характерным окажется иное соотношение употребительности личных местоимений. Однако данными такого рода мы пока не располагаем, так как статистика грамматических явлений художественных текстов, т.е. вторая часть III тома ЧСЛЯ не опубликована, а специальное обследование разных "подъязыков" художественной речи не входит в задачи нашей работы.

В идентичности ранжированного ряда личных местоимений в обоих совокупностях публицистических текстов, несомненно, выразятся свойственные этому стилю закономерности и тенденции функционирования данного класса местоимения. Однако очередной раз проявляются различия в комплектовании этих выборок, в конкретном случае - в численных значениях долей местоименных словоупотреблений. Тематическая близость П2 к Хл (Latviešu valodas biežuma vārdnīca 1969, 7), назерное,

обуславливает некоторое обилие численных значений словопотребления местоимений I и 2 лица, о чем нагляднее говорит таблица 19.

Таблица 19

Последовательность текстов по частотности
личных местоимений

Местоимения	Тексты
я	Хл _{от} -Хл-П2-П1
мы	НТ-П1-П2-Хл-Хл _{от}
ты	Хл _{от} -Хл-П2-П1
он	Хл-П2-П1-Хл _{от}
они	П2-П1-НТ-Хл-Хл _{от}

Как видно из табл. 19, ярко выраженными местоимениями художественной речи являются *я* 'я', *ты* 'ты', типичным для научной речи следует признать *мы* 'мы'. В свою очередь, по сравнению с другими текстами наибольший процент словоупотреблений местоимений третьего лица обнаружен в публицистических текстах.

К вышесказанному необходимо добавить, что в четких количественных различиях частотности местоимений проявляется обусловленность статистических характеристик экстралингвистическими факторами стилей.

Статистические данные о грамматических формах местоимений, т.е. о падежах, числах и родах, в настоящей работе не показываем, так как они не представляют интереса в отношении сопоставления функциональных стилей, кроме того, категории падежа, числа и рода не являются существенными, специфичными для местоимений.

Далее в обзоре грамматических форм и разрядов прилагательных и числительных также обращаем внимание лишь на существенные грамматические признаки каждой части речи. Выражая каждой части речи свойственные лексико-грамматические отношения, они

способны раскрыть определенные экстралингвистические отношения, которые, в свою очередь, обуславливают специфичные черты функциональных стилей.

4. Статистика грамматических форм прилагательных

4.1. Ф о р м ы о н е о п р е д е л е н н ы м и и о п р е д е л е н н ы м я о к о н ч а н и я м и.^{II} Количественное соотношение форм показано в табл.20. В П^I и П^{II} с небольшим перевесом преобладают формы с неопределенными окончаниями, а в Хл_{ст} - перевес уже значительный, в П^{II} - разница не существенная.

Следовательно, статистические данные заставляют признать этот грамматический признак, основывающийся на категории определенности (неопределенности), стилиейтральным.

4.2. С т е п е н и о с р а в н е н и я. Соотношение частотности форм степеней сравнения, присущих только качественным прилагательным, отражает табл.21. Как видно из таблицы, во всех текстах преобладают формы положительной степени, далее следуют формы сравнительной степени, а форм превосходной степени - совсем небольшое количество. В П^I, П^{II} и П^{III} количественные соотношения между долями форм степеней сравнения близки, а в материале Хл_{ст} - иные. Разумается, материал Хл_{ст} недостаточен, чтобы утверждать об особом количественном соотношении форм степеней сравнения прилагательных в художественных текстах. Для выяснения истинных соотношений требуется привлечение речевого материала других жанров художественной литературы.

В настоящее время употребительность степеней сравнения прилагательных следует считать стилиейтральным признаком.

^{II} Русские термины "полные и краткие формы", используемые многими лингвистами, в том числе и авторами ЧСЛЯ, мы считаем неточными для обозначения вышеуказанных форм латышского языка. Подробнее о сопоставлении этих явлений (см. Семенова 1964, 6-12).

Таблица 20

Формы прилагательных с определенными и неопределенными окончаниями
(в % от всех словоупотреблений прилагательных)

Окончание	II	II2	III	Итого
Неопределенное	57,06+58,54	48,68+50,12	54,48+55,93	69,95+73,55
Определенное	41,46+42,84	49,82+51,32	44,07+45,53	28,45+30,05

Таблица 21

Частотность форм степеней сравнения прилагательных
(в % от словоупотреблений качественных прилагательных)

Степень	II	II2	III	Итого
Положительная	81,83+83,07	89,07+89,93	80,18+80,82	95,32+98,86
Сравнительная	14,78+15,84	8,38+ 9,22	8,01+ 8,59	2,63+ 4,07
Превосходная	1,99+ 2,41	1,52+ 1,86	1,08+ 1,32	0,26+ 0,86

Таблица 22

Количественные и порядковые числительные
(в % от всех словоупотреблений числительных)

Числительные	II	II2	III	Итого
Количественные	64,75+68,25	66,31+68,89	74,57+77,33	69,44+72,66
Порядковые	31,75+35,25	31,11+33,69	22,67+25,43	27,34+30,56

5. Соотношение количественных и порядковых числительных

Б.0. И нами, и составителями ЧСЛЯ фиксированы только случаи словесного (буквенного) выражения числительных, каждый компонент составных, сложных и дробных числительных обработан как самостоятельное слово.

Б.1. На основе статистического материала выяснено соотношение количественных и порядковых числительных (см. табл. 22).

Как показывает таблица, во всех совокупностях текстов количественные числительные более частотны, чем порядковые. Значительным перевесом количественных числительных отличаются П₁ и Хл. По сравнению с другими текстами порядковые числительные больше употреблены в П₁ и П₂. Данные о числительных в Хл_{от} не могут считаться достоверными ($\sigma > 0,30$), поэтому воздержимся от их рассматривания.

Следует признать, таким образом, что соотношение количественных и порядковых числительных не может служить отличительным признаком.

6. Выводы

Полученные результаты свидетельствуют о том, что дифференцирующим признаком функциональных стилей является частотность падежей существительных. По этому признаку функциональные стили как бы делятся на художественные (Хл_{от}) и нехудожественные (П₁, П₂, НТ).

Стилеразличающими оказываются также количественное соотношение словоупотреблений личных и неличных форм глаголов, соотношение наклонов, залогов и временных форм глаголов. Ярким стиледифференцирующим признаком является распределение форм глаголов по лицам и частотность личных местоимений. По этим признакам разновидности речи делятся на художественный (Хл_{от}), публицистический (П₁, П₂) и научно-технический (НТ) стили. Каждый из них имеет также специфичное количественное соотношение разрядов местоимений, причастий и депричастий.

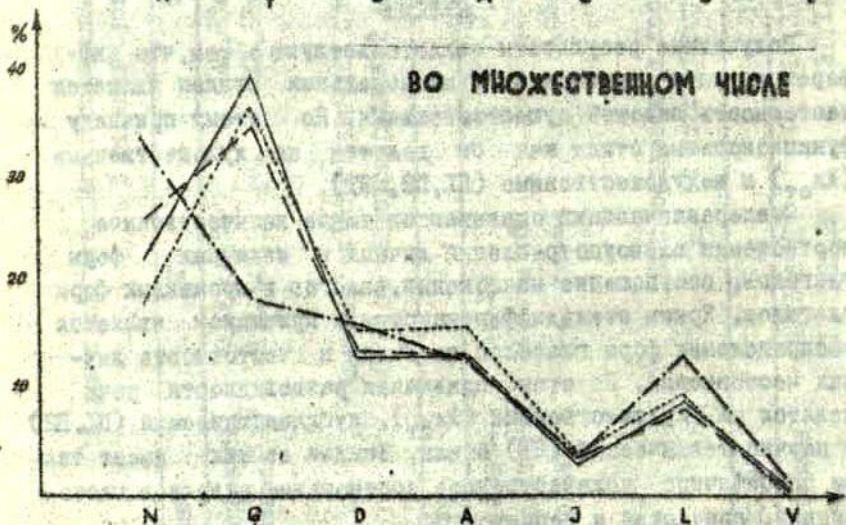
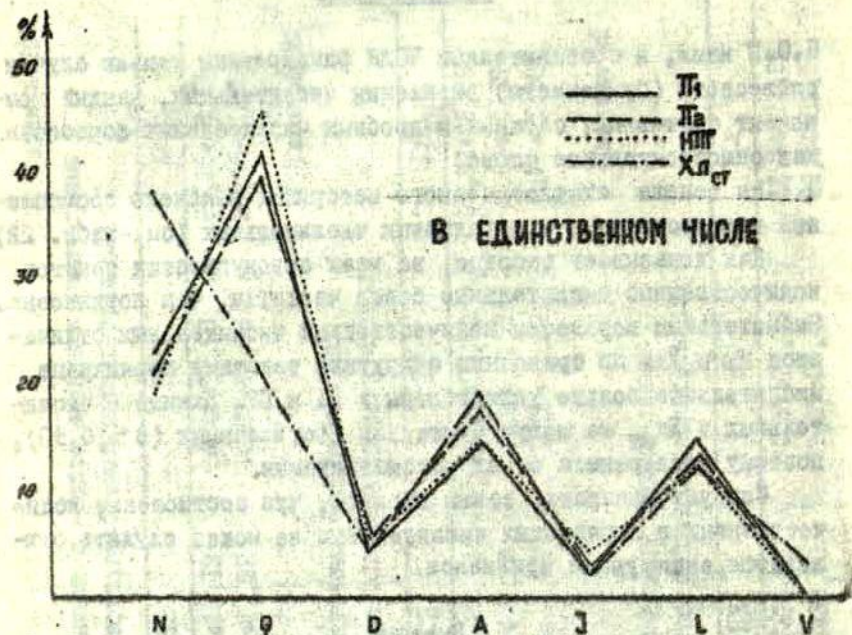

РИС. 1. УПОТРЕБИТЕЛЬНОСТЬ ПАДЕЖНЫХ ФОРМ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО

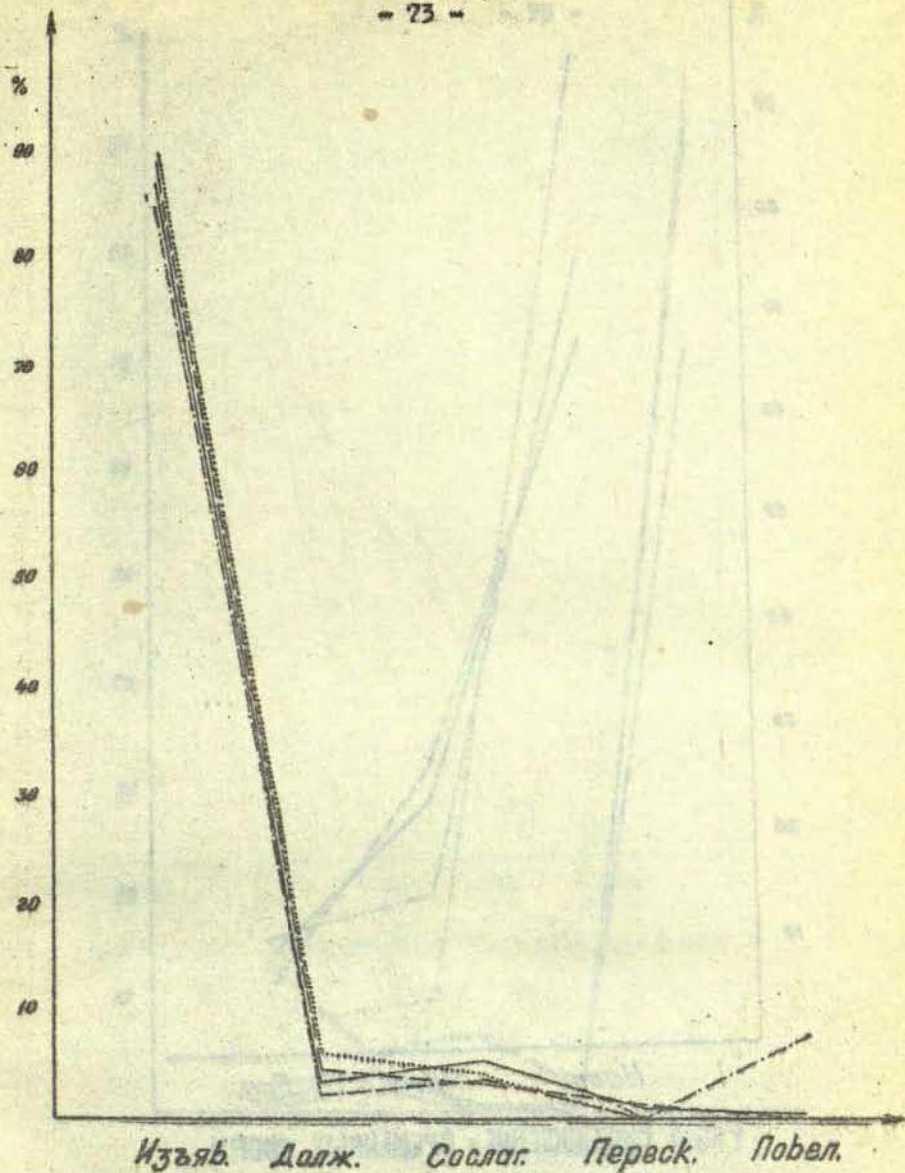

РИС. 2. СООТНОШЕНИЕ УПОТРЕБЛЕНИЯ НАКЛОНЕНИЙ ГЛАГОЛА

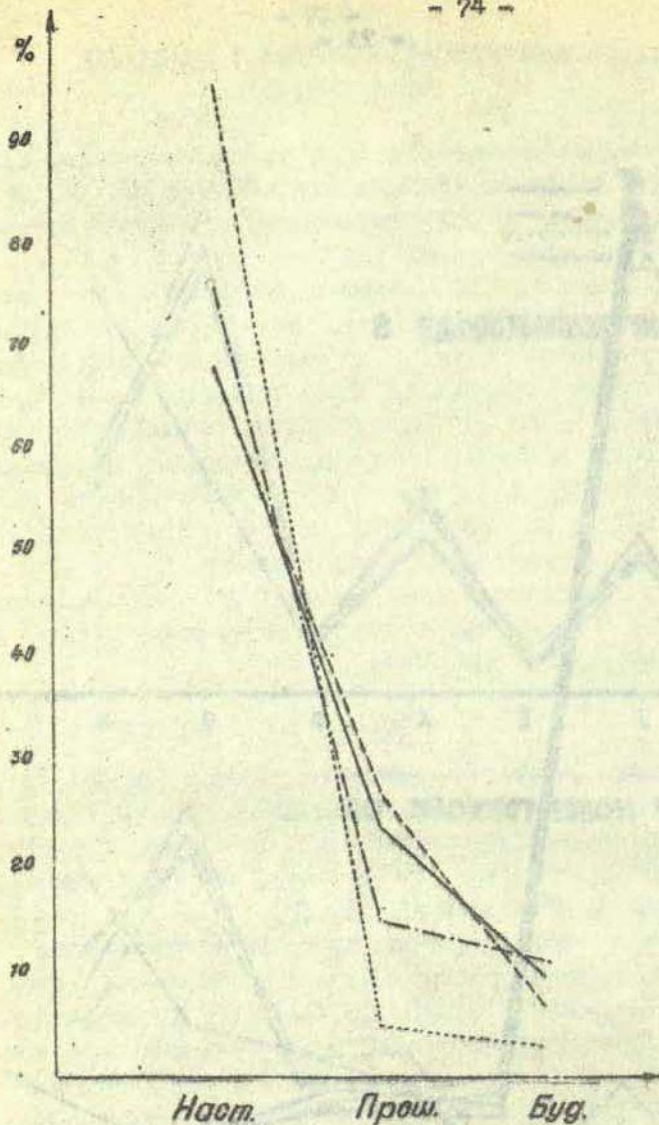

РИС. 3. СООТНОШЕНИЕ ВРЕМЕННЫХ ФОРМ
ИЗЪЯВИТЕЛЬНОГО НАКЛОНЕНИЯ

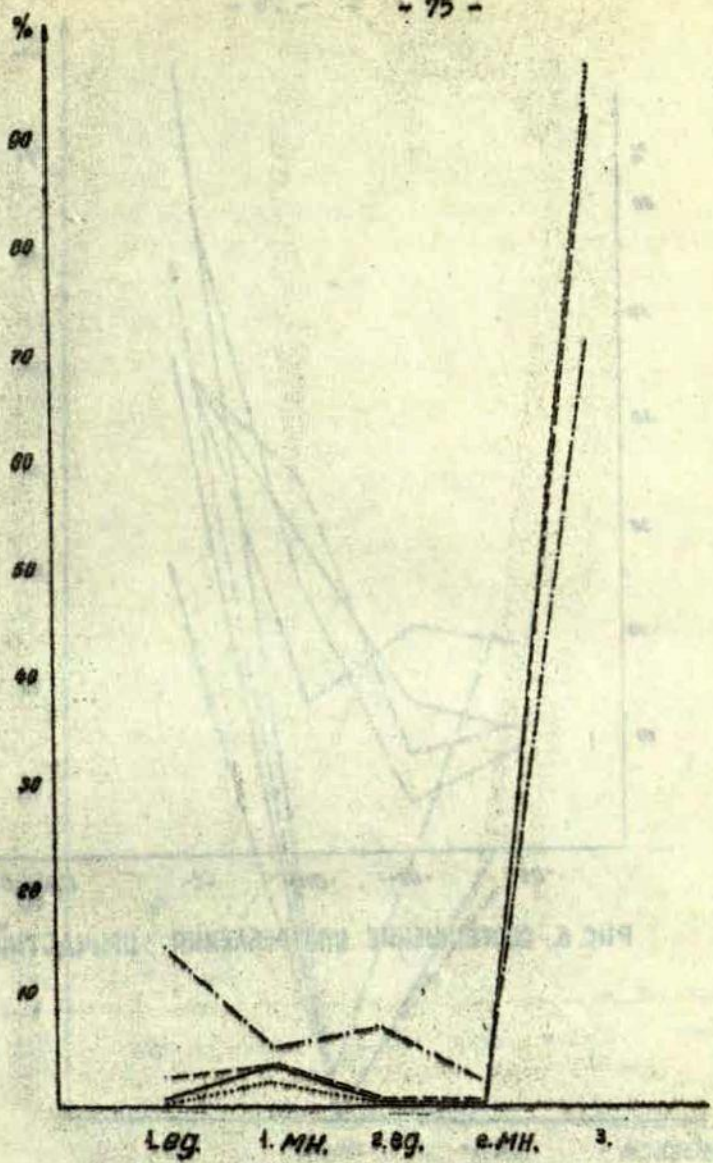

РИС. 4. РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ПО ЛИЦАМ ФОРМ
ИЗЪЯВИТЕЛЬНОГО НАКЛОНЕНИЯ

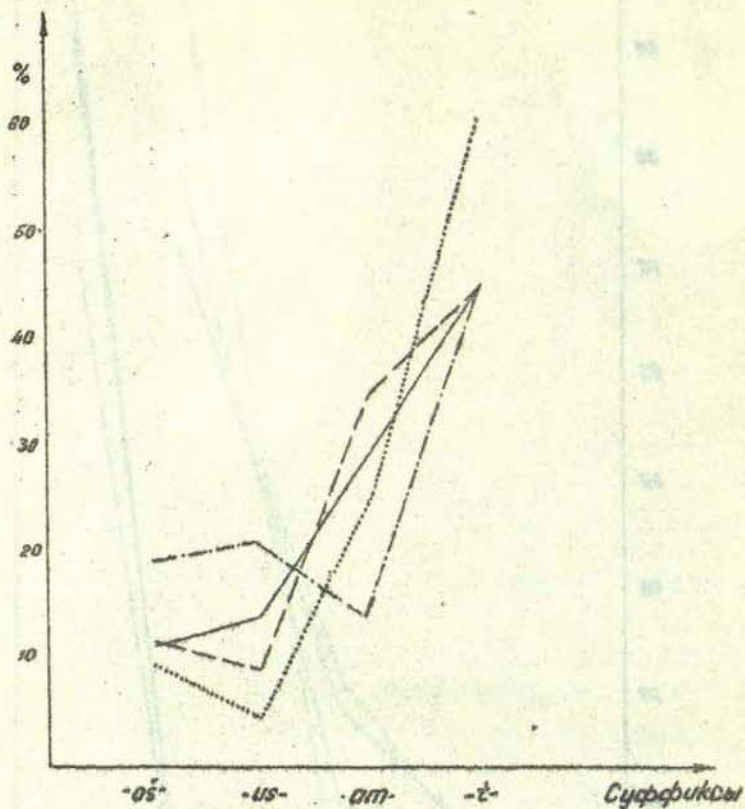

РИС. 5. СООТНОШЕНИЕ УПОТРЕБЛЕНИЯ ПРИЧАСТИЙ

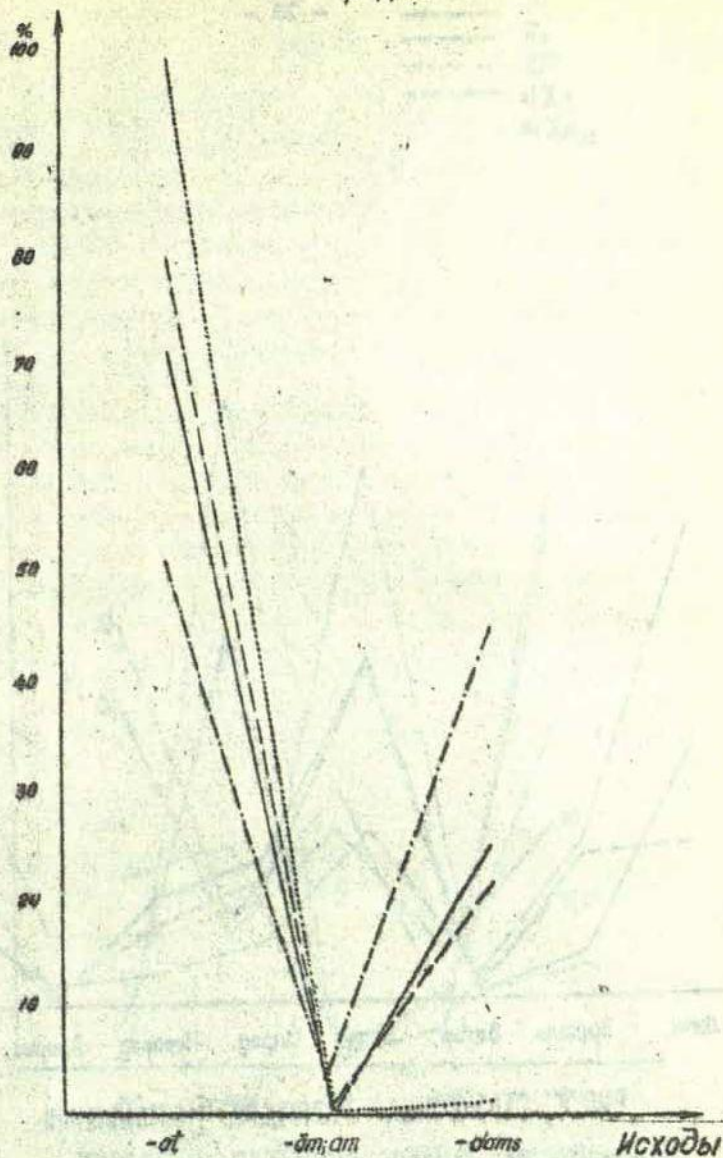

РИС. 6. СООТНОШЕНИЕ УПОТРЕБЛЕНИЯ ДЕЕПРИЧАСТИЙ

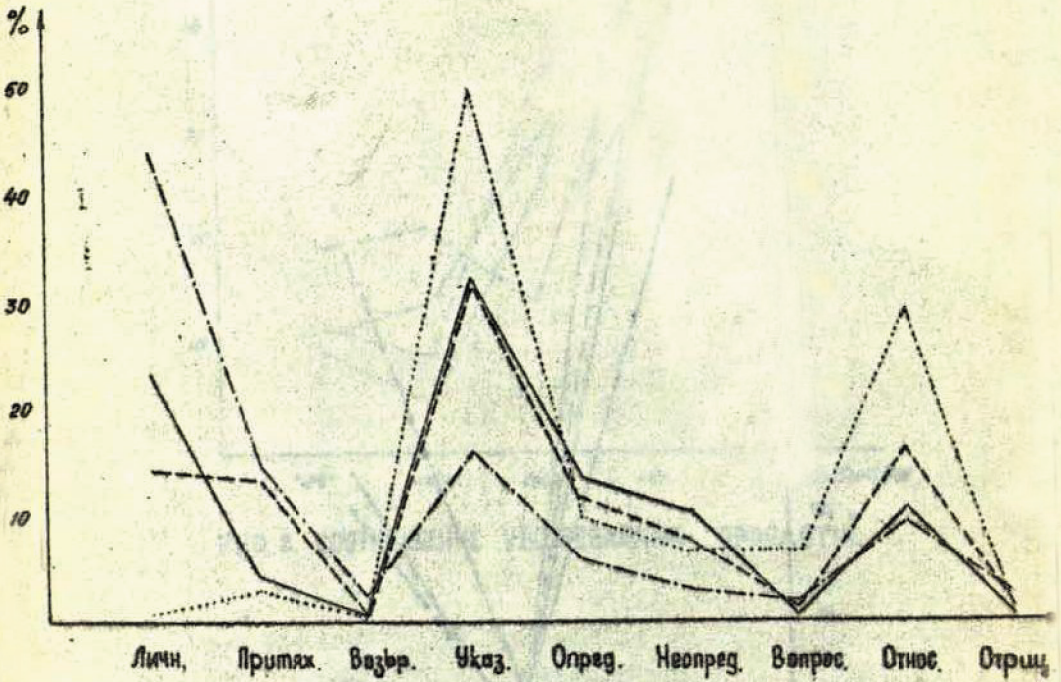

РИС.7. СТАТИСТИКА РАЗЯДОВ МЕСТОИМЕНИЙ

ИНСТИТУТ ЯЗЫКОВ И ЛИНГВИСТИКИ АКАДЕМИИ НАУК СССР

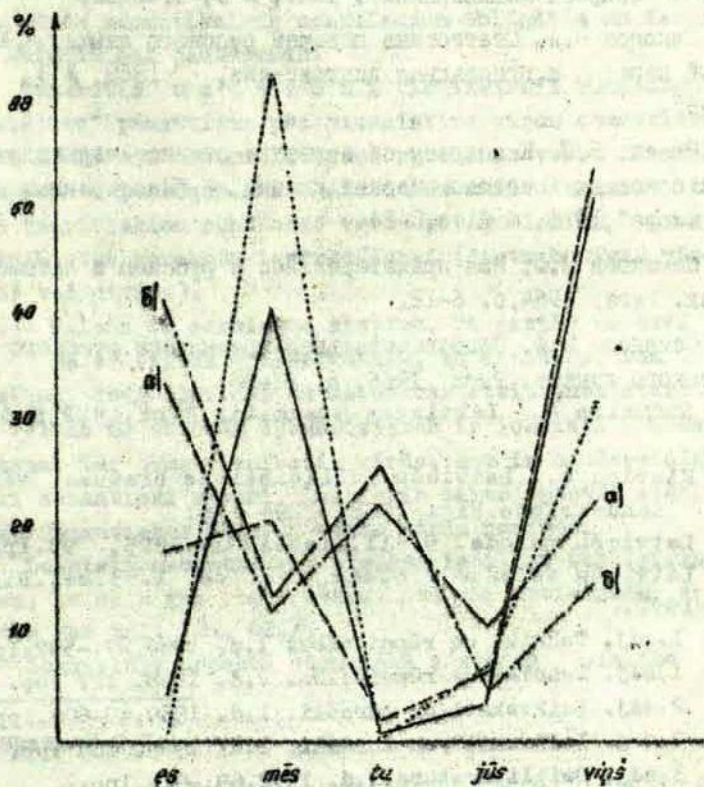
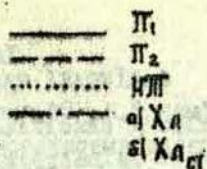

РИС. 8. ЧАСТОТНОСТЬ ЛИЧНЫХ МЕСТОИМЕНИЙ

Литература

Кауфман С.И. Об именованном характере технического стиля. (на материале американской литературы). - "Вопросы языкознания", 1961, № 5, с.103-108.

Кожина М.Н. О речевой системности научного стиля сравнительно с некоторыми другими. Пермь, 1972. 396 с.

Мистрик Й. Математико-статистические методы в стилистике. - "Вопросы языкознания", 1967, № 3, с.42-52.

Никонов В.А. Статистика падежей русского языка. - "Машинный перевод и прикладная лингвистика", 1959, № 3, с.45-65.

Ризель Э.Г. К вопросу об иерархии стилистических систем и основных текстологических единиц. - "Иностранные языки в школе", 1975, № 6, с.8-14.

Семенова М.Ф. Имя прилагательное в русском и латышском языках. Рига, 1964, с. 6-12.

Семенова М.Ф. Сопоставительная грамматика русского и латышского языков. Рига, 1966, с. 81-88.

Endzelin J. Lettische Grammatik. Riga, 1922, S. 372-406.

Kļaviņa S. Latviešu publicistikas biežuma vārdnīca. Manuskripts. Riga, 1968. 294 lpp.

Latviešu valoda. 9.-11. klasei. Riga, 1975, 99. lpp.

Latviešu valodas biežuma vārdnīca. 1.-3. sēj. Riga, 1966-1972.

1. sēj. Tehnika un rūpniecība. 1. d. 1966, 27.-597. lpp.

1. sēj. Tehnika un rūpniecība. 2. d. 1968. 127 lpp.

2. sēj. Laikraksti un žurnāli. 1. d. 1969, 49.-608. lpp.

2. sēj. Laikraksti un žurnāli. 2. d. 1969. 185 lpp.

3. sēj. Daļlīteratūra. 1. d. 1972, 69.-914. lpp.

Latviešu valodas mācība. Riga, 1962, 89. lpp.

Mūsdienų latviešu literārās valodas gramatika. I. Riga, 1959, 503. lpp.

I. Freimane

RUNĀŠANAS VERBU SAISTĀMĪBAS ĪPATNĪBAS

0.1. Turpinot trīspersonu verbu tematiskās klasifikācijas un saistāmības pētījumus¹, pievēršamies vienai mikrosistēmai - runāšanas vārdiem, to īpatnībām saistāmībā gan semantiskā, gan formāli sintaktiskā aspektā.

Šī darba mērķis ir censties apcerēt runāšanas verbu paradigmātiskā un sintagmātiskā aspektā, īpašu uzmanību veltījot sintagmātiskajām attieksmēm, verbu un piesaistīto vārdu semantikai un nozīmīgajam obligātās un fakultatīvās saistāmības jautājumam.

Konkrētie uzdevumi ir izvirzīt runāšanas verbu saistījumu² pamattipus pēc piesaistīto vārdu semantiskajām pazīmēm, kā arī izstrādāt dažus runāšanas verbu distributīvā apraksta paraugus. Minētais darbs varētu noderēt turpmākiem teorētiskiem runāšanas verbu pētījumiem un praktiskai distributīva apraksta izstrādāšanai (distributīvas vārdnīcas veidā vai citādi).

1.0. Valoda ir sarežģīta sistēma. Tā sastāv no savā starpā saistītām apakšsistēmām, un katrai no tām ir savas vienības, savi elementi un noteiktas attieksmes starp tiem.

Viena no valodas apakšsistēmām ir leksiski semantiskā sistēma. Tās pamatvienība ir vārds, kam ir daudzveidīgi leksiski semantiski sakari. Leksiskie sakari pastāv starp vārdiem, Semantiskos sakarus veido vārdu nozīmes.

Leksiski semantiskajā sistēmā ietilpst atšķirīgas vienības, ko daļa gan pēc sastāva, gan pēc attieksmēm grupās, rindās vai tml. [24, 42.].

Leksiskajā aspektā vismazākā sistēmas vienība ir

¹ Skat. [?].

² Jēdzienu "saistāmība" un "saistījums" izpratni skat. [?, 11.]. Pirmais skaitlis iekavās norāda kārtas numuru literatūras sarakstā, bet otrs - lappusi.

leksēma resp. vārds, semantiskajā aspektā - vārda nozīme resp. leksiaki semantiskais variants (LSV). Katrai leksiskai vienībai ir konkrēta leksiskā nozīme, tāpēc leksikā ir daudz grūtāk noteikt sistēmiskas attiecības nekā citās valodas sfērās.

1.1. Leksikas struktūra ir organizēta paradigmatisko un sintagmātisko attiecību tīklā [25, 7].

Paradigmatiskās attiecības starp vārdiem nosaka pēc vārdu identiskuma un atšķirīguma. Identiskumu un atšķirīgumu konstatē, izpētījot vārda semantisko struktūru, vārda nozīmes semantiskās sastāvdaļas resp. elementus [skat. 7, 19]. D. Šmelovs uzsver, ka katrs leksiskās nozīmes būtisks elements tāpēc tiek izdalīts kā būtisks kādai nozīmei, ka to nosaka noteikts kāda vārda paradigmatisks pretnostatījums citam vārdam vai vārdiem [25, 108].

Paradigmatiskās attiecības parādās leksikas sistēmiskumā - semantiskajos laukos, tematiskajās grupās, leksiaki semantiskajās grupās, sinonīmu rindās, antonīmu pāros.

1.2. Sintagmātiskās attiecības leksikā izpaužas vārda saistījumos, distribūcijā. Arī sintagmātiskās attiecības, tāpat kā paradigmatiskās, saistītas ar vārda semantisko struktūru. To ilustrē piemēram, polisēmisku vārdu LSV-u saistījumi. Tā, vārda galds saistījumi koka galds, apalš galds, pulēts galds, virtuves galds raksturo l. nozīmi 'mēbele, kas sastāv no horizontālas plāksnes, kura balstās uz vienas vai vairākām kājām un ir paredzēta dažādu priekšmetu novietošanai (piemēram, ēdot, strādājot)' (LL VV III 44), saistījumi atradumu galds, pasu galds rāda citu, sekundāru vārda nozīmi 'iestādes nodaļa vai atsevišķa iestāde, kas nodarbojas ar speciāliem jautājumiem' (LLVV III 46).

Ne vienmēr binārie saistījumi pilnā mērā raksturo LSV-u atšķirību - vajadzīgs plašākas distribūcijas raksturojums (distribūcija - saistījumu summa tekstā). Piemēram, sal. verba gaidīt l. un 4. nozīmi

LLVV III 25. un 26. lpp.: gaidīt 1. 'pavadīt laika posmu, domājot, uzskatot, ka (kāds) ieradīsies' un gaidīt 4. 'sīnāt, paredzēt, ka piedzims (bērns)'.³ Tādi saistījumi kā gaidīt bērnu, gaidīt dēlu, meitu attiecināmi uz abām minētajām nozīmēm, tāpēc arī gaidīt 1. ilustrēta ar vārdkopu g. dēlu mājās no skolas.

1.3. Leksiski semantiskās sistēmas pamatveids ir l e k s i s k i s e m a n t i s k ā g r u p a (LSG); tajā parasti var izdalīt centrālo vārdu, to detalizējot var iedalīt apakšgrupās un sinonīmu rindās [24, 44].

Vārdi apvienojas LSG-ās uz integrējoša semantiskā elementa (ISE-a) kā vārda leksiskās nozīmes (leksiski semantiskā variānta - LSV) elementu pamata. [Skat. 7, 6, 7] LSG-as vienība ir LSV (lekse), kura nozīmē ietilpst ISE [kā 21, 16]. LSG ir tāda mikrosistēma, kurā apkopoti vienas vārdšķiras vārdi. LSG-as semantiskajā uzbūvē ir svarīgs kā integrējošais semantiskais elements (ISE), tā arī diferencējošie elementi (DSE-i), pēc kuriem hierarhiski tiek organizēta pati LSG.

Analizējot LSG-as inventāru, par pamatu izmanto LSV-u. Pētījot semantiskos elementus, balstās uz LSV-u nozīmju skaidrojumiem.

Polisēmiska leksēma kā LSV-u kopums jeb sistēma var ietilpt vairākās LSG-ās.

Piem., bērt 1 'pārvietot (no sīkām daļiņām sastāvošu vielu vai sīku priekšmetu kopumu), ļaujot krist nepārtrauktā plūsmā' (LLVV II 60) ir virzišanas verbs, bet bērt 2 'runāt (ātri, nepārtraukti)' - skat., turpat ietilpst runāšanas verbu LSG-ā. Tātad viens vārds ietilpst vairākās paradigmās, un atbilstoši tam iespējams izdalīt šī vārda nozīmju būtiskos semantiskos ele-

³ Iespējams, ka varētu dot arī niansi 'vēlēties, lai piedzimst (par noteikta dzimuma bērnu)': gaidīt dēlu (jo dēla vai meitas piedzimšanu pagaidām, šķiet, nav iespējams ne zināt, ne paredzēt).

mentus.

1.4. Apvienojot un pretstatot vārdus pēc semantiskām pazīmēm resp. elementiem, veidojas savstarpēji saistītas leksiskas paradigmas.

Ja vārdi cits no cita atšķiras tikai ar atsevišķiem nebūtiskiem DSE-iem, bet pārējie semantiskie elementi ir kopīgi, vārdus var citu ar citu aizstāt. Tomēr ne vienmēr semantisko elementu kopība vien rāda vārdu sinonīmiskumu. Vārdu savstarpējie semantiskie sakari ir sarežģīti, un vārdu semantiskās struktūras sarežģītība isti parādās tikai kontekstā.

LSG-ai pēc katra semantiskā elementa (SE-a) iespējamas paradigmātiskas attieksmes ar citām LSG-ām. Katra LSG saistīta ar daudzām citām. Paradigmātiskas attieksmes starp LSG-ām iespējamas ne vien uz DSE-u bāzes, bet arī uz ISE-a bāzes. Piem., runāšanas verbus ar vienpersonas skaņu vārdiem apvieno ISE 'radīt skaņas'; runāšanas verbus atšķir DSE 'artikulētas skaņas', vienpersonas skaņu verbus DSE 'trokšņus'. Diahroniski vienpersonas skaņu vārdi, attīstot SE-u 'noteiktā veidā artikulēt', spēj pāriet runāšanas verbu grupā. Tā, piemēram, vārdi šaukstēt, švirkstēt u.c. var iegūt nozīmi 'runāt (kādā noteiktā veidā)'; runāšanas veids atkarīgs no vienpersonas vārda nosauktās skaņas rakstura.

2.0.0. Runāšanas vārdi tāpat ir daļa no skaņu vārdiem.

Skaņu vārdi veido leksiski semantisko grupu ar kopīgu ISE-u. Šāds elements skaņu vārdiem ir skaņas - apzināti vai neapzināti radītas vai dabā radušās skaņas vai trokšņa - elements. Pēc DSE-iem skaņu verbus var iedalīt apakšgrupās (arī LSG): 1) vārdi, kas nosauc cilvēka radītas skaņas (trīspersonu vārdi), 2) vārdi, kas nosauc dzīvnieku radītas skaņas (vienpersonas vārdi) un 3) vārdi, kas nosauc dabā radušās skaņas vai trokšņus (vienpersonas vārdi).

4 Tieši šie elementi ir pamatā zinātniski precīziem vārdu skaidrojumiem skaidrojošajās vārdnīcās, jo tikai ar to palīdzību iespējams savā starpā norobežot vārdu nozīmes.

trīspersonu skaņu verbus savukārt var iedalīt pēc cilvēku darbības veida a) runāšanas verbos, b) verbos, kas nosauc muzicēšanu, c) verbos, kas nosauc cita veida cilvēka apzināti radītas skaņas. Grupu veido arī verbi, kas nosauc fizioloģiskos procesus neapzināti radušās skaņas (klepot, kreķšķināt u.tml.); šīs grupas verbus var attiecināt arī uz dzīvniekiem.

2.1.0. Skaņu verbi vispār un runāšanas verbi kā šaurāka skaņu verbu grupa latviešu valodniecībā ir aplūkoti plašāk nekā citas verbu LSG-as. Šajā rakstā izmantoti skaņu verbu pētījumi latviešu valodā [skat. 9; 26; 27; 28] kā arī materiāls salīdzināts ar ME un LLV I un II.

Latviešu valodā ļoti plaša, nianšu un sinonīmijas ziņā bagātīga ir vienpersonas skaņu verbu grupa, proti, verbi, kas nosauc dabā radušās skaņas vai trokšņus. Būtu vēlams šos verbus apkopot praktiski izmantojamā materiālu krājumā. Šāds krājums labi ilustrētu latviešu valodas izteiksmes bagātību skaņu nosaukumos salīdzinājumā ar citām sfērām un ar citām valodām. Tas atspoguļotu skaņu verbu saistāmību visumā. Valodas lietotājiem īpaši svarīga ir vienpersonas skaņu verbu leksiskā saistāmība, jo gramatiskā (sintaktiskā) aprobežojas galvenokārt ar vienu modeli: $V_2^3 + S_1 \rightarrow$ -anim.

2.1.1. No trīspersonu skaņu verbiem uzmanību pelna runāšanas verbi. Šiem verbiem kā semantiski, tā sintaktiski ir samērā bagātīga saistāmība. Tie arī teorētiski ir pētīti [skat. 13; 14; 19; 21; 25. u.c.].

Runāšanas verbi ir LSG, ko veido trīspersonu skaņu verbi ar ISE-u 'artikulētas komunikatīvi nenīmaigas skaņas'. Salīdzinot skaņu verbus vispār, šis ISE kļūst par DSE-u, kas atšķir runāšanas verbus no citiem skaņu verbiem.

Tātad viens un tas pats SE var būt gan integrējošs, gan diferencējošs atkarībā no mikrosistēmas apjoma: jo mazāka mikrosistēma, jo mazāk tajā DSE-u.

Ekscerpētais materiāls aptver ap 500 runāšanas

verbu. Tie ir gan patstāvīgi runāšanas verbi, kuru at-
tiecīgais LSV valodā nostiprinājies patstāvīgā runāšanas
nozīmē, gan arī konteksta runāšanas verbi, kuru runāša-
nas nozīme parādās tikai kontekstā, visbiežāk kopā ar
tiešo runu, vai, retāk, palīgteikumu kā runas satura-
pauzēju, piem., saukt, kliegt, sīkt, spiegt u. tml. Piem.,
Kurš šķirs rokas? - Inese sauc jau pa gabalu uz sliet-
ņa sēdošajām meitenēm. Indrāne I. Lazdu laipa. R., 1963,
71. lpp. Bet Ausma lēkēja apkārt un smalkā balsī spie-
dza: "Sadodiet tam ķēnam! Sadodiet pa istam!" Dripe A.
Kolonijas audzinātāja piezīmes. R., 1975, 79. lpp. Citi
kliedz, ka jūmtā jau uguns. Indrāne I. Lazdu laipa. R.,
1963, 57. lpp. -Mamm, saki, nu pasaki, - ko vēl tētim pa-
stāstīt? - sēns sīc. Indrāne I. Lazdu laipa. R., 1963, 95.
lpp.

2.1.2. Vienojošais centrālais verbs runāšanas verbu
grupā ir verbs runāt ar nozīmi 'radīt artiku-
lētas komunikatīvi nozīmīgas skaņas (skaņu apvienojum-
us)'; šī nozīme ir verba runāt pamatnozīme (pamatno-
zīme - galvenā, no konteksta neatkarīgā vārda nozīme:
20., 246; arī: 10., 357), un tā nesatur DSE-us salīdzinā-
jumā ar pārējiem runāšanas verbiem. Nozīmīga DSE-a
nav arī verbiem teikt un sacīt (pamatnozīmēs): 'runā-
jot paust, darīt zināmu kaut ko' (arī ar verbu runāt
kaut ko pauž). Ar centrālo verbu runāt un ar verbiem
teikt un sacīt iespējams skaidrot visu runāšanas ver-
bu nozīmes.

2.1.3. Pēc tematikas un pēc DSE-iem runāšanas verbus
var dalīt apakšgrupās. Minēsim galvenās:
1) verbi ar vispārēju runāšanas nozīmi, kam semantis-
kajā struktūrā bez kopējā ISE-a ietilpst DSE-i ar sa-
mērā mezu nozīmību, salīdzinot ar pārējām apakšgrupām,
piem., bāst, runāt, sacīt, teikt; minēt, dēvēt.;
2) verbi, kas nosauc runāšanas veidu: bārt, blaustī-
ties, čivināt., galvenokārt konteksta runāšanas ver-
bi; 3) verbi, kas nosauc domas saturu: baumot, lielī-
ties, melot.; šiem verbiem satura nosaukums ietverts
verba semantiskajā struktūrā kā SE, piem., baumot -

SE 'baumas', melot - SE 'meli' u.tml.; 4) verbi, kas nosauc savstarpēju darbību runājot: bārties, čuketētis, debatēt, pārrunāt..; 5) verbi, kas nosauc vienas pusēju dalību, runājot savstarpējā kontaktā: jautāt, prasīt, vaicāt; atbildēt, atcirst; iebilst..; 6) verbi, kas nosauc iedarbību uz kādu runājot: aicināt, kmandēt, pavēlēt, pierunēt..; 7) verbi, kas nosauc runājot izteiktu emocionālu attieksmi un vērtējumu: slavēt, uzteikt; pelt; bārt, rāt..⁵

Runāšanas verbu apakšgrupas pēc DSE-iem savukārt var iedalīt vēl detalizētāk - nelielās grupās vai sinonīmu rindās.

Pie runāšanas vārdiem varam pieskaitīt (nosacīti) arī citu LSG-u vārdus, kuru semantiskajā struktūrā ir SE ar domas saturu nozīmi (skat.3.grupu) un kas saistījumā ar tiešo runu, palīgteikumu vai citu runāšanas verbu apkaimei raksturīgu locekli nosauc runāšanu. Tādi ir, piemēram, verbi, kas nosauc prāta darbību: konstatēt, prātot, secināt, sprīest.. (SE ar runāšanas saturu nozīmi vārdam konstatēt, 'teikt konstatējumu', vērtēt 'teikt vērtējumu' u.tml.), verbi, kas nosauc psihisku stāvokli (piem., gavilēt 'runājot paust gaviļes', dusmoties 'runājot paust dusmas').

2.2.0. Runāšanas verbu saistāmībā nozīmīgie faktori un saistāmības formālā izpausme ir cieši saistīti un savā starpā iedarbojas. Svarīgi ir galvenokārt semantiskie faktori, īpaši vārda semantiskā struktūra un tās elementi.

Runāšanas vārdus pētīsim vārdēlos teikumos. Pievienojamies to lingvistu uzskatiem, kuri izceļ vārda centrālo vietu teikumā (O.Jespersen, L.Tenjērs un daudzi citi). Vārdēla teikuma centrā ir vārda finītā forma, semantiski no vārda semantiskās struktūras atkarīgi visi tā paplašinātāji, arī subjekta nosaukums un tā klātie. Īsumā aplūkosim skaņu verbu saistāmības semantiskos faktorus, nedaudz skarsim leksisko

⁵ Līdzīgu iedalījumu skat. [157].

saistāmību un saistāmības formālo izpausmi.

2.2.1. **S e m a n t i s k a j ā s a i s t ā m ī b ā**
runāšanas vārdiem, tāpat kā visiem latviešu va-
lodas vārdiem kopumā, galvenais ir saistījums ar subjek-
tu resp. subjekta orientācija (par semantisko orientāci-
ju skat. 7., 17-18).

Skatu vārdu grupas izdalāmas, pirmkārt,
atkarībā no subjekta semantikas. Subjekta semantika
ir trīspersonu un viēnpersonas skatu vārdu klasifikāci-
jas pamatā. Ja subjekts ir personas nosaukums, vārds
ir trīspersonu. Pie viēnpersonas vārdiem iespējams
subjekts - dzīvnieka (arī putna, kukaiņa u.tml.) nosau-
kums un subjekts - priekšmeta nosaukums.

Runāšanas vārdu subjekts parasti ir $S_1 \rightarrow \text{hum.}$

Iespējams arī $S_1 \rightarrow \text{abstr}$ (cilvēku kopas nosaukums):
komjauniešu grupa, partija u.c.

Objekta orientācija ļoti raksturīga runāšanas vā-
rdiem. Tiem objekta piesaistījums ir nepieciešams (par
to 13., 36., 29., 35. u.c.).

Latviešu valodas runāšanas vārdiem konstatēts sais-
tījums ar vairākiem objekta paveidiem (skat. 28., 35., 42.).
Pieņemam g no tiem.

1. Satura objekts [28., 35.] nosauc runāšanas satu-
ru. Piem., stāstīt p a s a k u, teikt labus v ā r -
d u s. Satura objekts parasti ir $S_2 \rightarrow \text{-anim.}$

Satura objekta nozīme ir arī tiešajai runai (K_1):
Skolotāja Grinbergs, „bargi palūkojas uz klasi un jan-
tā: -Kurā nāks locīt lietvārdu черника? Ausiņš I. Mā-
jas pulcēšanas baros. R., 1974, 42.lpp. Un Aesjas mazā mā-
siņa Inga, „vaicā: "Kā bērni dzīvos pēc kara?" Spērs V.
Tirlešanas meistars. R., 1968, 436.lpp.

Satura objekta nozīmē lieto arī palīgteikumus (K_2):
Alsters arvien vēlējies pateikt Anetei, pastāstīt, oik
ļoti viņa dzīvei un daļībai bijušas nepieciešamas sie-
vas rokas un šīs skaņas. Indrāns I. Lazdu laipa. R.,
1963, 128.lpp.

2. Pēc nozīmes tuvs satura objektam ir tēmas (jeb deliberatīvais) objekts. [28., 41] Tas ir objekts, par ko runā. Piem., Viņi iedami stāsta viens otram p a r savu d z ī v ī un a p k ā r t n ī. Akuraters J. De-goša sala. R., 1971, 23.lpp. Runājām arī p a r viņa d a r b u mūsu pārvaldē. Purs L. Sirdsskaidrais. R., 1964, 57.lpp.

Tēmas objekts parasti izteikts ar pS_4 , p=par, retāk p=pšo: Svešinieks jautā p š o saimnieka. $S_2 \rightarrow$ anim, hum, abstr.

3. Liela daļa runāšanas verbu saistās ar adresāta objektu, $S_3 \rightarrow$ hum [skat. 28., 39]. Piem., "Bet kāds jūsu biedrībai mērķis?" mākslinieks Ārmales d e l e g ā - t a m jautāja. Laicens L. Lai dzīvo nost. R., 1974, 45.lpp. Mūsdienās reti lieto adresāta objektu pS_4 , p = uz: Caur avīzi taču var runāt u z t a u t u. Laicens L. Lai dzīvo nost. R., 1974, 39.lpp. Viņš it kā pie sevis runāja u z s i e v u: "Šāds zelta lai-sinš,." Laicens L. Lai dzīvo nost. R., 1974, 239.lpp.

Ar adresāta objektu nav konstatēts saistījums ver-biem isrunāt, parunāt, pasaukt, dēvēt, pārdēvēt, pārdēvēties, saukt, iesaukt, saukties.

4. Runāšanas verbi saistās ar sarunā iesaistītās personas resp. sarunas biedra nosaukumu - sociatīvo ob-jektu [13, 45; 28., 40] $S_5 \rightarrow$ hum. Piem., Kamēr Harijs runā ar v i e s m I l i, es iztālēm vāroju bufeti. . Brodele A. Tas ir mans laiks. R., 1969, 56.lpp. Tu ., pavisam nopietni runājies a r m a n i . . Zigmonte D, Ir jābūt Hovalingai. R., 1966, 9.lpp.

5. Runāšanas verbi saistās ar ietekmes " objektu, proti, ar tā objekta nosaukumu, kuru runājot tiecas ier-tekēt. Ietekmes objekts parasti izteikts ar $S_4 \rightarrow$ hum, +anim [28., 41]: . . pat ainkāros p u i k a s mātes aizsaukušas prēm, labi saredzēdamas, ka ne jau paras-tais pārkrāvšanās skats šodien novērojams. Zigmonte D, Bērni un koki aug pret sauli. R., 1959, 54.lpp.

6. Pie runāšanas verbiem iespējams arī attiekamais objekts pS_4 , p=pret, $S_4 \rightarrow$ abstr, t anim, hum: Klāt-

esošie iebildē pret runātāja argumentiem.

Minējām galvenos runāšanas verbu piesaistītos objektu paveidus. Jāatzīst, ka dažkārt grūti noteikt objekta nozīmi; tā var būt sinkrētiska. Piem., teikumā: Caur avīzi taču var runāt u z t a u t u. Laicēns L. Lai dzīvo nost. R., 1974, 39.lpp. prepozicionālajam savienojumam "uz tautu" varam konstatēt vienlaicīgi adresāta, ietekmes un pat sociatīvā objekta nozīmi. Arī S₄ teikumā: Meitene m a n i uzrunāja ir sinkrētisks - tam ir gan adresāta objekta, gan ietekmes objekta nozīme. Tomēr šādu problemātisku gadījumu runāšanas verbu objektu nozīmēm nav visai daudz.

7. Visiem trīspersonu skaņu vārdiem iespējams saistījums ar līdzekļa objektu [28., 42. un 47]. Līdzekļa nozīme spilgtāka saistījumā ar iteratīvajiem un kauzatīvajiem trīspersonu skaņu vārdiem: Vanags a r k a r o t i t i pieskandināja pēc kārtas pie visām glāzēm. Upīts A. Zaļā zeme. R., 1945, 148.lpp. Līdzekļa objekts ir S₅ → -anīm.

Par līdzekļa objektu pie runāšanas vārdiem [skat.28., 42] var runāt tikai nosacīti. Piemēros: runāt skalā b a l s i, arī: .. bieži viņi viens otru saukāja visādiem laun v ā r d i e m .. Laicēns L. Lai dzīvo nost. R., 1974, 43.lpp. - Lūgšim dievu... - sausām l ū p ā m ūkst Juzefa.. Indrāne I. Lazdu laipa, R., 1964, 173. lpp. par līdzekļa objektiem funkcionē S₅ → -anīm un S₆ → -anīm. Minētajiem līdzekļa objektā nosaukumiem ir sinkrētiska nozīme - tiem piemīt arī modālas (adverbiālas) nozīmes nianse.

Vienpersonas skaņu vārdi kļūst par konteksta runāšanas vārdiem ne vien saistījumā ar tiešo runu vai palīgteikumu (skat.2.1.1.), bet arī saistījumā ar runāšanas verbu objektiem, piem., ar tēmas objektu: Gaidu, ka viņa, kā parasts, sāks ķ ē r k t p a r p i e k l ā j i b u. Skalbergs A. Tālumi pēc jūras un vasaras smaržo. R., 1975, 32.lpp.

Ir konstatēti arī tādi runāšanas vārdi, kuriem

regulāras objekta orientācijas nav. Verbi ar konkrātu nozīmi 'runāt ar defektiem' - svenstāt, šļupstāt - ļoti nosacīti pieļauj satura objekta klātieni: kaut k o n e s k a i d r u, k ā d u v ā r d u šļupstāt. Verbus ar nozīmi 'klūdities runājot' - pārsacīties, pārteikties - lieto bez objekta.

Verbs ar savstarpējas darbības nozīmi saukāties 'saukt vienam otru, citam citu' saistās ar subjektu daudzskaitlī; ar objektu šis verbs parasti nesaistās. (Zēni saukājās pa mežmalu.)

Adverbiālā orientācija runāšanas vārdiem galvenokārt ir modāla, temporāla, lokāla, retāk ar nolūka vai cēloņa nozīmi.

Visbiežāk runāšanas verbi saistās ar modālas nozīmes paplašinātājiem. Šāds saistījums iespējams lielākajai runāšanas verbu daļai. Piem., murmināt, teikt, runāt k l u s i, b a i l i g i, aprunāties, runāties s i r s n i g i, uzrunāt s v e š ā v a l o d ā u. tml.

Modālas nozīmes paplašinātāji formāli izteikti ar Adv, retāk S₆ vai pS.

Saistījums ar temporālas nozīmes paplašinātājiem iespējams runāšanas vārdiem (runāt, stāstīt, murmināt u.c.), kas nosauc procesu ar iespējamu laika ierobežojumu. Šo temporālo saistījumu nenosaka verbu semantika. Tomēr dažiem priedēkļvārdiem ar runāšanas nozīmi nepieciešams laika norobežojums: norunāt, norunāt, notēzēt v i s u d i e n u, l i d z v a k a r a m, d i e n ā m i l g i u. tml.; aizplāpāties l i d z v a k a r a m; aizrunāties p a r i l g u. Laika nozīmes paplašinātāju forma: pS, Adv, S₄.

Saistījumi ar mēra nozīmi raksturīgi daļai runāšanas verbu: runāt, teikt; melot; slavēt u.c., piem., runāt ļoti m a z. Šo paplašinātāju forma parasti - Adv.

Lokālas nozīmes paplašinātāji funkcionē pie tiem runāšanas vārdiem, kuri atvasināti ar lokālas nozīmes priedēkļiem un ieguvuši virzības nozīmi: ieaicināt.

iesaukt kādu k u r (i s t a b ā, l o ž ā u.tml.), iz-
aicināt ā r ā, atsaukt n o s k o l a s' u z m ā-
j ā m. u.tml. Šādu verbu semantiskā struktūra nosaka
lokālos paplašinātājus.

Brīvs lokālo paplašinātāju piesaistījums ir ver-
biem, kuru nozīme ar lokālu raksturojumu nekādā veidā
nav saistīta: dudināties v i r t u v ē; lamāties p a
i s t a b u, i s t a b ā; apspriest s ē d ē, p i e
g a l d a; apjautāties, aprasīties c i e m ā; izplā-
pēties v a g o n ā u.tml. Lokālo paplašinātāju for-
ma: S₆, Adv, pS.

Daļa runāšanas verbu saistās ar nolūka nozīmes
paplašinātāju. Tādi ir verbi aicināt, pierunāt, ap-
saukt, t.i., verbi ar nozīmi 'runājot mudināt, rosināt
kādu': Kēniņdēls ir sūtījis savu gredzenu balto rožu
kēniņmeitai un aicinājis to v i e s o s. Akuraters J.
Deģoša sala.R., 1971, 82. lpp. Biedri aicina mūs p r o -
t e s t ē t pret šādu rīcību. Mēs pierunājām viesību
a t p ū s t i e s.

Nolūka nozīmes paplašinātājs izteikts ar Inf, S₆,
arī K₁, K₂.

Verbs aizbildināties saistās ar kauzēlu paplašinā-
tāju (skat. LĪVV I 54; a. ar gatavošanos rītdienas
lekcijai, a. ar to, ka ir ēdis). Kauzālā paplašinātā-
ja forma: S₆; to var aizstāt K₂ vai K₁.

2.2.2. R u n ā š a n a s v e r b u l e k s i s k ā
s a i s t ā m ī b a ir sekundāra salīdzināju-
mā ar semantisko un semantiski nosacīta. Leksisko sais-
tāmību saprotam kā "vārda spēju sintaktiski saistīties
ar vārdiem no ierobežota saraksta" [12, 81; par to
skat. arī 7, 16-17].

Valodas lietotājam ir svarīgi zināt leksiskos ie-
robežojumus verbu saistāmībā.

Leksiskus ierobežojumus esam konstatējuši dažu
runāšanas verbu adverbiālajā saistāmībā. Verbs at-
bildēt saistās ar S₆ ēksāmenā ar nozīmi 'likt eksāme-
nu, eksaminēties'. Šādā saistījumā S₆ vairs nav

lokālas nozīmes; jāapsver, vai to vispār iespējams uzskatīt par verba paplašinātāju.

Verbs ierunēt saistās ar vārdiem (vārdkopām): (skat. nu) platē, (magnetofona) lentē. Piesaistāmo lokālo paplašinātāju skaits ir ierobežots.

Leksiski ierobežots saistījums ar S_6 "ausī" konstatēts vārdiem, kas nosauc klusu runāšanu: "Dabūsim taksi", Angelikai a u s ī - čūkst Jaspers. Zariņš M. Mīstērijas un hepeningi. - "Karogs", 1975, Nr. 7, 50. lpp. Un nemiers sirdi kuls kā vēji zaru, Un nebeigs klusu tevīm a u s ī s dyest: Ne tā, ne tā tev bija dzīvi vesti! Zālīte E. Virši zili. R., 1975, 89. lpp.

Vietniekvārda akuzatīvu "ko" kopā ar minētajiem vārdiem bieži lieto ar iemesla vai cēloņa nozīmi retoriska jautājuma teikumos. Piem., Kā tu te blausties? Skalbergs A. Tēlumī pēc jūras un vasaras smaržo. R., 1975, 24. lpp.

Vārdiem runāt, teikt, sacīt u.c. piesaistītais saturs objekts bieži ir "vārds".

Vārdi gvelzēt, melst, mēlot, muldēt, plāpāt, triekt parasti saistās ar saturs objektu "niekus". Verbu deklamēt parasti lieto kopā ar daiļdarba vai tās daļas nosaukumu, citēt - ar darba vai tā autora nosaukumu.

Ierobežota leksiska saistāmība konstatēta vārdiem ar nozīmi 'atbildēt' saistījumā ar pS_4 , p-uz: 'atbildēt, atceļot, atteikt uz jautājumu'; S_4 - "jautājums".

Lai pilnīgi varētu raksturot leksiskos ierobežojumus runāšanas vārdu saistāmībā, nepieciešama skaidrojošā vārdnīca. Iekams tās nav, leksiskos ierobežojumus runāšanas vārdu distributīvajās modelēs grūti parādīt.

2.2.3. Runāšanas vārdu formālā (gramatiskā) saistāmība minēta jau vārdu semantiskās saistāmības raksturojumā (skat. 2.2.1.). Šeit sniegsim nelielu rezumējumu.

Morfologisko formu resp. vārdšķiru līmenī visi runāšanas verbi saistās ar subjekta nosaukumu S_1 vai tā substitūtiem. Šādi substitūti ir personas, norādāmie, nenoteiktie, jautājamie, attieksmes, vispārināmie, noliedzamie pronomeni un noteicamais pronomens (pats), un substantivējumi no visām vārdšķirām. Sintaktisko konstrukciju līmenī S_1 substitūts var būt sintaktiski nosacīta vārdkopa. Tādu veido S_2 saistījumā ar daudzuma adverbu. Piem.: D a u d z l a u ž u runāja par avāriju. Šis vārdkopas esamību nenosaka verbs.

Trīspersonu skaņu verbi saistās ar dažādu objektu nosaukumiem. Parastie objekta locījumi ir S_4 , S_3 , S_5 un pS. Arī objektam, tāpat kā subjektam, iespējami pronomiālie aizstājēji. Ar objekta nozīmi funkcionē arī tiešā runa (K_1) un palīgteikumi (K_2): Ja kāds tam prasīja, kādēļ viņš ne pie viena cilvēka neaizejot, tad viņš atbildēja: "Ko es ar cilvēkiem darīšu?" Lai-
cens L. Lai dzīvo nost. R., 1974, 9.lpp. Neviens nepa-
teiks, vai Līziņa raujas tāpēc, ka ir laba meita, vai tāpēc, ka viņai ļoti pa prātam saimnieces darbs. VieseS.
Pasaules dziesma. R., 1973, 9.lpp.

Adverbiālajā saistāmībā biežāk lietoti lokālas un modālas nozīmes paplašinātāji. Tie sastopami kā Adv, S_6 un pS. Retāk lieto temporālas nozīmes paplašinātājus; arī tie funkcionē tajās pašās formās: Adv, S_6 , pS un vēl arī S_4 (ts. laika akuzatīvs). Paplašinātājus ar nolūka nozīmi lieto S_6 un Inf, ar kauzālu nozīmi - S_6 . Kā nolūka, tā kauzālas nozīmes paplašinātāju substitūti sintaktisko konstrukciju līmenī var būt tiešā runa un palīgteikumi (K_1 un K_2): Māte aicina: "Nāciet istabā!" Mēs teicām, lai viņš paliek mājās.

3.0.0.

Runāšanas verbu saistāmība var būt o b l i g ā -
t a vai f a k u l t a t i v a.

Verba spēja saistīties sākotnēji izpaužas tieši kā semantiska spēja saistīties ar citiem noteiktas semantikas vārdiem, ar subjektu, objektiem, adverbiālas nozīmes vārdiem, t.i., semantiskā saistāmībā. Tā

ir verba saistāmības pirmā pakāpe.

Tālāk semantiskā spēja konkretizējas saistījumā ar noteiktām leksiskām vienībām, kuras pie verba nostājas noteiktās gramatiskās formās un kopā ar verbu veido sintaktisku konstrukciju.

Verbi piesaista dažādus locekļus - gan obligātus, gan fakultatīvus. Saistījuma obligātumu nosakām teikumā. Šim nolūkam arī mēs izmantojam lingvistikā plaši lietoto elidēšanas metodi: elidējot obligātu elementu, sintaktiskā konstrukcija sabrūk, kļūst strukturāli nepilnīga, nepabeigta [13, 86; 16, 36-37].

3.1.0. Subjekta piesaistījums runāšanas vārdiem ir semantiski nepieciešams, tāpēc tikai runas līmenī mēs tos varam lietot bez subjekta. Valodas modeļi runāšanas vārdiem saistās ar subjekta hosaukumu.

Verbi, kuru nozīme ir virzīta uz kādu personu vai priekšmetu, prasa, lai šī persona vai priekšmets tiktu nosaukts; bez tiem verbu nozīme nespēj realizēties.⁶ Šādi vārdi saistās ar dažādu objektu nosaukumiem. Objektu nosaukumus piesaista runāšanas vārdi atkarībā no to semantikas (par objektu nozīmēm skat. 2.2.1.). Runāšanas vārdiem ir semantiska prasība pēc satura objekta un pēc ietekmes objekta, arī pēc attiekmes objekta un pēc adresāta objekta. Arī tēmas objektu runāšanas vārdiem ir semantiski prasība. Līdzekļa objekts pie runāšanas vārdiem ir iespējams, bet netiek obligāti prasīts.

Tātad lielākajai daļai objekta nozīmes paplašinātāju pie trīspersonu skaņu vārdiem ir semantiski potenciālas iespējas parādīties.

Runāšanas vārdiem saistījums ar adverbialas nozīmes paplašinātājiem visumā semantiski nav saistīts. Tomēr ir daži īpatnēji runāšanas vārdiem adverbialās saistāmības gadījumi.

Ir runāšanas vārdi (ar priedskļiem atvasināti),

⁶ Uz nepilnīgu, relatīvu vārdu nozīmi ir norādījuši daudzi valodnieki. Piemēram, V. Vinogradovs [16, 18] un citi.

kas prasa temporālas nozīmes paplašinātājus: aizplāpēt, aizrunāties, noplāpēt, norunāt, notērzēt u.c. (skat. 2.2.1.). Priedēkļverbi ar runāšanas nozīmi ieaicināt, iesaukt, izaicināt, atsaukt u.tml. obligāti prasa lokāla paplašinātāja klātieni. To nosaka lokālais elements verbu semantiskajā struktūrā: ieaicināt 'aicinot dabūt iekšā' u.tml. (skat. 2.2.1.).

Verbs aizbīdināties semantiski prasa, lai pie tā būtu paplašinātājs ar iemesla nozīmi (skat. 2.2.1.). Tas ir, šķiet, vienīgais verbs ar obligātu kauzālu saistījumu starp runāšanas vārdiem. Šis saistījums varētu liecināt, ka verbs aizbīdināties runāšanas vārdu grupā nav iederīgs.

Runāšanas vārdi aicināt, pierunāt, saukt u.tml. prasa obligātu semantisku papildinājumu - paplašinātāju ar nolūka nozīmi (skat. 2.2.1.).

Tātad runāšanas vārdu semantika prasa paplašinātājus ar subjekta un objekta nozīmi, bet atsevišķi vārdi vai vārdu grupas prasa arī adverbijas nozīmes paplašinātājus. Priedēkļverbi lokālas un temporālas nozīmes paplašinātājus piesaista atbilstoši priedēkļa piešķirtajam SE-am.

3.2.0. Vārdiem ir arī leksiski obligāti paplašinātāji. Tādi ir vārdiem ar leksiski ierobežotu saistāmību (par tiem skat. 2.2.2.).

3.3.0. Īsumā pievērsāmie runāšanas vārdu semantiskās struktūras prasībām resp. semantiskajām potenciēm. Šīs potenciē realizējas morfoloģiskās formās un sintaktiskās struktūrās. Lai vārdu paplašinātāju raksturotu, jākonstatē arī, kādā formā tas funkcionē, vai vārds reglamentē tā nozīmi, formu un klātieni, vai arī forma nav reglamentēta.

Subjekta forma ir viena (S_1),⁷ un to nosaka gan vārda semantika, gan sintaktiskā struktūra.

⁷ Par iespējamajiem subjektu un objektu substitūtiem skat. iepriekš, 2.2.1. un 2.2.3.

Objekta formu raksturosim pēc objektu paveidiem. Ar katru no šiem paveidiem saistās noteikti runāšanas verbi (ne visi visos gadījumos).

1. Saturā objekts. Runāšanas verbi reglamentē tā formu: S_4 . (Satura objekta substitūti ir K_1 un K_2 .) Piemēri: Es jums l a b r i t u teicu. Indrāne I. Lazdu laipa. R., 1963, 9.lpp. Viņa lūpas klusi izrunā kādu v ā r d u ... Akuraters J. Degoša sala. R., 1971, 61.lpp. Mēs t o kopā pārrunājām.

2. Tēmas objektam arī ir noteikta, runāšanas verba reglamentēta forma: pS_4 ; p=par. Piemēri: Meitenes steigīgi sāk runāt p a r d e j ā m ... Indrāne I. Lazdu laipa. R., 1963, 137.lpp. Un tad viņa tam stāstīja p a p s e v i un p a r e g l ē m,.. Laicens L. Lai dzīvo nost. R., 1974, 27.lpp.

Verbi vaicāt, jautāt saistās ar tēmas objektu pS_2 ; p=pēc. Piem., Svešinieks jautāja p ē c kolhoza v a d i b a s.

3. Adresāta objekta forma pie runāšanas verbu ir noteikta: $S_3 \rightarrow$ hum. Piem., Es j u m s labritu teicu. Indrāne I. Lazdu laipa. R., 1963, 9.lpp. Te es t e v stāstīju.

4. Sociatīvā objekta formu arī runāšanas verbs reglamentē: S_5 .

5. Tas pats sakāms par ietekmes objektu: S_4 .

6. Attieksmes objekts: pS_4 , p=pret.

7. Iedarbības objekts: S_4 .

8. Līdzekļa objekts: S_5 .

Tātad runāšanas verbi reglamentē visu ar tiem saistīto objektu nozīmes un formas. Šādus verbu paplašinātājus lingvistikā sauc par s a i s t ī t i e m paplašinātājiem [17, 17; 22, 47]. Pieņemam šo terminu. Saistītie paplašinātāji ir divējādi - tādi, kuriem verbs nosaka formu un klātieni (obligātie) un tādi, kuriem verbs nosaka tikai formu, bet neprasa obligātu klātieni (fakultatīvie) [skat. 22, 57].

Kopumā par visiem runāšanas verbu grūti pateikt,

kuri saistītie paplašinātāji ir obligāti, kuri fakultatīvi; tas jāizlemj konkrētā saistījumā. Tomēr samērā droši varam teikt, ka līdzekļa objekts pie trīspersonu skaņu vārdiem ir fakultatīvs saistītais paplašinātājs.

Adverbiālas nozīmes paplašinātāju morfoloģisko formu runāšanas verbi parasti nenosaka. Parasti adverbiālas nozīmes paplašinātājs ir: Adv, S₆ un pS (dažādas prepozicionālo locījumu formas). Tādus paplašinātājus, kuru forma noteiktiem vārdiem nav piesaistīta, sauc par b r ī v i e m paplašinātājiem [17, 17; 22, 47]. Arī brīvie paplašinātāji var būt obligāti (ja verbs prasa to klātieni) un fakultatīvi (ja verbs šādu paplašinātāju klātieni pieļauj, bet neprasa). Mūsu materiālā gandrīz vienmēr fakultatīvs ir modālas nozīmes paplašinātāju piesaistījums. Iepriekš minētie priedēkļverbi ar nepieciešamu laiku vai vietu precizējumu, kā arī verbi, kuri prasa nolūka nozīmes paplašinātāju un kauzālu paplašinātāju, saistās ar obligātiem brīviem paplašinātājiem (skat. 2.2.1. un 3.0.0.).

Parasti saistītiem paplašinātājiem ir objekta nozīme, brīvajiem - adverbiāla nozīme [skat. 17, 17].

4.0.0. Izvirzīsim dažus runāšanas verbu d i s t r i - b u t ī v ā a p r a k s t a p r i n c i p u s. Aplūkojām galvenās runāšanas verbu saistāmības īpatnības un saistāmības obligātumu un fakultatīvumu. Centīsimies sniegt arī dažus paraugus šo verbu distributīvam aprakstam, ko pagaidām esam izkārtājuši vārdnīcas veidā. Lai verbu distribūciju raksturotu, vispirms īsi minēsim galvenos mūsu distributīvā apraksta principus.

Distributīvajā aprakstā rādām visus nozīmīgos verba paplašinātājus. Par tādiem uzskatām 1) visus saistītos paplašinātājus, gan obligātos, gan fakultatīvos, un 2) obligātos brīvos paplašinātājus.

Verbu izkārtojums. Verbus pirmām kārtām esam novietājuši pēc atbilstošo distributīvajiem modeļiem (sākot ar vienu un beidzot ar četriem paplašinātājiem;

vairāk par četriem saistījumiem ar runāšanas verbiem pagaidām neesam konstatējuši). Distributīvo modeļu robežs verbi kārtoti alfabēta secībā.

Šķirkļa uzbūve. Katrs verbs analizēts pēc vārdnīcas parauga veidotā šķirklī (paraugam izmantota arī 87. Šķirkļa sākumā minēts aprakstāmais verbs infinitīvā. Ja ir fonētiskie varianti, tie minēti blakus (alfabēta secībā). Morfoloģiskie varianti doti atsevišķi, bet skaidrots pirmais no tiem, citiem ir norāde uz šo pirmo un piemēri. Ja verba atsevišķiem leksiskā semantiskiem variantiem ir atšķirīgi distributīvie modeļi, katrs variants ievietots pie attiecīgā modeļa. Apraksta beigās paredzēts verbu registers ar norādēm, pie kuriem distributīviem modeļiem katru variantu atrast.

Tālāk seko verba nozīmes skaidrojums.

Aiz nozīmes skaidrojuma kvadrātiekvās ir norādes par salīdzinājumu ar vārdnīcām (ME, EH, LLVV I, LLVV II, LK, LSVS ar lappušu norādēm).

Verbu distribūcijas apraksts dalīts trijos posmos. Pirmajā posmā (I.) veikta verba saistāmības semantiskā analīze un tās morfoloģisko izpausmes formu konstatējums.

Otrajā posmā (II.) analizētas verba paplašinātāju morfoloģisko formu semantiskās īpatnības un leksiskā izpausme un minēti ilustratīvie piemēri (iespējams, ka tos izdevīgāk būtu pārkārtot pie trešā posma).

Trešajā posmā (III.) konstatēts paplašinātāju skaits pie verba (fakultatīvo paplašinātāju skaits minēts iekavās).

Ilustratīvie piemēri ir no literāriem avotiem (ar norādēm) un arī šī raksta autore minēti.

4.1.0. Minam dažus runāšanas verbu distributīvā apraksta paraugus.

$$VI^{1-3} + S_1$$

pārteikties Runājot kļūdities un pateikt ko nepareizi,
ME III 182; EH II 214; LK 516; LSVS nav.

I. pārteikties \rightarrow subj

subj \rightarrow S_1

II. $S_1 \rightarrow$ hum (skolēns, lektors..)

Piedodiet, es pārteicos! Meitene runāja ļoti ātri un tāpēc bieži pārteicās.

III. pārteikties₁

šļupstēt Runāt ar traucējumiem, īpatnēji piespiežot mēli. ME IV 75; EH III 646; LK 719; LSVS nav.

I. šļupstēt \rightarrow subj

subj \rightarrow S_1

II. $S_1 \rightarrow$ hum (bērns, meitene..)

Meitene jau septiņus gadus veda, bet šļupst. ME II 75.

III. šļupstēt₁

$Vf^{1-3} + S_1, S_4/Inf$

norunāt Runājot vienoties; sarunāt.⁸

ME II 841; EH II 214; LK 516; LSVS nav.

I. norunāt \rightarrow subj, 2 obj

subj \rightarrow S_1

obj saturs \rightarrow S_4/Inf

obj sociatīvais \rightarrow S_5

II. $S_1 \rightarrow$ hum (draugi, biedri..)

$S_4 \rightarrow$ -anim (tikšanos..)

Inf \rightarrow (tikties, apspriesties..)

Grupas biedri norunāja satikties pēc dažiem gadiem^x.

III. norunāt₂

$Vf^{1-3} + S_1, S_4, Adv/pS$

norunēt Runāt ar kādu (sarunāties)kādu laiku.

ME II 841; EH II 82; LK 452; LSVS 217.

I. norunāt \rightarrow subj, obj, adv

subj \rightarrow S_1

obj \rightarrow S_4

⁸ Ar ^x apzīmēts no D. Rudakas pārņemts piemērs, nozīmes skaidrojums u. tml.

- II. $S_1 \rightarrow$ hum (draugi..)
 $S_4 \rightarrow$ -anim (dienu, visu nakti..)
 Adv \rightarrow temp (ilgi..)
 ps_3 ; p-līdz, $S_3 \rightarrow$ -anim, abstr temp
 (līdz rītam..) Kara biedri norunāja
 visu nakti, atceroties pagājušos no-
 tikumus.^x Kad tikāties, norunājām
 līdz rīta gaismai.

III. Norunāt₃

vf^{1-3} $+ S_1, S_4, ps_4$

lamāt Teikt asus pārmetumus, bieži ar vulgāriem vār-
dien.

MB II 417; EH II 717; LK 352; LSVV 168.

I. lamāt \rightarrow subj, 2 obj

subj $\rightarrow S_1$

obj ietekmes $\rightarrow S_4$

obj tēmas $\rightarrow ps_4$

II. $S_1 \rightarrow$ hum (saimnieks..)

$S_4 \rightarrow$ hum, +anim (palaidni, suni..)

ps_4 , p=par, $S_4 \rightarrow$ -anim, abstr (par nepa-
klausību..) Saimnieks lamāja kalpu
par neuzarto tīrumu.^x

III. lamāt₃

vf^{1-3} $+ S_1, S_4, ps_4, S_3$

teikt Runājot darīt zināmu.

MB IV 156; EH II 673; LK 728; LSVV 389.

I. teikt \rightarrow subj, 3 obj

subj $\rightarrow S_1$

obj satura $\rightarrow S_4/K_1/K_2$

obj tēmas $\rightarrow ps_4$

obj adresāta $\rightarrow S_3$

II. $S_1 \rightarrow$ hum (tēvs, draugs, skolotājs..)

$S_4 \rightarrow$ -anim, abstr (labrītu, patiesību..)

ps_4 , p=par, $S_4 \rightarrow$ +anim, hum (par sievu,
par darbu, par naudu..)

$S_3 \rightarrow$ hum (dēlam, meitenei..)

Jaunākais dēls ir atradis kāniņmeitu un teiciā burvības vārdus, un viņa ir par cilvēku pārvērtusies. Akuraters J. Degoša sala. R., 1971, 69. lpp. Es jūms labrītu teicu. Indrāne I. Lāzdu laipa. R., 1963, 9. lpp. Kāpēc tu man neteici patiesību par šo notikumu?

III. teikt₄

x
x x

Īsais ieskats runāšanas verbu saistāmībā rāda, ka nozīmīga ir kā verbu, tā arī vārdiem piesaistīto locekļu semantika. Verba semantiskā struktūra un tās elementi nosaka piesaistīto locekļu nozīmes. Parastākais saistāmības veids runāšanas vārdiem ir saistāmība ar saturu objektu, tēmas objektu, saturu vai tēmas nozīmē lietotu tiešo runu vai palīgteikumu un adresāta objektu.

Verbus vienojošie ISE-i rāda kopību saistāmībā, nāsāk nozīmīgi DSE-i nerāda būtiskas atšķirības saistāmībā. Tāpēc arī kopība vai lielas atšķirības saistāmībā var noderēt par vienu no mērauklām verbu klasificēšanā LSG-ās un epakšgrupās un tālākā runāšanas verbu pētīšanā.

Runāšanas verbu grupā šķiram patstāvīgas nozīmes runāšanas verbus un konteksta runāšanas verbus. Ar patstāvīgajiem runāšanas vārdiem saprotam verbus, kuru nozīmi pamatnozīmē vai visā LSV-u sistēmā (polisēmiskiem vārdiem) mēs saistām ar runāšanu, piem., čukstēt, tērsēt, teikt u.tml. Par konteksta runāšanas vārdiem saucam verbus, kuriem runāšanas nozīme ir konsituatīvi nosacīta un to kādā noteiktā LSV-ā visbiežāk balsta lietojums ar K₁, piem., gavilēt, prātot, priecināt, sirdīties u.tml. Tiešā runa bieži ir vienīgā runāšanas elementa pārstāve saistījumā ar minētajiem vārdiem.

Saistījuma obligātumu vai fakultatīvu arī nosaka verba un piesaistītā paplašinātāja semantiskā struktūra; formālajai pusei ir sekundāra nozīme.

Semantiskā raksturojuma saīsinājumi, morfoloģisko

Formu un sintaktisko vienību simboli.

Semantiskā raksturojuma saīsinājumi:

- abstr - abstraktas parādības nosaukums,
- adv - adverbiāla nozīme,
- +anim - dzīvas būtnes nosaukums,
- anim - priekšmeta nosaukums,
- caus - kauzāla (cēloņa) nozīme,
- cons⁹ - (latīņu: consilium) nolūka nozīme,
- hum - cilvēka, personas nosaukums,
- loc - lokāla (vietas) nozīme,
- mod - modāla (veida) nozīme,
- obj - objekta nosaukums,
- Subj - subjekta nosaukums,
- temp - temporāla (laika) nozīme.

Morfoloģisko formu simboli:

- Adv - adverbs,
- Inf - verbs infinitivā,
- p - prepozīcija,
- ps - prepozīcijas substantīvs,¹⁰
- S₁ - substantīvs nominatīvā,
- S₂ - substantīvs genitīvā,
- S₃ - substantīvs datīvā,
- S₄ - substantīvs akusatīvā,
- S₅ - substantīvs instrumentālī,
- S₆ - substantīvs lokatīvā,
- Vf - verbs finitā formā,
- V¹⁻³ - trīspersonu verbs.

Sintaktisko vienību (konstrukciju) simboli:

- K₁⁺ - tiešā runa (sintaktiskā konstrukcija Nr.1),
- K₂⁺ - palīgteikums (sintaktiskā konstrukcija Nr.2),
- E₃ - nedalāma vārdkopa (sintaktiskā konstrukcija

9 Šādi apzīmētie saīsinājumi un simboli aizgūti no D.Rudakas [21].

10 Vai substantīva substitūts (personas vietniekvārds, norādāmais vai cits vietniekvārds, skaitļa vārds u.c., kas spēj aizstāt substantīvu teikumā).

№. 3).

Tehniskās zīmes un paskaidrojumi:

- zīme, kas rāda piemītošu pazīmi; piem., S₄ → anim, (substantīva akuzatīvā ir priekšmeta nosaukums),
- // zīme, kas rāda paralēla lietojuma iespēju,
- / zīme, kas rāda, ka paralēls lietojums nav iespējams, lieto tikai vienu no formām,
- () iekavās liktais verba paplašinātājs ir fakultatīvs,
- .. piemēru uzskaitījumā rāda, ka piemēru uzskaitījumu varētu turpināt.

И.А.Фреймане

ОСОБЕННОСТИ СОЧЕТАЕМОСТИ ГЛАГОЛОВ РЕЧИ

Статья посвящается микроинтеме латышских глаголов - глаголам речи, которые изучаются в парадигматическом и синтагматическом аспектах. Главное внимание в настоящей статье уделяется синтагматическим отношениям глаголов; выдвинуты основные типы глаголов речи, рассмотрены вопросы семантических особенностей глаголов и сочетающихся с ними слов, а также обязательности и факультативности глагольной сочетаемости.

Literatūra

Iespējamie darbi

1. Latviešu literārās valodas vārdnīca. 1. R., 1972. 517 lpp. (Saīsināti: LLVV I.)
2. Latviešu literārās valodas vārdnīca. 2. R., 1973. 550 lpp. (Saīsināti: LLVV II.)
3. Latviešu literārās valodas vārdnīca. 3. R., 1975. 745 lpp. (Saīsināti: LLVV III.)
4. Latviešu-krievu vārdnīca. R., 1963. 845 lpp. (Saīsināti: LK)
5. Latviešu valodas sinonīmu vārdnīca. R., 1972. 671 lpp. (Saīsināti: LVSU.)
6. Endzelīns J., Hauzenberga E. Papildinājumi un labojumi K. Milēnaha Latviešu valodas vārdnīcai. 1. R., 1934. 1936. 841 lpp. (Saīsināti: EH I.)
- Endzelīns J., Hauzenberga E. Papildinājumi un la-

- bojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai. 2. R., 1946. 824 lpp. (Saīsināti: EH II.)
7. Freimane I. Verbu tematiskā klasifikācija un saistāmība.- Grām.: Verbu un frazeologismu saistāmība, R., 1975, 3.-56.lpp.
8. Helbig G., Schenkel W. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. Leipzig, 1973, 450 S.
9. Kagaine E. Runas verbi Ziemeļvidzemes izloksnēs.- Grām.: Aktuāli dialektoloģijas jautājumi. Zinātniskās konferences materiāli, R., 1973, 37.-38.lpp.
10. Laua A. Latviešu leksikoloģija. R., 1969. 254 lpp.
11. Mīlenbahs K. Latviešu valodas vārdnīca. Redigējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. 1. R., 1923.-1925. 839 lpp. (Saīsināti: ME I.)
Mīlenbahs K. Latviešu valodas vārdnīca. Redigējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. 2. R., 1925.-1927. 908 lpp. (Saīsināti: ME II.)
Mīlenbahs K. Latviešu valodas vārdnīca. Redigējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. 3. R., 1927.-1929. 1167 lpp. (Saīsināti: ME III.)
Mīlenbahs K. Latviešu valodas vārdnīca. Redigējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. 4. R., 1929.-1932. 894 lpp. (Saīsināti: ME IV.)
12. Апресян Ю.Д. Синонимия и синонимы.- "Вопросы языкознания", 1969, № 4, с. 75-91.
13. Бахтина В.П. Некоторые особенности глаголов речи в русском языке.- В кн.: Вопросы лексикологии и синтаксиса. Уфа, 1964, с. 35-52.
14. Бахтина В.П. Связь сочетаемости глагола с его значением. Краткие очерки по русскому языку. Воронеж, 1964, с. 71-76.
15. Васильев Л.М. Семантические классы русского глагола. Автореферат докторской диссертации, Л., 1971, 38 с.
16. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слов.- "Вопросы языкознания", 1963, № 5, с. 3 - 29.
17. Дорофеева Т.М. Обязательная синтаксическая сочетаемость

- глагола в современном русском языке. Автореферат кандидатской диссертации, М., 1974, 26 с.
18. Иванчикова Е.А. О структурной факультативности и структурной обязательности в синтаксисе. - "Вопросы языкознания", 1965, № 5, с. 84-94.
19. Краль М.Л. Некоторые семантические характеристики глаголов речи. - В кн.: Актуальные проблемы лексикологии, Новосибирск, 1961, с. 118-120.
20. Курилович Е. Заметки о значении слова. - В кн.: Очерки по лингвистике, М., 1962, с. 237-250.
21. Ничман З.В. К вопросу о лексико-семантических группах слов /на материале глаголов устной речи в современном русском языке/. - "Научные труды Новосибирского государственного пед. ин-та", вып. 91, Проблемы русского языка, 1973, с. 4-19.
22. Рятсеп Х.К. Структура простого предложения в эстонском языке. Ориентированные на глагол модели предложения. Автореферат докторской диссертации. Тарту, 1974, 91 с.
23. Степанова Г.В. Лексико-семантическая группа глаголов речи в современном русском языке. Кандидатская диссертация. М., 1970, 190 с.
24. Уфимцева А.А. К вопросу о лексико-семантической системе языка. - "Вопросы языкознания", 1962, № 4, с. 36-46.
25. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики, М., 1973, 279 с.

Neiespiestie darbi

26. Freimane I. Vācpersonas verbi mūsdienu latviešu literārajā valodā. Kandidāta disertācija. R., 1967, 378 lpp.
27. Riekstīns L. Skapu atdarinātāji verbi mūsdienu latviešu literārajā valodā. Diplomdarbs. R., 1964, 298 lpp.
28. Rudaka D. Skapu verbu distributīvs apraksts. Diplomdarbs. R., 1974, 276 lpp.

M. Baltiņa

REGULĀRA MOTIVĀCIJA DEVERBĀLU LIETVĀRDU DARINĀŠANĀ

Par svarīgu faktoru derivatīvā procesa analizē tiek uzlūkota motivācija, motivācijas īpašību raksturojums (1,85.). Motivāciju jeb atvasināšanas attieksmes derivatīvi saistītu vārdšķiru starpā uzskata par derivatīvā procesa būtību (2,68.). Risinot jautājumu par morfoloģiskās un derivatīvās analīzes norobežošanu, 50., 60. gados padomju valodnieki pievēršas motivācijas jēdzienam kā īpašai vārddarināšanas kategorijai. Dažos gadījumos akcentētas vārda un reālās īstenības attieksmes (3,419. - 442.), citos - norādīts, ka par motivētāju elementu var būt afīks, ja tas ir kādas atvasinājumu grupas kopīgas nozīmes izteicējs (4,17. - 18.).

Ja analīzes centrā ir kāda derivatīva parādība, piemēram, vārddarināšanas formants, vārddarināšanas modelis, tā struktūras īpašības, semantiskās funkcijas, tad motivācijas īpašības parasti netiek akcentētas, bet plašākos pētījumos par vārddarināšanas jautājumiem uzsvērts, ka nepieciešams pievērsties arī motivācijai kā atsevišķam analīzes objektam, noskaidrot motivācijas tipus un īpašības (5,39.). Šādai prasībai ir būtisks pamats, jo pašu motivācijas jēdzienu var uzlūkot par raksturīgu vārddarināšanas analīzes kategoriju, kas palīdz norobežot morfoloģiskās un derivatīvās parādības vārdā. Morfoloģiskās analīzes centrs ir morfēma, analīzes uzdevums ir vārda sastāva skaidrojums, bet derivatīvās analīzes uzdevums ir noteikt attieksmes morfēmu (vārddarinātājs celms, vārddarinātājs formants) starpā. Atvasinātā vārda forma un nozīme ir motivēta ar pamatvārda formu un nozīmi. Šīs semantiskās un struktūras attieksmes starp atvasināto vārdu un pamatvārdu nosaka, pretstatot motivēto vārdu un motivētājevārdu.

Produktīviem vārddarināšanas modeļiem raksturīga

tipizēta, regulāra motivācija, kad formālas un semantiskās attieksmes regulāri atkārtojas starp derivatīvi saistītiem vārdiem. Regulāru motivāciju uzskata par būtisku faktoru, kas ietekmē tieši vārddarinātāja formanta produktivitāti (6.11.).

Latviešu valodā regulāras motivācijas attieksmes ir deverbālajos substantīvu modeļos, piemēram, modeli ar -šana, kas ir viens no vismonolitākajiem latviešu valodā. Derivatīvais celms ir jebkura verba nenoteiksmes celms, modeļa vārddarināšanas nozīme ir derivatīvajā celmā ietvertās darbības, procesa, stāvokļa nozīmes modifikācija substantīva veidā. „Šie substantīvi pa lielākai daļai apzīmē laika ziņā neierobežotu un nenobeigtu norisi, kas patlaban vai zināmā laikā notiek vai var notikt..”(7,296), piemēram,

augt : augšana

runāt : runāšana

salt : salšana

Analizējot produktīvus deverbālos substantīvu modeļus plašākā rakstu valodas periodā (16. - 20.gs.), atklājas tās pazīmes, kas veido regulāras motivācijas attieksmes derivatīvi saistītu vienību starpā veclatviešu rakstu valodā.

Viena no pazīmēm - deverbālajos modeļos ar regulāru motivāciju veclatviešu rakstu valodā vērojams struktūras attieksmju vispārinājums. Deverbālo substantīvu ar -šana motivācijā izmanto tiešos verbus, ar atgriezenisko verbu motivētie veido substantīvu ar -šanās. Vecakajos tekstos tikai retumis sastopama refleksiīvā substantīva forma, pārsvārā ir vispārinātas viena tipa motivācijas attieksmes

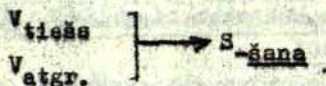
$$\left. \begin{array}{l} V \text{ tiešs} \\ V \text{ atgr.} \end{array} \right\} \rightarrow S \text{ -šana}$$

Ar verba infinitīva atgriezenisko formu motivētie substantīvi nerada attiecīgo atgriezenisko formu, piemēram, Es

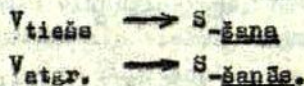
piemēram, Dahrsā buhdami ņohi ņarunnesņhana starp skohl-
 meistera un mannin ņahņahs. Zalomanis, III. Katru patgalvi-
 gu jeb nepareizu ņapulņesņhanu to pagasta lohņeklu, buhs
 to Polliņei isklihdinaht. Kurz. lik., 110. Uguns .. wissu
 wairak ņehlees no neapskatisņhanas un no nebehdasņhanas.
 LA, I. nr. 3. Semmes greeņhana ap sew paņchu. Ulm, Deb., 5.
 Nu arri warr ņapraņt deenas un nakts mihsņhanu. wirs
 semmes. Ulm, Deb., 6.

Šajā laikā rakstu valodā sāk parādīties refleksi-
 vie substantīvi ar -ņanņs, piemēram, ..duņmosņhanahs.
 Pal., VIII. ..laiwineeki ar leelu steigsņchanohs to ņilwe-
 ku ar to striķi israuj ahrā. Sulos, II. ņohi pirms kau-
ņchanahs bija breesmiga. Sk. m., 119. Usdohņchanas un jau-
 tasņchanas, ņahrņahs-ņchanahs un atņahdinahņchanas dehl.
 Dauge, Zv., 3. Tomehr ņilweks ņerē us laboņchanohs. Aus. R. I,
 92. Saule eet us laiņchanos. Gēte, Fausta, 136. ..ņaimneeks
 tikko wareja isdwest ais ņahrbihsņchanas. Bl. Pie sk. u., 35.
 Te nu arri warrehs runnaht par uhdens pluhņchanu un kri-
ņchanohs juhrā. Dauge Zv., 53.

Fakapeniski veolatviešu rakstos nostiprināto
 derivatīvo struktūru

nomaina pareizās motivācijas attieksmes

Zināmā mērā šo procesu sekmē pašu vācu tautības autoru
 iepazīšanās ar latviešu valodas gramatisko sistēmu. Pirmo
 reizi refleksivie substantīvi mināti G. Braūnes un H. Kater-
 felda rakstā „Das substantivum reflektivum" 1833. gadā.¹

¹ Katterfeld H. Das Substantivum reflektivum. -Magazin, heraus-
 gegeben von der Lettisch-Literarisch Gesellschaft, 1833, 6. lpp.

Autori aizrāda, ka līdz šim nav ievēroti refleksīvie substantīvi ar -šāns, kurus veido no atgriezeniskā verba, bet no tiešā verba - ar -šāna. Bez tam parādās autoru uzskati par šo substantīvu funkcionālajām īpašībām. Minētie vācu tautības autori uzskata, ka no vārdiem, kam ir tikai refleksīvā forma, iespējams veidot gan substantīvu ar -šāns, ja runā par darbību vispār, gan ar -šāns, ja darbība tiek vērstā uz subjektu. Atsevišķos gadījumos no refleksīvajiem vārdiem iespējams atvasināt tikai substantīvus ar -šāna piemēram, bijašāna.

Līdz 19. gs. vidum dominējošās bija vispārinātās motivācijas attieksmes

V tiešs
V atgr. } → S -šāna,

bet valodā saklausītās pareisās motivācijas attieksmes

V tiešs → S -šāna
V atgr. → S -šāns

dažkārt tika uzlūktas par izloknes parādību (2, 225. - 227.).

Gramatikā pirmo reizi refleksīvie substantīvi minēti 1841. gadā H. Heselberga darbā „Lettische Sprachlehre! Plašāks apcerējums par atvasinājumiem ar -šāns parādās 1856. gadā (14, 31. - 51.). A. Bilenšteins devis atvasinājumu semantisko analīzi, aizrādījis arī uz to kļūdainu lietojumu valodā. Rakstā jūtams zināms tā laika rakstu valodā lietoto atvasinājumu ar -šāna un -šāns vērtējums. Autors atzīst, ka atsevišķos gadījumos substantīvis ar -šāna var lietot gaidāmā refleksīvā substantīva vietā, piemēram, veikšana.² A. Bilenšteins norāda, ka substantīvu ar -šāna lietojumā rakstu valodā ir izveidojusies sinēma

² Bilenstein A. Ueber die lettischen Substantiva reflexiva. - Magazin, herausgegeben von der Lettisch - Literarisch Gesellschaft. 1856, XI, 47. S.

tradīcija bībeles stila un ievērojamāko veclatviešu autoru stila ietekmē. Paši autori atzīst, ka bija jāpaiet vairākiem gadsimtiem, iekams apjauta, ka valodā ir divi dažādi substantīvi gan pēc uzbūves, gan pēc nozīmes (II, 56).

19. gs. otrajā pusē, izcīnot savas pozīcijas rakstītas valodas veidošanā, latviešu autoriem tikai pakāpeniski izdodas atbrīvoties no vācu autoru ietekmes. Zināmu laiku paši latviešu autori lieto šos substantīvus ar -šana, kas motivēti ar refleksīvajiem verbiem, piemēram, ..nu tu wairs neweena kawekļa newari usrahdit, kas muhsu sapre-gchanai stahwetu jēlā.. Bl. Pie sk. u., 248. Domes .. Natalē radija šawadas juhtas, kas lihdsinajās samihlegchanai.. Bl. Pie sk. u., 100.

Mūsdienu latviešu valodā modeļu struktūra atbilst literāras valodas gramatiskajai sistēmai, modeļu funkcionālās iespējas paplašinās un nav pretrunā literārās valodas attīstības tendencēm. Mūsdienu valodā ar refleksīvajiem verbiem motivētos substantīvus ar -šanas dažkārt lieto negatīvu paradību raksturojumam, piemēram, Satrauc milzīgie faktologijas plūdi jaunākajā dzeja - tiek uzskaitīta faktiskā un apakšā notiek izdzejošanās par augšminēto. Čaklais Saule., 192. Tā nebija akadēmiska at-rakstīšanās. Turpat, 39.

Mūsdienu valodā produktīvā modelī ar regulāru motivāciju viegli realizēties potenciāliem derivātiem, piemēram, Bet man toreiz bija tikko sešpadsmit. Ištais talc-šanās vecums, Skujīns. Vir., 177. Nedigtancēšanās no saviem varoņiem un vides, kurā tie darbojas, noved rakstnieku pie jucekības., Britikas gar., 75.

Dažkārt sastopami pareizi pēc struktūras

Vatgr. → S-šanas

darināti subetantīvi, bet pēc sava semantiskā lietojuma tie neatbilst literārās valodas normatīvajām prasībām, piemēram, ./dailslidotāji/ izpelnijās skatītāju simpāti-

as. Līdz ar to jauno daļslidotāju pierakstīšanās ir no-
fikusi. RB, 1976, 20. janv., 3. lpp.

Cita raksturīga derivatīvas sistēmas pazīme vec-
latviešu rakstu periodā ir tā, ka motivētājvārda deriva-
tīvās sistēmas attīstība norit vienlaicīgi ar motivējamā
vārda derivatīvās sistēmas attīstību. Vienlaicīga motivē-
jamā vārda un motivētājvārda derivatīvās sistēmas attī-
stība vērojama substantīvos, kuri motivēti ar III konjugā-
cijas I grupas vārdiem. Dažās vidus un kursiskajās izlok-
snēs šo verbu un ar tiem motivēto substantīvu morfoloģis-
kajā struktūrā -in- vieta sastopams -en-. Piemēram, dažās
kursiskajās izloksnēs sufikss -en- lietots -in- vieta -
putenāti, rušenāti, paldenu, audzenu (12, 76. - 78.).
J. Endzelins -en- -in- vietā skaidro ar -en- plašāku iz-
platību senākajos valodas posmos un atbilstami leišu -en-
tādās formās kā kūrenū, kūrenaū, kūrenti (7, 833. - 837.).

Vissenākajos tekstos sastopami verbi ar -enāt
un ar tiem motivēti substantīvi, piemēram, .. / zirgu /
ahdenant. Rēhehūzens, 29., aplezenaht Manc.Lettus, 33.,
sareedenahht Manc.Lettus, 89., usaudsenahht, usaudsenahcha-
na Manc.Lettus, 23., dahwenahschana Manc.Lettus, 22., ceda-
dsenahschana Manc.Lettus, 221.

Tomēr, kā liecina pētījumi (13, 29.), jau 17. gs.
pārsvarā ir bijusi forma ar -in-, un vārdu darināšanā
izmantots verbs ar -in- (14, 289. - 291.), piemēram,
apstiprinaht, Bib^I, 10., atevabinaht Bib^I, 43., sekarsinaht
Bib^I, 17.

Šī laika poema tekstos sastopami deverbālie
substantīvi, kuru motivētājs vārds ir gan verbs ar -ināt,
gan verbs ar -enāt, liecina, ka substantīvu darināšanā
verbs kā motivētājs funkcionē toreizējā attīstības pakā-
pē, piemēram, ..itt nhe ghrubb to Karretumu tahs Welai-
mības Kahrdenahschanas Laika zeest. Manc.Post., 254.,
wings gir ta Saledsenahschana par wissas Passpales ghre-
keem. Manc.Post., 65., ..peewill ar Sweizenahschanu un Mut-
tes=Donahschanu Sawu Kungu. Manc.Post., 127., Un juhsu Bija-

schana un Beedinaschana lai irr pahr wißseem Semmes
Swehreem. Bib, 15., ..weenas ne=isenihzigas Dsiwibas Ap-
stiprinaschana, Bib, 37.

Pakūpeniski nostiprinoties verba sistēmā for-
mai ar -ināt, arī deverbālo substantīvu darināšanā do-
minējošā vienība kļūst šī verba forma. 18.gs. gramatikās
un vārdnīcās jau minēti verbi ar -ināt, piemēram, eede-
dsinaht Stend.Leks., 9., augstinaht Stend.Leks., 9., ehdi-
naht Stend. Leks., 40.

19.gs. rakstu valodā verbus ar -enāt kā mo-
tivētājvienības substantīvu darināšanā vairs nelieto.
Svārstības verba morfoloģiskajā struktūrā - -enā- lie-
tojums -inā- vietā - nemaina motivētā vārda semantisko
struktūru. Arī J. Endzelīns norāda, ka „savā nozīmē verbi
ar -en- ,liekas, ir pa daļai saskārušies ar verbiem ar
-in-, pēc kam latviešu valodā varēja lietot -in- un -en-
juku jukām un beidzot vispārināt -in- vai -en-.”³ Rakstu
valodā kā dominējošā nostiprinās deverbālo substantīvu
motivācija

V -ināt → S -ināšana.

Verbi ar -enā- un ar tiem motivētie substantīvi sastopa-
mi izloksnēs, piemēram, Vidzemē - Zaubē, Dzērbenē, Rankā,
Kurzemē - Alsungā, Ēdole, Planīcā. (Skat, A. Upīša Valodas
un literatūras institūta dialektu atlanta materiālus par
verbiem ar -ināt.)

18.gs. beigās un 19.gs. sākumā, paplašinoties
rakstītās literatūras tematikai, akcentējas citas pazīmes,
kas rāda, ka deverbālo substantīvu darināšanā sekundā-
rais verbs kā motivētājvienība funkcionē tādā formā, kā-
da ir aktualizējusies attiecīgajā periodā, piemēram, tul-
kojot vācu valodas verbus ar -iren, izmanto izskaņu
-ierēt, piemēram, complimentiren --- komplimentiereht,
Stend., 221. Substantīvu darināšanas procesā aktualizējas
motivācijas attieksmes V -ierēt → S -ierēšana.

³ Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika, R., 1951, 833. lpp.

Ne visos gadījumos vācu autori lieto verba formu ar -ierēt substantīvu darināšanā. Bieži jau pats verbs atveidots ar isāku izskatu -ēt, piemēram, quittiren → kwiteht Stend.Leks., 467. Substantīvs tiek darināts pēc modeļa

V -ēt → S -ēšana.

Zināmu posmu, sevišķi 19.gs. beigās, vērojama šo motivētāju verbu ar -ierēt funkcionāla aktivizēšanās. Latviešu tautības autori, tulkojot no krievu valodas un veidojot vārdnīcu izdevumus, izmanto šo modeli, piemēram, aboneereht, aboneerehschana Vald. Kr. - la., 5., kollekteereht Vald. La. - kr., 103., fantaseereht, fantaseerehschana Vald. La. - kr., 66., proponeereht Vald. La. - kr., 174., publizeeereht Vald. La. - kr., 174. Pat visleelākais glesnons dabbas=tehhus nekad negpehs kopeereht kā Dabbas=mahte preekščhā glesnojusi paweem burwigeem krahsuļeem. Aus.R.II, 113.

Gadsimtu mijā, pēc samērā īsa aktivitātes posma verbi ar -ierēt un ar šiem vārdiem motivētie substantīvi pamazām izzūd no rakstu valodas. 19.gs. beigās tiek publicēta kritiska piezīme (15, 141.), kur ieteikts „turpmāk izmest no mūsu tagadējās svešo laikvārdu galotnes -ierēt nejauskanošo -ie-, svešo, nevajadzīgo r un paturēt atliekošo -ēt vien.. koncert-ēt, aplaud-ēt, kas simtreiz labāk skan nekā koncert-ier-ēt..”. Valodas prakse ātri reaģē uz ieteikumu, un turpmākajos izdevumos substantīvu darināšanā verbi ar -ierēt netiek izmantoti, piemēram, aplaudēt Dravnieks, 13., koncertēt Dravnieks, 126. Ar šādu verba formu motivētie substantīvi saglabā zināmu aktivitāti sarunvalodā, piemēram, garnieris, garnierēšana.

Regulāras motivācijas attieksmes ir arī deverbālajā substantīvu modelī ar -ums, kur motivētājvienība ir verba pagātnes celms. Veclatviešu rakstu valodā vērojams, ka substantīvu ar -ums darināšanā motivētājvie-

nība ir verba tagadnes celms, piemēram, Ei-jums, ieejums Lj., 65., Atminnums, peminnums Lj., 168., Kaujums Lj., 110. Tomēr pārvarā arī vecāko tekstu valodā dominējošā ir substantīvu ar -ums motivācija ar verba pagātnes celmu, piemēram, Swinnaht — Swinnahjums Lj., 300., peedeerräht → Peederrähjums Lj., 50. .. un winja Isghajums Essochts no Muhschibas. Manc. Post., 120., .. un dsinahs tam pakkaļ septinu deenu Gahjumu .. Bib¹, 284. .. laid jelle mehs treižo Deeno Gahjumu Tuksnesi eetam. Bib¹, 109. .. Laid tohp Isplattijums Uhdens starpē un lai tas schkirr Uhdeni no Uhdens. Bib¹, 1.

Retumis arī 19. gs. tekstos sastopami substantīvi, kas motivēti ar verba tagadnes celmu, piemēram, Kas tagad araja-dehlipeem weenaldsiba, tas toreis bija patihkums un daiļums. .. Aus. R. II, 115. Vēl 20. gs. pirmajos gadu desmitos rakstos lietoti substantīvi, kuru pamatā bija motivācijas attiekames

V tag. c. → S -ums,

Piemēram, Autors saka, ka tas to /literatūras vēsturi/ nosaucot tamdēļ par "Versuch" (Mēginumu), ka redzot jo labi viņas nepilnības. Lautenbahs, 3. .. /ievads / sneeda īsu latv. valodas galidzinumu ar kreevu, poļu un leišu valodu. Lautenbahs, 4. Tāpēc arī 20. gs. sākumā latviešu valodas gramatikās (16, 47.) ir aizrādīts, ka rakstu valodā šīs formas atvasina no verba pagātnes celma, un tāpēc ir nepareizas šādas šur tur sastopamas formas: izverdums (= izviridums), nepatikumi (= nepatikšanas), reebjums (= reebums), apkopjums (= apkopums).

Balstoties uz veclatviešu perioda vārdarināšanas materiālu, analīzes gaitā gūst apstiprinājumu teorētiskā atzīgā, ka regulāra motivācija ir produktīvu vārdarināšanas modeļu raksturīga pazīme, tikai veclatviešu rakstu valodā regulārai motivācijai piemīt dažas raksturīgas īpatnības. Paša motivētāja vārda - verba morfoloģiskā un derivatīvā struktūra vēl veidojas un attīstās

izlokāņu ietekmē, atsevišķu veclatviešu rakstu valodas attīstības tendenču ietekmē. Autori vairāk pārziņa vārda morfoloģisko struktūru un uz šīs bāzes norit derivatīvais process. Tāpēc regulāra motivācija bieži balstīta uz derivatīvi saistīto vienību - verba un substantīva - struktūras īpašību vispārinājumu; derivatīvi saistītās vienības - verbu kā motivētāju vārdu un substantīvu kā motivējamo vārdu - nevar aplūkot izolēti. Valodas vēsturē vārddarināšanas materiālā akcentējas derivatīvi saistīto vienību attīstības procesa vienlaicīgums.

М.К.Балтыня

РЕГУЛЯРНАЯ МОТИВАЦИЯ В ОБРАЗОВАНИИ ДЕВЕРБАЛЬНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ

В статье анализируются случаи деривации deverбальных существительных на *-šana*, *-ums*, когда между мотивированной и мотивирующей единицами существуют отношения регулярной мотивации. Одновременно происходит развитие деривативной системы глагола и существительного, однако в период ненормированного письменного языка XVI - XIX вв. на регулярную мотивацию существительного влияют диалектные формы глагола. Часто понятия деривативных категорий воспринимаются как чисто морфологические.

Literatūra

- 1 S o i d a E. Vārddarināšanas analīzes principi mūsdienu valodniecībā un valodā. - Latviešu valodas un literatūras problēmas, R., 1970, 75. -94.lpp.
- 2 З е м с к а я Е.А. Современный русский язык. Словообразование. М., 1973. 304 с.
- 3 В и н о к у р Г.О. Заметки по русскому словообразованию. - В кн.: Избранные работы по русскому языку. М., 1959, с.419-442.

- 4 Смирницкий А.И. Некоторые заметки о принципах морфологического анализа основ. Доклады и сообщения филологического факультета. Вып.5. М., 1948, с. 17-18.
- 5 Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970. 767 с.
- 6 Варе С.К. Суффиксы, образующие существительные со значением локальности и собирательности в эстонском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации. Таллин, 1975. 35 с.
- 7 Endzeliņš J. Latviešu valodas gramatika. R., 1951, 1100 lpp.
- 8 Stender G.F. Neue vollständigere Lettische Grammatik. Braunschweig, 1761. 220 S.
- 9 Seeborg J.F. Merkwürdige Wortbildung. - Magazin, herausgegeben von der Lettisch - Literarischen Gesellschaft. V, 1835, S. 225. - 227.
- 10 Bielenstein A. Ueber die lettischen Substantiva reflexiva von A. Bielenstein. - Magazin, 1856, XI, S. 31. - 51.
- 11 Baar G.H. Beitrag zur Lehre vom Medium der lettischen Sprache. - Magazin, 1847, IX, S. 49. - 60.
- 12 Plāķis J. Kursenieku valoda. R., 1927. 94 lpp.
- 13 Zemzars D. Latviešu vārdnīcas. R., 1961. 560 lpp
- 14 Ozols A. Veclatviešu rakstu valoda. R., 1965. 626 lpp.
- 15 Pārstrautu J. Domas par tautiskās dzejas nodibināšanu. R., 1881. 34 lpp.
- 16 Endzeliņš J., Milenbaha K. Latviešu gramatika. R., 1923. 284 lpp.

Saīsinājumi

Aus. R. I - Ausēkļa raksti (Krohseemju Mikus) dzejneeka draugeem un jeenitajeem palihdscht isdchti. I dala. Riga, 1888.

- Aus.R.II - Ausekļa raksti (Krohgsemju Mikus)
dsejneeka draugeem un zeenitajeem pa-
lihdsot isdohti.II daļa.Rigā,1888.
- Bib.^I - Ta Swehta Grahmata Jeb Deewa Swehtais
Wahrds.Riga,1689.
- Pie sk.u. - Pee skala uguns.Rudolfa Blaumapa stahs-
ti.Jelgawā,1893.
- Čaklais.Saule. - M.Čaklais.Saule rakstāmgaldā.Rigā,1975.
- Dauge.Zv. - Swaigschnu jeb Debbess=mahciba skohlahm
par labbu sarakstits no G.Dauge.Riga,
1865.
- Dravnieks - Latwju.r.kreewu wahrdnize J.Drawneeka
sastahdita.Riga,1923.
- Ģēte.Fausta^I - Ģetes tragedija.Fausts.Tulk.Aspasija un
Rainis.Rigā,1898.
- Kritikas ggr. - Kritikas gadagrāmata.Rigā,1973.
- Kurz.lik. - Likkumu = grahmata par Kursemmes Sem-
neekem..Jelgawa,1818.
- L - Vollstandiges deutschlettisches und
lettischdeutsches Lexicon..ausgefer-
tigt von Jacob Lange.Mitau,1777.
- LA - Latwveschu Awihses.
- Lautenbaha - J.Lautenbaha Latvešu literaturas vēs-
ture.Idaļa.Rigā,1922.
- Mano.Lettus. - Lettus..verfertigt Durch Georgium
Mancelium.Riga,1638.
- Manc.Post. - Lang = gewünschte Lettische Postill..
Verfertigt Durch Georgium Mancelium..
Riga,1654.
-
- Pal. - Kā Paleijas Jahnis sawu buhshanu
kohpis.Arraju laudim par preeksch-
gihmi sarakstits no E.G.Brāfche
Jelgawā,1844.
- Pav.gr. - Pawaru grahmata..no kahda teizama
pawara.Jelgawa,1891.
- RB - Rīgas Balss
- Sk.m. - Skohlas maise pirma dalla,..apgahda-
jis Ludwig Heerwagen..Riga,1886.
- Skujinš.Vir. - Z.Skujinš.Virietis labākajos gados.
Riga,1975.

Stend.Leks. - Stender G.F.Lettisches Lexikon.
Erster Theil.Mitau,1789.

Ulm.Deb. - Kahdas sippas par to,ko pee debbesa
redsam,Ulmann K. ..Rihga,1857.

Vald.La.-kr. = Latweeschu-kreewu-wahzu Wardnize
isdota no Tautas Apgaismoschanas
Ministerijas...MOCKBA,1879.

Vald.Kr.-la. - Kreewu-latweeschu-wahzu wardnize
isdota no Tautas Apgaismoschanas
Ministerijas...MOCKBA,1872.

Ves.gx - /M.Stobe/ Wesselibas grahmata..
Jelgawa,1795.

J. Kušķis

ĢENITĪVEŅU TIPI

O. Mūsdienu latviešu literārajā valodā visai produktīvi kļuvis salikti resp. ar priedēkļiem atvasināti nelokāmi vārdi, kas teikumā parasti funkcionē par apzīmētājiem, retāk par izteicējiem vai apstākļiem. Pirmajā daļā (ar to saprasts arī priedēklis) tajos var būt kāda deklinējama vārda vienskaitļa vai daudzskaitļa ģenitīva celma forma, retāk -- pilns ģenitīvs, kā arī adverbs vai prepozīcija. Otrā daļā ir substantīva vienskaitļa vai daudzskaitļa ģenitīvs, tāpēc īsuma labad ir izdevīgi visus šos vārdus saukt par ģenitīveņiem. Daži piemēri: vienstāva, īstermiņa, šīsdiņas, krustvārdu, daudzsnāciju, bezierunu.

Nav pietiekama pamata atsevišķās grupās šķirt saliktos īpašības ģenitīvus (kam pirmajā daļā ir kāds nomens, pronomens, numerālis vai adverbs) un atvasinājumus ar priedēkļiem vai tā saucamajiem puspriedēkļiem. No ģenitīveņu viedokļa šāds dalījums nekā nedod, jo gan cilmes, gan funkcijas ziņā visi ģenitīveņi ir līdzīgi, pie tam visi ir nelokāmi. Šī nelokāmība ir sevišķi spilgta kopēja pazīme visiem ģenitīveņiem. Ar to tie būtiski atšķiras no latviešu valodas substantīviem.

No deklinēšanas iespēju viedokļa latviešu valodas substantīvus var dalīt trīs grupās. 1) Substantīvi, kas veido latviešu deklīnācijas sistēmu; tiem ir seši vai septiņi locījumi (daļai nav vokatīva). 2) Daļa substantīvu ir defektīvi -- tie ir refleksīvie vārdi, kam nav vairāku locījumu formas un nozīmes. 3) Vēl mazāka daļa ir nelokāmu internacionālu substantīvu, kam latviešu valodā nemaz nav locījumu galotņu, tomēr ir visu locījumu nozīmes, kas atklājas kontekstā. Pēdējās divas grupas ir ārpus latviešu valodas deklīnāciju sistēmas.

Ģenitīveņi būtiski atšķiras no visām trim minētajām substantīvu grupām, arī no defektīvajiem (kam tomēr ir lielākā daļa locījumu) un nelokāmajiem (kam ir visu locījumu nozīmes). Ģenitīveņi funkcionē tikai ģenitīva formā un atšķirā no nelokāmajiem substantīviem citu locījumu nozīmes neie-

gūst arī teikumā. Ģenitīveņu otrā daļā var būt vienskaitļa vai daudzskaitļa ģenitīvs; bet tā ir atšķirība skaitli, nevis locījumā.

Gramatikās, aplūkojot saliktos īpašības ģenitīvus, tos palaikam nešķir no atvasinājumiem ar priedēkli, kuriem ir līdzīga funkcija teikumā; un deklinējamos lietvārdus, kas veidoti ar priedēkli, palaikam nešķir no ģenitīveņiem, kam ir tāds pats priedēklis, lai gan ģenitīveņi nav deklinējami. Tā darīta arī Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā (1959). Tajā, aplūkojot salikto īpašības ģenitīvu, minēti četri gadījumi, ko var saukt par ģenitīveņu četriem tipiem (pēc vārdākiras, kas ir to pirmajā daļā).

Šie četri tipi ir šādi: 1) ar numerāli pirmajā daļā, 2) ar adjektīvu, 3) ar pronomenu, 4) ar substantīvu pirmajā daļā. Bez tam var minēt vēl divus tipus: 5) ar adverbu pirmajā daļā, 6) ar prepozīciju pirmajā daļā. Pēdējā tipa ģenitīveņi Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā, starp citu, pieminēti, iztirzājot lietvārdu atvasināšanu ar priedēkliem un puspriedēkliem.

Pēdējos gadu desmitos ģenitīveņu produktivitāte pieaugusi, un valodā konstatējams bagātāks materiāls, nekā bijis Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas autoru rīcībā līdz 1959. gadam.

Pirmajā tipā tagad ir ģenitīveņi ar visiem numerāļiem no viens līdz divdesmit un daudziem citiem. Paplašinājies arī otra un trešā tipa ģenitīveņu pirmajā un otrajā daļā lietojama vārdu resp. vārda celmu skaitliskais apjoms. Bagātāks ir ceturtais tips, kur līdz 1959. gadam atzīmēti tikai saliktie ar -veids otrajā daļā; turklāt ģenitīveņu ar -veids kļuvis daudz vairāk. Līdz šim nav bijusi pievērsta uzmanība piektajam tipam. Un sestajā tipā ģenitīveņu pirmajā daļā ir arī citi prievārdi, nekā konstatēta līdz 1959. gadam, pie tam ir arī internacionālie priedēkli anti-, trans- un citi.

Sakarā ar ģenitīveņu skaita palielināšanos aktuālas kļuvušas vairākas problēmas, piemēram, ģenitīveņu tipu produktivitāte, ģenitīveņu vieta latviešu valodas gramatikajā

sistēmā un ar to saistītie procesi (lokāmu vārdu vai vārdu savienojumu lietojums blakus ģenitīviem un citi), ģenitīvu vieta vārddarināšanā, leksikoloģijā un leksikogrāfijā.

Šai darbā daļēji risināta pirmā problēma -- par ģenitīvu produktivitāti. Tikai atsevišķos gadījumos vajadzēja nedaudz iesniegties arī citās problēmās, bet vienīgi tik daudz, cik nepieciešams pirmās problēmas risināšanai. Visvairāk uzmanības no šīm citām problēmām veltīta singularizācijai un pluralizācijai. Ar pluralizāciju šeit apzīmēta visos ģenitīvu tipos plašāk vai šaurāk sastopamā daudzskaitļa lietošana blakus vienskaitlim resp. gaidāmā vienskaitļa vietā. Singularizācija ir pretējs process: vienskaitļa lietošana blakus daudzskaitlim resp. gaidāmā daudzskaitļa vietā; tā sastopama retāk nekā pluralizācija. Šiem diviem procesiem bija nepieciešams pievērsties tāpēc, ka ģenitīvi sastopami gan vienskaitļa, gan daudzskaitļa formā.

Materiāls ir vākts kopš 1956. gada, izrakstot latviešu periodikā sastopamos ģenitīvus; tie noklausīti arī Rīgas radioraīdījumos; tikai retos gadījumos tie izrakstīti arī no daļdarbiem vai citiem avotiem, vai arī no izdevumiem pirms 1956. gada. Ģenitīvi nav meklēti terminoloģiskos izdevumos, kur to ir visai daudz. Svarīgi bija konstatēt to izplatību ārpus terminoloģiskiem izdevumiem, neterminoloģiskajā valodā, lai tajā konstatētu to izplatību. Periodika un radioraīdījumi ir visciešākajā kontaktā ar pašreizējo dzīvo valodu, visātrāk atspoguļo tās maiņas un īpatnības. Daļai ģenitīvu, kas sastopami tagadējā presē un radioraīdījumos, bez šaubām tomēr ir sākotnējais terminoloģiskais raksturs; bet tas ir tāpēc, ka zinātnes un tehnikas sasniegumi plaši ieviešas dzīvē un līdz ar to arī daļa sākotnējo terminu kļūst par tautas valodas piederumu. Šā raksta pirmais variants apspriests LVU Latviešu valodas katedras sēdē 1966. gadā. Arī pēc tam konstatēts daudz jaunu ģenitīvu, bet ierobežotā apjoma dēļ no tiem šeit minēta tikai neliela daļa. Īsuma la-

bad piemēri palaiķam sniegti bez konteksta, kā arī nav pievienotas avotu norādes, kas ir autora rīcībā.

1.0. Faktori, kas veicina pluralizāciju vai singularizāciju

Pētījot latviešu valodas salikteņus ar vien- pirmajā daļā (ieskaitot arī saliktos īpašības genitīvus resp. genitīveņus), Art. OZOLS ir konstatējis vairākus faktorus, kas veicina pluralizāciju, t. i., daudzskaitļa formas lietošanu šo salikteņu otrā daļā, lai gan loģiski šķistu aiz vien- lietot vienskaitli. (Art. OZOLA, R. AUGSTKALNES un šā raksta autora kopējā publikācija "Salikteņi ar vien- pirmajā daļā" atrodama 1967. gadā izdotajā LVU Zinātnisko rakstu LX sējumā, 251. -- 275. lpp.) Konstatētie faktori ir šādi.

1.1. Gramatiskais faktors. Valodā ir daudzskaitlinieki, kas ar daudzskaitļa formu nosauc vienu īstenības objektu, tāpēc ir iespējams tikai forma viendurvju (skapis).

1.2.0. Analogijas faktors ar vairākiem paveidiem.

1.2.1. Pārnesuma analogija. Ātrā runā un rakstā ir parādams lietot viena tipa salikteņu blīvējumas ar otras daļas izlaidumu pie pirmā vārda, piem., vien- un divstāvu (māja). No šejienes rodas daudzskaitļa formas pārnesuma pie pirmā vārda, to lietojot šķirti no otra vārda: vienstāvu.

1.2.2. Skaitļīguma analogija, kas tuva iepriekšējai. Ļoti bieži lieto genitīveņus, kam pirmajā daļā ir numerālis; sākot ar div-, otrā daļā jālieto daudzskaitlis: divmotoru (lidmašīna), trīsloku (sistēma), četrstāvu (ēka) utt.; no šejienes daudzskaitlis ieviešas arī genitīveņos, kam pirmajā daļā ir vien-: vienmotoru (lidmašīna), vienstāvu (ēka) utt.

1.2.3. Daudzuma analogija. Ir lietvārdi, kam ir vienskaitlis un daudzskaitlis, bet tie nosauc tādus objektus, kas parasti ir kopā pa divi (acis, rokas, eliedes u. c.) vai vairākiem (stāvi, būnas, vilni u. c.); šeit rodas tendence (līdzīgi gramatiskajam faktoram ar daudzskaitliniekiem) lietot blakus formām vienacs, vienrokas, viensūnas utt. arī daudzskaitļa formas vienacu, vienroku, vienūnu utt.

1.2.4. Pielīdzinājuma analogija. Ja genitīvenis ar vien- ir apzīmētājs substantīvam daudzskaitlī, genitīvenim ir tieksme pielīdzināties skaitlī apzīmējamam vārdam: vien-
cēlienu baletī, viendīgstu cukurbietes utt.

1.2.5. Adverbiālā analogija. (Šis analogijas veids nav atrodams iepriekš minētajā trīs autoru publikācijā, bet tas bija darba pirmajā variantā, kur Art. OZOLS to nosauc atšķirā no citiem faktoriem par loti svarīgu. Tomēr pēc kritikas, ka genitīveņi nekādā ziņā neesot uzskatāmi par adverbjiem, Art. OZOLS publicētajā variantā šo analogijas gadījumu ir svītrojis. Turpinot citu genitīveņu pētīšanu, jākonstatē, ka šis svītrojums bijis nevietā, jo minētajai kritikai nav pietiekama pamata.) Saliktais īpašības daudzskaitļa genitīvs ar otras daļas beigu patskani -u atgādina adverbju formas ar -u, kam blakus ir adverbji ar -us; kā vieni, tā otri adverbji funkcionē arī par apzīmētājiem; un rezultātā genitīveņiem, ko arī lieto par apzīmētājiem, ir tieksme pielīdzināties adverbjiem beigu patskapa ziņā. Tāpēc, piem., vienlaida (lējums) vietā parādās vienlaidu, kas mūsdienu valodā vairāk izplatīts par pirmo. (Ieviešas arī otra adverbjam līdzīgā forma ar -us apzīmētāja funkcijā: vienlaidus.)

1.3. Leksaikosemantiskais faktors. Ir nepieciešamība diferencēt nosīmes ziņā vienskaitļa un daudzskaitļa genitīveņus, ja tie apzīmē atšķirīgas reālijas piem., vien-
slīdes ('ar vienu slīdi') gaisa ceļš un vienslīžu ('ar vienu slīžu pāri') dzelzceļš.

Viens minētos faktoros Art. OZOLS ir pamatojis ar visai daudziem piemēriem.

Pētījot pārējos genitīveņus, kam pirmajā daļā ir citu numerāļu celms (div-, trīs- utt.), kā arī pārējos genitīveņu tipus, konstatējams, ka jādiferencē gramatiskais pluralizācijas faktors un jāisvirza vēl citi pluralizācijas vai singularizācijas faktori.

Diferencējot gramatiske faktoru, konstatējami šādi tā paveidi.

1.1.1. Ierobežots gramatiskā skaitļa faktors. Valodā ir

daudzskaitlinieki un vienskaitlinieki, kas, iekļaudamies ģenitīvenī, patur savu skaitli neatkarīgi no pirmās daļas semantikas: tāpat kā ir viendurvju (skapis), ir arī divjūga (rati) -- pirmajā piemērā daudzskaitlinieks durvju arī savienojumā ar vien-, otrā piemērā vienskaitlinieks jūga (ģenitīvā) savienojumā ar div-.

1.1.2. Gramatiskā skaitļa pārsvāra faktors. Ģenitīveņos vispār daudzskaitlis sastopams biežāk nekā vienskaitlis; rezultātā vienskaitļa ģenitīveņus var aizstāt ar daudzskaitļa ģenitīveņiem neatkarīgi no citu faktoru ietekmes.

1.1.3. Gramatiskā skaitļa semantikas faktors. Latviešu valodā ir gadījumi, kad ar daudzskaitli var izteikt vairāk abstraktu jēdzienu nekā ar vienskaitli, kam pretstatā var būt vairāk konkrēts reksturs. Latviešu valodā, piem., ir ograču diena, sieviešu diena, vēstulu nedēļa (turpretim krievu valodā šeit ir vienskaitlis). Ģenitīveņos ir vislielākās iespējas lietot daudzskaitli tieši šā faktora dēļ (turklāt ģenitīveņu, kam pirmajā daļā ir vien-, sastopams daudz mazāk nekā pārējo ģenitīveņu).

Bez šī gramatiskā faktora diferencējuma minami vēl trīs citi faktori, kas sastopami vairākos ģenitīveņu tipos. Šie faktori ir šādi (turpināta faktoru numerācija).

1.4. Morfosemantiskais faktors. Ir nepieciešamība dažkārt teikumā lietot skīetami nepamatotu daudzskaitli vai vienskaitli, lai ar to nepārprotami norādītu uz vārdu sakaru vai tā trūkumu resp. teikumlocekļu attiekamies. Tāpēc, piem., plaša vienstāva nama iemītnieki vietā parādās plaša vienstāvu nama iemītnieki (ar to novēršot sakaru starp vārdiem plaša un vienstāva). Līdzīgi gadījumi iespējami arī ar singularizāciju: par dzinēju izmantoja vieglu divtaktu motoru vietā parādās par dzinēju izmantoja vieglu divtaktu motoru (kur novērsts sakars starp vārdiem vieglu un divtaktu; mainot pēdējā vārda skaitli, uzsvērts tā sakars ar vārdu motors).

1.5. Loģiskais faktors obligāti izvirza nepieciešamību atsevišķos gadījumos lietot tikai daudzskaitļa ģenitīveņus, ievērojot vārdu semantiku, piem., starpzonu turnīrus,

kur ir runa par turnīru starp vairākām zonām. Kur šādas nepieciešamības lietot daudzskaitli nav, lieto vienskaitli pat savienojumā ar starp-: Starpamerikas organizācija.

1.6. Fonētiskais faktors. Dažkārt ir tieksme lietot vārdam tādu pašu galotni, kāda ir iepriekšējam vai sekošajam vārdam, tikai skanējuma dēļ vien, ja pie tam nav sevišķas nepieciešamības lietot citu galotni. Piemēram, teikumā Kamera piepildās ar biezu, blīvu, baltu aerosolu masu lietots daudzskaitļa genitīvs aerosolu gaidāma vienskaitļa genitīva vietā, tikai fonētiski saskaņojot vārda galotni ar blakus vārdu galotnēm. Un līdzīgi gadījumi iespējami arī genitīvenos, lietojot tādu skaitļa formu, kas nav skaidrojama tikai ar kādu citu faktoru, piemēram, atļauta divvirziena transporta kustība, kur blakus vārdu galotnes a ietekmē daudzskaitļa genitīvenis aizstāts ar vienskaitļa genitīveni. Šāda pluralizācija vai singularizācija, kas radusies tikai fonētiskā faktora dēļ, valodas praksē ne vienmēr attaisnojama.

Šie pluralizācijas un singularizācijas faktori te pieņemti tikai turpmākā genitīveņu klāsta vienskaitļa vai daudzskaitļa formu izpratnei. Vispār šo faktoru plašāks apskats būtu speciāla pētījuma uzdevums.

2. Genitīveni ar numerāli pirmajā daļā.

Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā atzīmēts, ka produktīvāki ir savienojumi ar pamata numerāli pirmajā daļā un ka kārtas numerāli saliktajā īpašības genitīvā sastop reti, par piemēru pēdējam gadījumam minot pirmrindas (darba metodes) 208. lpp. Jākonstatē, ka kopš 1956. gada nav parādījies neviens cits genitīvenis ar kārtas numerāli pirmajā daļā; atrodams tikai jau minētais, protams, arī savienojumos ar citiem vārdiem, piem., pirmrindas (ārsts un zinātnieks). Tāpēc īsti iespējams runāt tikai par genitīveņiem ar pamata numerāli pirmajā daļā. Genitīveņi ar pamata numerāļa viencilmu, kuri konstatēti līdz 1962. gada vidum, analizēti iepriekš minētajā trīs autoru publikācijā. Šo genitīveņu lielās pro-

duktivitātes attēlojumam šeit minēts jauns materiāls, kas savākts pēc minētā darba pabeigšanas. Konstatēti jauni genitīveņi vienskaitlī, kā arī genitīveņi ar abu skaitļu formām. Jauni genitīveņi ar vien- tikai daudzskaitlī nav konstatēti.

Vienskaitļa genitīveņi: vienagregāta, vienass, viencenta, viencēliena, viencilindra, viendienas, viendīgsta, viendzimuma, viengabala, vienkanāla, vienkapeikas, vienkrāsas, vienlīmeņa, vienloka, vienmotora, viennozīmes, vienpakāpes, vienplūsmas, vienrotora, viensekcijas, viensējuma, vienslāņa, vienspārņa, vienvalsts, vienvārpstas, vienveida, vienvirziens, vienžubura.

Genitīveņi ar vien- abos skaitļos: viensīmes dzīvokli, viengimeņu mājas, vienkauša ekskavators, vienkaušu ekskavatori; vienlada apcerējums, vienlaidu lauki; (apzīmētāja funkcijā sastopams arī vienlaidus (tīrumi)); vienrindas kustība, vienrindu pogājums; vienslīdes gaisa dzelzceļš, vienslēžu ('vienslīdes') dzelzceļa līnijas pāri namu jumtiem -- ar neattaisnotu pluralizāciju, vienslēžu posms (tramvaja līnijā); vienstāva mājas, vienstāvu ēka; viensūnas aļģe, viensūnu būtnes.

Lielākais vairums genitīveņu ar div- ir tikai daudzskaitļa formā: divadatu, divadresātu, divadresu, divantenu, divapļu, divapvalku, divasu, divatloku, divatomu, divbalsu, divcauruļu, divceļņu, divceļu, divcēlienu, divcilindru, divcollu, divdaļu, divdiapazonu, divdienu, divdurvju, divdzīvokļu, divfāžu, divfāžu, divfeniņu, divfigūru, divfokusu, divfotomu, divgadu, divģimeņu, divistabu, divjomu, divjoslu, divkabatu, divkanālu, divkapeiku, divkaskādu, divkastu, divkārtu, divkomponentu, divkonsolu, divkonsolu, divkontūru, divkorpusu, divkrāsu, divkubikmetru, divkultūru, divkupru, divlampiņu, divlampu, divlīmeņu, divloku, divmaiņu, divmanuālu, divmestu, divmāju, divmēmešu, divmotoru, divnedēļu, divpakāpju, divpogu, divpolu, divposmu, divprizmu, divpodu, divpunktu, divrežīnu, divrindu, divriteņu (automobilis), divrobu, divrotoru, divsējuma, divsēkļu, divskaitļu, divskrūvju, divslāņu, divslīpju, divslīpu-

mu, divslokšņu, divspaiņu, divspārnu, divspirālu, divspuldžu, divstāvu, divstiklu, divstobru, divšiliņu, divšūnu, divtautību, divtelpu, divtēraudu (jeb dzelzs un tērauda) metāls, divtonnu, divtorņu, divvedu, divvagonu, divvalodu, divvāku, divvārdu, divvietu, divviru, divvīru, divzeru, divzirdziņu, divzirgu, divzīmju, divžaunu.

Tikai sešos gadījumos konstatēti ģenitīveni ar div- abos skaitļos: divdzimumu organismi, divdzimuma mīlestība, divpartiju sistēma, divpartijas sistēmas (vsk. ģen.); divsēriju filma, divsērijas filmas darbība; divtakšu vai divtaktu motors, divtakta benzīna motors; divvirzienu kustība, atļauta divvirziena transporta kustība; divžuburu liepa, divžubura lokana koka zars. Šais gadījumos singularizāciju veicinājis morfosemantiskais, (vai pat fonētiskais) faktors: ģenitīvena vienskaitļa galotnes izvēle notikusi blakus vārdu ietekmē. Valodas praksē šāda tipa singularizētas formas nav ieteicamas.

Tikai vienam ģenitīvenim ar trīs- konstatētas abu skaitļu formas: trīsrublu banknote, jaunā trīsrubla Ipašnieka blaku sēdētāja. Singularizācija notikusi gan skaitīšanas analogijas faktora (jo ir arī vienrubļa), gan morfosemantiskā faktora ietekmē: blakusvārdu galotes pielīdzinātas savā starpā.

Visi pārējie ģenitīveni ar trīs- ir tikai daudzskaitļa formā: trīssaima, trīssasu, trīsatbaletu, trīsatomu, trīsātrumu, trīsbalssu, trīscentimetru, trīscentu, trīscēlienu, trīscilvēku, trīscollu, trīsdaivu, trīsdienu, trīsdimensiju, trīsdurvju, trīselektrodu, trīselementu, trīsfāzu, trīsfāžu, trīsfigūru, trīsgadu, trīsgrašu, trīsgraudu, trīsintonāciju, trīsistabu, trīskameru, trīskapeiku, trīsklāju, trīskomponentu, trīskorpusu, trīskrāsu, trīslaidu, trīslauku, trīslāpstīnu, trīslēmešu, trīslentu, trīslēcu, trīslitru, trīsmastu, trīsmēnešu, trīsmiņūšu, trīснаžu, trīsnedeļu, trīspakāpju, trīspāru, trīspirkstu, trīsposmu, trīsprocentu, trīsprogrammu, trīspudu, trīspunktu, trīsrīteņu, trīssānu, trīsekciju, trīssējumu, trīssēriju, trīsskaldņu, trīsslānu, trīspārnu, trīstadiju,

trīstāru, trīstāvu, trīstobru, trīsvārdū, trīsvīru, trīsvirzienu, trīsvīru, trīszaru, trīszvaigzņu, trīszvaigzņu.

Tikai daudzskaitlī ir retāk sastopamie ģenitīveni, kam pirmajā daļā lietots celms trej- vai trij-: trejbalstu, trejškaitļu, trijdurvju, trijfāzu, trijstīgu, trijsturu karodziņš (ar trīs stūriem), trīszaru nervs.

Ģenitīveni ar četr- konstatēti tikai daudzskaitlī: četrasu, četrceļienu, četrcilindru, četrdienu, četrdurvju, četrīstābu, četrkameru, četrkanšu, četrkrāsu, četrlemešu, četrmalu, četrmastu, četrmotoru, četrpakāpju, četrpilsētu, četrragu, četrreflektoru, četrriindu, četrriteņu, četrrotoru, četrūšu, četršējumu, četrskaitļu, četrsliežu, četrslīpju, četrslīpņu, četrslīpu, četrspārnu, četrstāvu, četrstīgu, četratobru, četraktu, četrvadu, četrvagonu, četrvirzienu, četrzirdziņu.

Tikai vienā gadījumā ģenitīvenim ar piec- konstatētas abu skaitļu formas: pieccentu gabals, pieccenta gabals; pēdējā forma laikam radusies skaitīšanas analogijas faktora ietekmē (jo ir arī viencenta).

Pārējie ģenitīveni ar piec- konstatēti tikai daudzskaitlī: piecburtu, pieccēlienu, pieccollu, piecdienu, piecdolāru, piecfranku, piecgadu, piecgalviņu, pieckameru, pieckanālu, pieckapeiku, pieckorpusu, pieckrāsu, pieclitru, piecminūšu, piecoktāvu, piecpakāpju, piecpirkstu, piecridnu, piecroku, piecrublu, piecsekciju, piecstāru, piecstāvu, piecstūru šķa, piectonna, pieczīmju, pieczvaigzņu, pieczuburu.

Ģenitīveņiem ar seš- arī tikai vienā gadījumā konstatēta abu skaitļu iespēja: sešstūru paviljons, šūnu sešstūra forma, namu grupējums sešstūra elementos; šeit pirmajā piemērā singularizāciju var būt veicinājis fonētiskais faktors; abos piemēros singularizācijas pamatā var būt arī fakts, ka ir lietvārds seštūris; pie tam šeit iespējams arī abas formas uztvert kā lietvārda ģenitīvu, un tādā gadījumā, singularizācija ir tikai šķietama.

Viss ģenitīveņu vairums ar seš- ir daudzskaitlī: sešaplū, sešasu, sešcilindru, sešdienu, sešdzīvokļu, sešis-

sevu, seškanālu, seškapeļu, sešmotoru, sešpensu, sešpēdu,
sešpilsētu, sešpunktu, sešrindu, sešrūsu, sešējumu, seš-
stīgu, sešvoltu, sešzīmju.

Ar septiņ- konstatēti tikai daudzskaitļa ģenitīveni:
septiņballu, septiņdienu, septiņgadu, septiņjūdžu, septiņ-
klasu, septiņklāsu, septiņkrāsu, septiņlampu, septiņpakāp-
ju, septiņsalu, septiņstāvu, septiņstīgu, septiņstundu,
septiņvirvju, septiņzīmju.

Arī ar astot-, deviņ- un desmit- konstatēti tikai
daudzskaitļa ģenitīveni:

astonasu, astoncilindru, astonciparu, astondzīvokļu,
astorpozīciju, astorriņu, astorstāvu, astorsturu, astor-
vārpstu;

deviņdienu, deviņjūdžu, deviņkausu, deviņstāvu, deviņ-
valstu, deviņviru;

desmitdienu, desmitgadu, desmitkilometru, desmitlampi-
ņu, desmitlitru, desmitlīniju, desmitmēnesu, desmitpudu,
desmitriteņu, desmitrubļu, desmitstāvu, desmitvagonu,
desmitviru.

Ģenitīveņu daudzums kļūst arvien mazāks, jo lielāks
numerālis ir pirmajā daļā; nedaudz lielāks skaits ir ti-
kai ģenitīveņiem ar desmit- (apaļš skaitlis).

Ar vienpadsmit- līdz divdesmit- pirmajā daļā vēl kon-
statēti visi ģenitīveni, lai gan to nav daudz. Tālāk
par divdesmit- vairs nav konstatēti ģenitīveni ar visiem
numerāļiem. Tomēr jāņem vērā, ka ģenitīveņu skaitu ar
lielākiem numerāļiem pirmajā daļā ierobežo ne vien to re-
tākais lietojums, bet arī ortogrāfijas tradīcijas: pirm-
kārt, savienojumus ar lielākiem numerāļiem palaikam rak-
sta šķirti, un ģenitīveņa vietā (vismaz rakstos) eksistē
vārdkopa; otrkārt, periodiskā palaikam tikai numerāļus
līdz deviņi raksta ar vārdiem, turpretim lielākus -- ar
cipariem; lasot šādus rakstījumus ar cipariem, dažkārt
it kā veidojas viens vārds resp. salikts ģenitīvenis, kam
uzsvars pirmajā silbē, citreiz tas nav konstatējams; šādi
divējādi lasījumi dzirdami pa radio. Rezultāts tomēr ir
tāds, ka ģenitīveņu rašanās nav droši konstatējama.

Turpmāk minēti ģenitīveni, kam pirmajā daļā ir numerālis (resp. tā celms), kas lielāks par desmit. Tā kā šo ģenitīvenu nav daudz un to pirmajā daļā nav vairs pēc kārtas visu numerāļu, ģenitīveni sakārtoti pēc alfabēta. Ir konstatētas tikai daudzskaitļa formas.

astordesmitbašu, astordesmitdzīvokļu, astonpadsmittonnu, četrpadsmitstāvu, devīppadsmitvalstu, divdesmitčetrdzīvokļu, divdesmitgadu, divdesmitsekunžu, divdesmitstāvu, divdesmitstundu, divpadsmitdzīvokļu, divpadsmitkanālu, divpadsmitlampu, divpadsmitpakāpju, divpadsmitpirkstu, divpadsmitstāvu, divpadsmittoņu, divpadsmitvirvju, divpadsmitzīmju, divsimtsējumu, miljardelektronvoltage, miljardvoltage, miljonreižu, miljonvoltage, padesmitstāvu, piecdesmitcentu, piecpadsmitgadu, piecpadsmitstāvu, piec-simtgramu, septīppadsmitstāvu, sešdesmitgadu, sešpadsmit-sējumu, sešpadsmitstāvu, seštūkstošvoltage, simtdienu, simtgadu, simtgramu, simtiedaļu, simtkanālu, simtlauciņu, simtlauku, simtlīru, simtmetru, simtnāciju, simtroku, simtrubļu, simttonnu, simtorņu, simtvārtu, trīspadsmit-gadu, trīspadsmitminūšu, trīspadsmitfranku, trīspadsmit-stāvu, tūkstošezeru, tūkstošgadu, tūkstoškāju, tūkstoš-tonnu, vienpadsmitlampiņu, vienpadsmitstāvu.

Sastopami brevizēti ģenitīveni ar numerāli pirmajā daļā tādos gadījumos, kad teikumā ir šādu ģenitīvenu bli-vējumi; palaikam elidē pirmā ģenitīveņa otru daļu, piem., trīs- un četrīstabu, trīs- līdz piecstāvu, piec- vai sep-tīppakāpju u. c.

Presē lieto dažkārt arī rakstījumu ar ciparu pirmajā daļā: 1-stāvu veikalu (vsk. ak.), 6-motoru, 10-stāvu u. c. Ir arī rakstījumi ar cipariem, bet to lasījums vārdos ne vienmēr ir skaidrs: 1,5 miljons (laikam lasāms *pusotr-miljons), 2,5 miljons (*divarpusmiljons?), 2,5 durvju (*divarpusdurvju?), 4,5 istabu (*četrarpusīstabu?). Sa-stopami arī ciparu kombinējumi ar dažādiem simboliem vai zīmēm; šie kombinējumi laikam lasāmi kā ģenitīveni, piem., 1/2" caurulvītne (*puspakāpes? caurulvītne), 0,5 W pre-testība (*pusvata?, nulle komnats piecu vatu? pretestība)

2,75 28 jaudas motors (*divuntrišceturtdalzirgspēku?, *divi kommata septiņdesmit piecu zirgspēku?; no rakstījuma viedokļa otra iespēja izskatās izdevīgāka, tomēr laikam runā izdevīgāka ir pirmā -- ar ģenitīveni). Šādu gadījumu presē ir daudz. Tie te pieminēti, lai norādītu, ka aiz šūdiem rakstījumiem var būt aizslēpti daudzi runā sastopamie ģenitīveņi ar numerāli pirmajā daļā.

Ar vārdiem rakstīti daļskaitļu ģenitīveņi sastopami ļoti reti, konstatēti tikai divi gadījumi: pusotrsliņuma, trīsarpusgada. Parasti šādos gadījumos ir šķirts rakstījums ar saglabātu vārdkopu: pusotra slīpuma, trīs ar pus gada vai trīsarpus gada utt.

3. Ģenitīveņi ar adjektīvu pirmajā daļā

Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika norāda, ka saliktais īpašības ģenitīvs ar adjektīvu pirmajā daļā ir diezgan produktīvs, un min daudzskaitļa ģenitīveņu piemērus: dažādlapu, divkārtšienu, platspārnu, sīkrūšu, smallapu, tīrasimū, veclaiķu (208. lpp.); daži vienskaitļa ģenitīveņi atrodami citās nodaļās: brīvdabas, dzilūdens (391. lpp.) u. c.

Par ģenitīveņiem savāktais materiāls arī apliecina šī tipa produktivitāti, tomēr tā ir mazāka nekā ģenitīveņiem ar numerāli pirmajā daļā. Ģenitīveņi ar adjektīvupirmajā daļā ir daudz viendabīgāki nekā ar numerāli.

Konstatēts tikai viens kopulativsaliktenis ar adjektīvu pirmajā daļā: ātrmorzes sistēma 'ātra Morzes sistēma'; pārējie ir determinatīvsalikteņi.

Pēc otras daļes skaitļa izšķiramas trīs adjektīvģenitīveņu grupas: 1) abu skaitļu formā, 2) tikai vienskaitlī, 3) tikai daudzskaitlī.

Pirmās grupas gadījumu nav daudz: augstspiediena gāzes vads, augstspiedienu fizikas institūts; baltlaucīņa laidnis, baltlaucīņu laidnis; cietvielas fizika, cietvielu fizika; garknābja jūras krauklis, garknābju gauras; ģaršķiedras kokvilna, ģaršķiedru lini; Istermīna investīcija, Istermīņu kredīta aizņēmumi; lielizmēra kopija.

Daudzskaitļa adjektīvgenitīviem: apallapu, augstkalnu, augstapāžu, augststumburu, baltasiņu, baltgalvju, balt-
smilšu, baltvaigu, brūnspārnu, cietķermeņu, dažādstāvu,
dubultlapu, garlapu, garragu, garstērbelu, gludstobru,
jaunlaiku, jaunrudzu, kailmeiteņu, lielaugļu, lielpanelu,
lielsēriju, lielziedu, maskomplektu, mazziedu 'ar maziem
ziediem', melnlauciņu, pilngraudu, platformu 'platu for-
mu', platlapju, platsleju, platsliežu, plānsiemu, retzem-
ju, rupjmiltu, siltavotu, sīkcauruļu, sīkrusu, sīksēriju,
sīkziedu, slīplīniju, smaltpapēžu, svesplanētu, svestau-
tu, sveszemju, šaurlapu, šaurpurnu, šaurēliežu, šaurzobu,
tālpartiju, tirasīņu, tumsgalvu, tuvrindu, veclaiku, vie-
nādmalu, vienādsānu, vienādskaidņu, zaļacu, zemkroņu aug-
ļu koki.

Arī no daudzskaitļa adjektīvgenitīviem var rasties
salikti lietvārdi, ja genitīveņus lietotu citos locījumos.

4. Genitīvi ar pronomenu pirmajā daļā

Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika norāda,
ka pronomens saliktā īpašības genitīva pirmajā daļā nav
visai produktīvs (208. lpp.). Valodas materiāls liecina,
ka šis atzinums pareizs tai ziņā, cik pronomenu ir mazāk
par nomeniem un numerāļiem vispār; līdz ar to ir mazākas
iespējas rasties dažādiem pronomengenitīviem. Tomēr
atsevišķi veidi ir visai bieži lietoti. Mūsdienu latvie-
šu literārās valodas gramatika min piemērus ar šādām pro-
nomenu locījumu vai celmu formām pirmajā daļā: cit-, mūs-,
paš-, šū-, ši-, šās- šīs-, šo-, tā- un to- (208. lpp.).
Gramatikā minētais genitīvis šolaiku periodikā tikpat
kā nav sastopams; tā vietā palaikam ir mūsdienu. Tur-
klāt nav gadījies konstatēt nevienu citu genitīvi, kam
pirmajā daļā būtu šo-. Periodikā ļoti produktīvi ir ge-
nitīvi ar vis-, kuri Mūsdienu latviešu literārās valo-
das gramatikā nav minēti; tāpat tur nav minēti retāk sa-
stopamie genitīvi ar tās- un sav- pirmajā daļā.

Arī pronomengenitīveni ir gan vienskaitļa, gan daudzskaitļa formā, bet atšķirā no iepriekšējām genitīveņu grupām vienskaitlis vai daudzskaitlis gandrīz vienmēr ir semantiski motivēts un tikpat kā nav sastopami singularizācijas vai pluralizācijas gadījumi. Iespējams, ka šai parādībai pamatā var būt pronomengenitīveņu mazākais vecums salīdzinājumā ar numerāļu un adjektīvu genitīveņiem, no kuriem dažs atrodams pat folklorā. Līdz ar to pronomengenitīveņos cīsāk jūtama saikne ar vārdkopu, no kuras genitīvenis radies, un pluralizācija vai singularizācija dažādu faktoru ietekmē, kuri minēti šai rakstā, nesiedarbojas.

Tikai vienam pronomengenitīvenim konstatētas abu skaitļu formas: citvalodas vārds, citvalodu parādības.

Vienskaitļa pronomengenitīveni: paštautas; savvalas; šāsdienas, šīsnedēļas, šīspassules, šīssezons, šīsvasaras, šīsziemes, šīsziemas; šāgada, šālaika, šārīta, šārudens, šāvākara, šīgada, šīrīta, šīrudens, šīvakara; tāgada, tālaika; tāsdienas; Visamerikas, visarmijas, Visaustrijas, Visāfrikas, Visbritānijas, viaciļvēces, Viseiropas, Visindijas, Visitālijas, Visjapānas, viskopas, Viskorejas, Viskrievijas, Visķīnas, Vislatvijas, vispasaules, vispilsētas, visplanētas, Vispolijas, Vissavienības, vistautas, Visukrainas, Visungārijas, Visvācijas, Visvjetnamas, Viszviedrijas.

Daudzskaitļa pronomengenitīveni: citplanētu, cittautu, citzemju; mūsdienu, mūsaiķu, mūsmāju; pašmāju; togsdu, tolaiku; visarābu.

5. Genitīveni ar substantīvu pirmajā daļā

Šai tipā mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika min piemērus tikai ar -veida otrā daļā. Šis materiāls liecina, ka šis ir visbiežāk lietotais elements substantīvgenitīveņu otrā daļā. Semantiski tuvs ir retāk sastopamais -tips, kā arī citi otras daļas vārdi.

Ir tomēr ne mazums substantīvgenitīveņu ar citiem substantīviem otrā daļā, piemēram, bārkstspuru, diendienas,

gumjriešu, krustskaitļu, krustvārdu, kult(ūr)masu, mier-
laika, paugurknābja, pūkpīlu, sēklaudzēšanas, sievieškar-
tas, tēvutēvu, vācbaltu, zeltasarū, zirgvilkmes, zobenzo-
bu, zveraudzēšanas.

Krievu valodas ietekmē ļoti plaši sastopami kopulatīvi
genitīvepi, kuru pirmajā daļā ir substantīva genitīva pil-
na forma, pie kam šie saliktepi rakstīti ar defisi: adīša-
nas-caursūšanas, alksnu-bērzu, amerikāņu-belģu, angļu-ame-
rikāņu, angļu-franču, angļu-holandiešu, Aspazijas-Raiņa,
atskaites-vēlēšanu, austrumu-rietumu, ādu-apaņu, Bonnas-
Vašingtonas, celtniecības-montāžas, čečeniešu-ingušu,
dienvidrietumu-rietumu, dzīvsudraba-kvarca, egļu-priežu,
eiropiešu-amerikāņu, eksporta-importa, fizikas-matemāti-
kas, franču-itāliešu, franču-ungāru, francu-vācu, gazu-
puteķļu, Holandes-Vācijas, iesmaržošanas-atsvaidzināša-
nas, izziemošanas-uzglabāšanas, Indijas-Pakistānas, iridi-
nāšanas-kultīšanas, irīdija-rodija, itāliešu-amerikāņu,
jostas-krusta, kapitālisma-koloniālisma, kapitālistu-mo-
nopolistu, kara-lauku 'kara un lauku', karēļu-somu, klā-
tienes-neklātienes, koka-plastmasas, krējuma-sīpolu,
krievu-japāņu, krievu-turku, kuģa-zarnu, ķīmijas-parti-
kas, lapu-skaidu, līnu-kokvilnas, Marksa-Engelā, mašīnu-
dekorāciju, masu-brāļu, padomju-somu, padomju-ungāru, pa-
domju-vācu, pavasara-vasaras, pārskata-vēlēšanu, piena-
sviesta, pirkšanas-pārdošanas, plānu-finansu, prieku-bēdu,
propāna-butāna, publicistikas-aviēniecības, redzes-dzir-
des, rudens-ziemas, sirds-asinsvadu, skaitīšanas-rēķinā-
šanas, skābekļa-ūdeņraža, skuju-lapu, tirdzniecīgu-mies-
nieku, urbšanas-sūknēšanas, uztveres-pārvaldes, vakara-
maiņu, vācu-izraēliešu, vācu-poļu, vīru-zēnu, zobu-žokļu.

Sastopami pat trīskārsi saliktepi: angļu-amerikāņu-
franču, apgaismes-apsildes-atdzesēšanas, ausu-dēgana-kak-
la, nikelā-hroma-molibdena, pasta-telegrāfa-telefona u. c.

Šie rakstos plaši savairojies genitīveņu veids no va-
lodas kultūras viedokļa ļoti daudzos gadījumos tomēr nav
vēlams, jo runas formā tas rada pārpratumus, tāpēc ka,
klausoties šādu runu, bieži rodas šaubas, vai darīšana

ar sakārtojuma vai pakārtojuma attieksmēm starp komponentiem, un līdz ar to neskaidra kļūst salikteņa semantika, tiek traucēta komunikācija, kas valodā ir ļoti svarīga. Piemēram, savienojumā rokdarbu-grāmatu veikals var rasties šaubas, vai ir 'rokdarbu un grāmatu veikals' (tas saprotams tikai no rakstījuma), vai arī 'rokdarbu grāmatu veikals', t. i., 'veikals, kur pārdod rokdarbu grāmatas'. Šādu neskaidru gadījumu ir ļoti daudz. (Krievu valodā neskaidrība nerodas, jo līdzīga tipa salikteņos apvienoti nevis divi lietvārdu ģenitīvi, bet adjektīvi.)

Visos līdz šim minētajos substantīvgenitīveņos vienskaitļa vai daudzskaitļa ģenitīva izvēli nosaka semantika. Leikam vienīgais izņēmums ir jostas-krusta, kur pirmā komponenta vienskaitļa ietekmē otra komponenta daudzskaitlīnleks lietots vienskaitļa ģenitīvā; patiesībā šeit darīšana ar kļūdu, un, ja šādu ģenitīveni lietot ir sevišķa nepieciešamība, tad tikai jostas-krustu.

Piebilstams vēl, ka iepriekš aplūkotie ģenitīveni, kuros ar defisi saliktenī saistīti substantīvu ģenitīvi, šķirami no līdzīgiem divu lietvārdu savienojumiem (ar vai bez defises), kas atšķirā no ģenitīveniem ir visos locījumos, piem., marksisms-lenīnisms; par pēdējiem šai rakstā nav runas.

Substantīvgenitīveņu lielākā daļa ir ar -veida otrā komponentā, pie tam tikai vienskaitlī; šajos vārdos elements -veida faktiski ir zaudējis patstāvīga substantīva nozīmi, un tam ir piedēkļa raksturs ar stingri specifisku nozīmi; varbūt to pat var jēvēt par "puspriedēkli" (tāpat kā ir tā saukti puspriedēkli blakus īstajiem priedēkiem). Šo "puspriedēkļa" raksturu pastiprina fakts, ka ir arī daudz salikteņu ar -veidīga blakus ģenitīveniem ar -veida, kā arī ir "lokatīveni" ar -veidā, kuri funkcionē par apstākļiem; "lokatīveņu" eksistence (ķekarveidā, lodveidā, masveidā utt.) nevar būt par pietiekamu pamatu, lai līdzīgus ģenitīveņus (ķekarveida utt.) uzskatītu par defektīviem lietvārdiem, jo citu locījumu nav un nav arī daudzskaitļa.

Seko konstatēto substantīvgenitīvu pirmie komponenti, kas ir saistījumā ar -veida (pēdējo, isuma dēļ, neatkārtojot): adat-, anten-, apl-, aprakst-, ark-, audzēj-, aus-, auto-, avans-, āk-, ārij-, baldahin-, balon-, baļķ-, barak-, bassin-, blāk-, blūz-, blod-, brošūr-, bult-, bumb-, bumbier-, caurul-, cigar-, cilindr-, olīvķ-, citron-, caul-, četrstūr-, čiekur-, čusk-, dakē-, delt-, disk-, divertisment-, dob-, drēbj-, dūr-, dzelon-, dzintel-, dzirkstel-, dzivniek-, džemper-, efej-, elips-, erker-, estār-, fanfār-, gald-, galert-, gamm-, gāz-, gāzien-, glāz-, graud-, gredzen-, grup-, jenot-, junt-, kaftan-, kampan-, kapsul-, karusel-, kaskād-, kastaņ-, kaucuk-, kaus-, kāpien-, kāpn-, kārp-, kās-, klaip-, knābj-, kok-, kompleks-, kompres-, koncert-, konflikt-, kon-, konus-, krampj-, krāter-, krekl-, kreļļ-, krep-, krust-, krum-, krūz-, kub-, kubik-, kuplej-, kupol-, kvadrāt-, kemm-, kēd-, ķīl-, laiv-, lakat-, lakatin-, lakst-, lap-, laukum-, lavīn-, lāpst-, lemes-, lent-, leņķ-, lēc-, lēocien-, lēkmj-, lift-, līnij-, lod-, lok-, magnēt-, mais-, mars-, mas-, mezgl-, mežģīn-, mieg-, miglāj-, miniatur-, mīkl-, muc-, nūjiņ-, ol-, olbaltum-, oratorij-, ovāl-, pakav-, pakāpien-, panorām-, paparž-, parabol-, paraboloīd-, park-, pianīno-, pilien-, piltuv-, piramīd-, pirkst-, planēt-, plāksn-, plān-, plātņ-, plūsm-, posm-, pulver-, pundur-, punkt-, pusmēnes-, putekl-, pūsl-, radziņ-, rag-, raket-, rakst-, reket-, raug-, rāmj-, recekl-, riev-, riņķ-, romb-, rotal-, sandal-, segl-, sekcij-, serpentīn-, sesatūr-, sēr-, sērij-, siet-, sifon-, signāl-, sīksn-, sirds-, sīrpj-, sīrup-, skapj-, skeč-, skeroo-, skic-, skič-, skrūv-, skujīn-, slēpj-, slotīn-, snieg-, sparm-, spirāl-, spirāl-, spogul-, spor-, sprādzien-, stab-, stadij-, standert-, star-, stiebr-, stien-, stīkl-, stobr-, strūkl-, sūkl-, svārst-, sveķ-, saht-, šall-, šautr-, šamp-, šun-, taisnstūr-, tauriņ-, tārp-, tekst-, teleskop-, tels-, telt-, teras-, tilt-, tiltiņ-, tip-, tīkl-, tokāt-, torņ-, treniņ-, trieciņ-, trijstūr-, trisstūr-, turbān-, vadž-, vainag-, vainag-, vairog-, vaļņ-, vēdekl-, vēzien-, vien-

viesul-, vila-, virpul-, vītn-, zāg-, zāl-, zirg-, zīd-,
zob-, zoben-, zvaigzn-, zvan-, zvīn-, žurnāl-.

Sastopami arī Y-veida (laikam lasāms igreķveida) un citi savienojumi ar vienu burtu pirmajā daļā (L-, S-, T-, U-, V-, Z-, retāk ar mazajiem burtiem, kas te uzskatāmi par īpatnējiem substantīvējumiem).

Ir arī substantīvgenitīveņi ar elementa -veida citiem ekvivalentiem, piem., karusel-tipa, plūcēj-tipa, spoguļ-tipa, standart-tipa; olbaltumdabas; cilindrfformas u. c.

Pie substantīvgenitīveņiem var minēt arī saliktnes ar pus- pirmajā daļā, kurus īpašā vārdu grupā aplūko Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika: pusgāda, puslitra, pusmetra, pusmēneša, pusmūža (209. lpp.), atzīmējot, ka to otra komponente ir tikai genitīvā. Tomēr šiem vārdiem iespējams arī nominatīvs un citi locījumi.

6. Genitīveņi ar adverbu pirmajā daļā

Diezgan bieži sastopami genitīveņi, kam pirmajā daļā ir maz-, daudz-, vairāk-, kurus Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika sauc par nenoteiktiem skaitļa vārdiem (495. lpp.), ja tie ir saistījumā ar substantīvu, un par mēra apstākļa vārdiem (694. lpp.), ja tie ir saistījumā ar adjektīvu, adverbu vai verbu. Tā kā genitīveņos tie ir saliktnī ar substantīva genitīvu, pēc gramatikas autoru viedokļa šādi genitīveņi būtu aplūkojami pirmajā tipā (ar numerāli pirmajā daļā). Bet par to ir stipri jāšaubās. Vārdu maz, daudz kvalificējums par numerāliem saistījumā substantīvu vai par adverbiem saistījumā ar adjektīvu, adverbu un verbu izdarīts tikai pēc to sintaktiskās funkcijas, ignorējot faktu, ka šiem vārdiem ir salīdzināmās pakāpes. Un numerāliem salīdzināmo pakāpju nav; bet tās ir daļai adverbu. Liekas, šī morfoloģiskā pazīme ir pietiekams kritērijs, lai vārdus maz, daudz uzlūkotu par adverbiem visos saistījumos, arī ar substantīviem. Tādā gadījumā šie adverbi funkcionē par apzīmētājiem. Šāda funkcija adverbiem nav parasta. Tomēr arī Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā minēts, ka par apzīmētāju var būt arī adverbi, kā arī nenoteiksme

-figūru, -ģimeņu, -istabu, -kameru, -kanālu, -locēkļu, -programmu, -slāņu, -stāvu, -vārdu, -vietu, -zilbju, -zīmju, -žuburu.

Laikam pie adverbģenitīveņiem pieskaitāms arī tāds sa- liktenis kā ģķēreformāta un vēl citi.

Ar adverbģenitīveņiem robeģojas gadījumi, kad ģenitī- veņa pirmajā daļā ir tā saucamie puspriedēķļi, pie kam ar to pašu pirmo daļu ir arī lietvārds (kam ir visi locījumi).

7. Ģenitīveņi ar prepozīciju pirmajā daļā

Šis ģenitīveņu tips latviešu valodā pēdģjos gadu desmit- tos ir sevišķi produktīvs. Ar prepozīciju pirmajā daļā ir apmēram puse no visiem konstatģtajiem ģenitīveņu lietojuma gadģjumiem (tāpģc turpmāķ piemģru klāstā ne vienģmģr minģta lielāķā daļa konstatģto gadģjumu, bet -- ar sevišķi produk- tīvajām prepozīcijām -- tikai mazāķā daļa, izvēloties pie- mģrus alfabģtiskā sakārtģjuma sākumā).

ģenitīveņos ar prepozīciju pirmajā daļā otra daļa var bģt gan vienskaitģli, gan daudzskaitģli; ir ne mazums arī ģe- nitīveņu abu skaitģju formā. Visai spilģti šā tipa ģenitī- veņos izpauģas singularizāģijas un pluralizāģijas faktori.

ģenitīveņu pirmajā daļā ir arī tādas prepozģcijas, kam nav ģenitģva pārvaldģjuma (pār, pret, starp u. c.) un kas ģenitīveņos tātad zaudģjuģas sev tipisko pārvaldģjumu.

Daģas prepozģcijas ģenitīveņos ir īpaģi produktģvas, piemģram, pirms, pret, starp, zem, bet jo sevišķi bez. Ci- tas ģenitīveņos sastopamas retāķ. Daļa prepozģciju ģeni- tīveņos nav konstatģtas; apakģpus, ar, augģpus, dģļ, ģar, iekģpus, kopģ, labad, lejģpus, no, pār, ģaipus, uz, virs- pus; nav tomģr izslģģģts, ka ar daģām no tam ģenitīveņi ir iespģjami un tikai gadģjuma dģļ nav konstatģti.

Nedaudzos ģenitīveņos pirmajā daļā ir at-, ie-, kas par patstāģģģm prepozģcijām mģsdienu valodā nefunkģionģ. Ir ģenitīveņi ar reti lietojamām prepozģcijām iekģ un iz, kā arī ar prepozģcijas ārpus bģrevizģģjumu ār-.

Arvien vairāķ sarodas ģenitīveņu, kam ir internacionā- la pirmā daļa: anti-, hiper-, kontr-, pān-, pro-, sub-,

super-, trana-, ultra-, kas lietojumā ārpus priedēkļa nav saņēptami.

Aplūkojamam genitiveņu tipam piekļaujas arī veidojumi ar ik- un ne- pirmajā daļā, ja tie funkcionē tikai genitīva.

Turpmāk minēti prepozīcijģenitiveņu piemēri (arī tie, kuros pirmā daļa nav patstāvīga prepozīcija, bet ir kāds no iepriekš minētajiem gadījumiem). Atsevišķi nošķirti gadījumi ar abu skaitļu genitiveņiem, ar vienskaitļa un ar daudzskaitļa genitiveņiem.

Ar aiz- abos skaitļos: aizrobežas, aizrobežu; Aizurāla, Aizurālu.

Vienskaitļi: aizatmosfēras, aizbērza, aizcelma, aizdeguna, aizezera, aizjūras, aizkapa, Aizkaspijas, aizkordona, aizkrūts, aizkupeņa, aizmotora, aizokeāna, aizpilsētas, aizredzeņa, Aizreinas, aizrifa, aizupes, aizzemes.

Daudzskaitļi: Aizalpu, aizdevu, Aizkarpatu, aizmākopu, aizpasaļu, aizstāju.

Ar anti- vienskaitļi: antifašisma, antigravitācijas, antiholestērina, antiimperialisma, antikastro, antikominternā, antikorozijs, antipamata, antiradiācijas, antivjetkongu.

Daudzskaitļi: antijomoniešu, antipadomju, antiparti-zānu, antitrentu.

Ar ap- tikai divi piemēri: apdošanas zona (kokam); pa aplinku ceļiem.

Ar apak- konstatēti tikai vienskaitļa genitiveņi: apakšledeņa, apakšūdens, apakšzemes.

Ar at-: atvadu sveiciens.

Ar ār- abos skaitļos: ārštata, ārštatu.

Vienskaitļi: ārciropas, ārkārtas, ārkontinenta, ārlaības, ārparlamenta, ārpilsētas, ārrindas.

Ar ārpus- abos skaitļos: ārpusgalaktikas, ārpusgalaktiku; ārpusstudijas, ārpusstudiju.

Vienskaitļi: ārpusaptumsma, ārpusatmosfēras, ārpusauditorijas, ārpuscentra, ārpusdarbu, ārpusdzemdes, ārpuskārtas, ārpusklases, ārpuskonkursa, ārpuolaika, ārpuslau-

lības, ārpuspartijas, ārpuspilsētas, ārpusplāna, ārpus-
skolas, ārpusēstata, ārpusteikuma, ārpuzemes.

Daudzskaitlī: ārpusbloku, ārpusielu, ārpussistēmu.

Ar bez- abos skaitļos: bezakmens, bezakmeņu; bezato-
ma, bezatomu; bezatspoles, bezatspolu; bezavārijas, bez-
avāriju; bezcerības, bezcerību; bezdvēseles, bezdvēseļu;
bezēnas, bezēnu; bezierunas, bezierunu; beziaredzes, bez-
izredžu; bezkameras, bezkameru; bezkesona, bezkesonu udc.

Vienskaitlī: bezadatas, bezaizmugures, bezaizsprosta,
bezaļgas, bezalkohola, bezapelācijas, bezapakpes, bez-
astes, bezatbalsē, bezatbalsta, bezatlīdzības, bezatmo-
sfēras, bezatsitiena, bezaugšnes, bezbalsē, bezbora, bez-
brāķa, bezcimenta, bezcenas, bezcentra, bezcenzūras udc.

Daudzskaitlī: bezaerodromu, bezakotu, bezasimū, bezat-
kāpju, bezatskapu, bezauklu, bezbacīļu, bezbēniņu, bezbē-
du, bezbērnu, bezburtnu, bezcehu, bezcaulešķļu, bezdefek-
tu, bezdimensiju, bezdiģļu, bezdomu, bezdūmu, bezdzelomu,
bezgalotņu, bezgarumziņju, bezģimeņu, bezhonorāru udc.

Ar caur-: caurviju doma, caursāpu sāles.

Ar hiper-: hiperekasas ātrums.

Ar ie-: iespiedu vienība, iestāju pārbaudījums.

Ar iekā- abos skaitļos: iekāskvartāla, iekāskvartālu.

Vienskaitlī: iekādedzes, iekāsnuklona, iekāszemes.

Ar ik- abos skaitļos: ikmēnēša, ikmēnēšu.

Vienskaitlī: ikdienas, ikgada, iknedēlas, ikpavasars,
ikreizes, iksestdienas, ikvakars, ikvasaras.

Ar iz-: izklaidu kopa, izpildu komiteja.

Ar kontr-: kontrpartizānu.

Ar līdz-: līdzkasas ātrums; līdzateku ceļš.

Ar ne- vienskaitlī: neokura, nedotācijas, neoklida,
nekultūras, nekodola, nemetāla, nepāra, neprofilis, nerada,
nerūdas, nestandarta, nesvara, nešūdens.

Daudzskaitlī: neakordu, neamerikāņu, neatomu, nefranču,
nepadomju, nepersonu, neresoru, nerimu, nevācu.

Ar pa- vienskaitlī: pamēles, pazemes.

Daudzskaitlī: pāgaidu, papildu.

Ar pan-: Panamerikas konference; panāfrikāņu kongress.

Ar pār- vienskaitlī: pārezera, pārjūras, pārmēra, pār-
saules, pārupes.

Daudzskaitlī: pārgāju, pārlaidu, pārlidzekļu.

Ar pēc- abos skaitļos: pēcoperācijas periods, pēcope-
rāciju rētu izlabošanu (vsk. ak.),

Vienskaitlī: pēcagresijas, pēcābece, pēcbrīdes, pēc-
devona, pēciespiešanas, pēcizmeklēšanas, pēcvara, pēckong-
resa, pēckonkurss, pēcleduslaikmeta, pēcmaskavas, pēcman-
cela, pēcnaves, pēcoktobra, pēcokupācijas, pēcplaujas,
pēcražas, pēcreformas, pēcrevolūcijas, pēcstalina, pec-
trimdas, pēcviņes.

Daudzskaitlī: pēcdzemdību, pēclekciju, pēcplūdu, pēc-
sacīkšu, pēcstundu, pēcsvētku, pēcvēlēšanu.

Ar pie- abos skaitļos: piemājas zeme, piemāju dārzu ap-
seimnieciskšana; piepilsētas zona, pilsētu un piepilsētu
transporta; pierobežas josla, pierobežu incidenti.

Vienskaitlī: pieauss, Piebaikāla, piebaznīcas, piedi-
vāna, Piednepras, piefermas, piefrontes, piejūras, Pie-
kaspijas, Piemaskavas, Piemēness, Pieckas, pieplanētas,
Pierīgas, Piesauls telpa, pietumbra, pieupes, piezemes.

Daudzskaitlī: pieurvju, Piekarpatu, pienieru, piepo-
lu, piesliežu, piespiedu, pieved- (tikai salikumos ar
-grāvis, -ceļš u. c.).

Ar pirms- vienskaitlī: pirmsaizbraukšanas, pirmsalgas,
pirmatvaļinājuma, pirmsausmas, pirmsārsta, pirmscela,
pirmsčempionāta, pirmsdekādes, pirmsdevona, pirmsdiploma,
pirmsdzimšanas, pirmseinsteina, pirmseksāmena, pirmseva-
kuācijas, pirmsefebruāra, pirmsefestivāla, pirmsešaukuma,
pirmsejaungada, pirmsejublejas, pirmsekapitālais udc.

Daudzskaitlī: pirmsaudzeju, pirmsdekadentu, pirmsdi-
nastiju, pirmiedzemdību, pirmaganību, pirmsegrūplūdu,
pirmsehunvoibinu, pirmseinku, pirmsekāzu, pirmseieldiemu,
pirmsemedijumu, pirmsepadomju, pirmsepavadoņu, pirmseacen-
sību, pirmseacīkšu, pirmseceansu, pirmsepaņu, pirmsesvētku,
pirmsešausanas, pirmsevācu, pirmsevālēšanu, pirmseziemsvētku,
pirmsezvaigzņu.

Ar pret- abos skaitļos: pretapdeguma serums, pretapde-

gumu serums; pretatoma bunkurs, pretatomu bunkuri; pretgāzes maska, pretgāzu maskas; pretpārslogojuma un pretpārslogojumu kostīms; prettanka lielgabals, prettanku lielgabali; prettrokšņa austiņas, prettrokšņu inspekcija.

Vienskaitlī: pretagresijas, pretalkohola, pretapauglošanās, pretatombruņošanās, pretavārijas, pretaviācijas, pretboļševisma, pretbrucelozes, pretdepinga, pretdrudža, pretdumpja, pretfasisma, pretfestivāla, pretfiltrācijas, pretfranko, pretgaisa, pretgaismas, pretgambīta udc.

Daudzskaitlī: pretamerikāņu, pretangļu, pretbaku, pretblaugznu, pretcukurbiešu, pretebreju, pretfrancū, pretiesnu, pretindiešu, pretkozu, pretkrampju, pretkrievu, pretkukainu, pretkurdu, pretķīniešu udc.

Ar priekš- abos skaitļos: priekštilta laukums, priekštiltu pozīciju aizstāvji.

Vienskaitlī: priekšdzijas, priekšdiploma, priekškara, priekškristus, priekšizmešļiņa, priekšnāves, priekšoktobra, priekšolimpiādes, priekšoperācijas, priekšpils, priekšrevolūcijas, Priekšsiguldas, priekšskolas, priekšziemas.

Daudzskaitlī: priekšdzemdību, priekšdurvju, priekškunģu, priekšpadomju, priekšpolu, priekšsaciķu, priekšsvētku, priekšvalņu, priekšvācu, priekšvēlēšanu.

Ar pro-: proebreju, proizraēliešu, prójapāņu, propadomju.

Ar starp- abos skaitļos: starpbaseina kanāls, starpbaseinu pirmrindnieku apspriede; starpokeāna kanāls, starpokeānu kanāls; starpparlamenta konferences, starpparlamentu savienība; starprajona kantoris, starprajonu skate; starpsesijas laiks, starpsesiju termiņi.

Vienskaitlī: starpamerikas, starpbiroja, starpleduslaikmeta.

Daudzskaitlī: starpalu, starpamerikāņu, starpatomu, starpaudu, starpaugstskolu, starpbalstu, starpbateriju, starpbāzu, starpbēdrišu, starpbibliotēku, starpcentru, starpciemu, starpdeju, starpdurvju, starpfabriku, starpfakultāšu, starpfrekvenču, starpgalaktiku udc.

E. Soida

SINTAKTISKAS CILMES ATRIBUTĪVIE ĢENITĪVENĪ

O. Kur latviešu valodā par apzīmētāju lietots lietvārds genitīvā, tur citās ide. valodās parasti atbilst de-substantīvs īpašības vārds. Tā, latviešu valodas vārdkopai dzelzs vārti lietuviešu valodā atbilst geležiniai vartai, krievu valodā - железные ворота, vācu valodā - eisernes Tor.

Mūsdienu latviešu valodā aizvien biežāk par apzīmētāju lietoti savdabīgi veidojumi. To celms ir sekundārs. Tas ir vai nu salikts, piem., dzelz+as-u rati, liel+panel-u būves, piec+gad-u plāns, mūs+dien-u problēmas, daudz+bērnu-u ģimene, vai arī prefiksāls, piem., bez+svar-a stāvoklis, zem+ūden-s sports, starp+planēt-u lidojumi, pret+grip-as injekcijas u.c. Galvenā daļa (beidzamā, kas parasti ir otrā) te ir lietvārda celms. Aplūkojamo apzīmētāju morfoloģiskajā sastāvā ir nogrieznis, kas idents ar celmā iekausētā beidzamā lietvārda genitīva galotni.

Minētās pašmes it kā liecinātu, ka tā veidotajiem apzīmētājiem ir sekundāra lietvārda daba. Vienlaikus duras acīs tas, ka šiem veidojumiem trūkst lietvārdam raksturīgās nominatīvās patstāvības un citu šai vārdšķīrai raksturīgo pašinju. Tādēļ ilustrēto apzīmētāju piederība pie lietvārdiem visai nenoteikta un diskutējama.

Aplūkojamiem apzīmētājiem parasti atbilst sinonīmas konstrukcijas, kurās par patstāvīgiem komponentiem vai par to celmiem ir ilustrēto apzīmētāju sekundārā celma sastāvdaļas, piem., mūsdienu problēmas un mūsu dienu problēmas, zem-ūden-s sports un sports zem ūdens.

lai gūtu plašāku ieskatu par šādu sekundāro genitīvu būtību un vietu latviešu valodas sistēmā, rakstā šie veidojumi salīdzināti ar lietvārda genitīva formu, ar pašu lietvārdu kā formu sistēmu un ar atbilstošajām sintaktiskajām konstrukcijām, kā arī aplūkoti tie latviešu valodas faktori, kas varēja tieši vai netieši veicināt un regulēt šādu

izteiksmes līdzekļu attīstību. Ģenitīviem ar sekundāru celmu pievērsta uzmanība visos nozīmīgākajos latviešu valodas sistēmas aprakstos. Tiesa, plašāka detalizēta pētījuma par tiem latviešu valodniecībā joprojām trūkst. Nav izveidojies un nostiprinājies vienots aplūkojamās parādības raksturojums, kaut arī par to izteiktas vairākas svarīgas un diezgan atšķirīgas atziņas.

Pirms konkrētā valodas materiāla analīzes nepieciešams kaut īsumā iepazīties ar šīm atziņām, kā arī noskaidrot darba terminus.

Rakstā visu šādu ģenitīvu ar sekundāru celmu apzīmēšanai lietots termins *ģ e n i t ī v e p i* (pirmais šo terminu ieteicis un lietojis J.Kušķis), atributīvo vārdkopu savilkumi saukti par *s a l i k t i e m ģ e n i t ī v e p i e m*, bet prievārda un lietvārda locījuma savilkumi - par *p r e p o z i c i j u ģ e n i t ī v e p i e m*. Ģenitīviem atbilstošie savienojumi saukti par (atributīvajām) *p a m a t k o n s t r u k c i j ā m*, kas aptver gan prievārda un locījuma savienojumus, gan lietvārda vārdkopas atkarīgo locījumu formas.¹ Afikses, kas tiek pievienots sekundāram ģenitīva celmam un kas ir homonīms ar lietvārdu ģenitīva galotnēm, saukta par ģenitīva formantu.

I.O. Nozīmīgākās atziņas par ģenitīviem latviešu valodniecībā izteiktas J.Endzelīna un K.Milenbaha darbos. Par tiem rakstīts LPSR ZA Valodas un literatūras institūta

¹ Vārdkopām (piem., *dzelzs ass*) veidojas tāda pati formu paradigma kā šās vārdkopas centrālajam locēklim, piemēram, *ass*):

N. <u>dzelzs ass</u>	] vārdkopas neatkarīgā locījuma forma
Q. <u>dzelzs ass</u>	
D. <u>dzelzs asi</u>	] vārdkopas atkarīgo locījumu formas
A. <u>dzelzs asi</u>	
I. <u>ar dzelzs asi</u>	
L. <u>dzelzs asi</u> utt.	

sastādītajā "Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā". Dažus genitīveņu tipus analizējis arī prof. A.Ozols kopā ar R.Āugstkalni un J.Kuški.

1.1. Ne visai plaša, bet ierosinoša informācija par genitīveņiem sniegta J.Endzelīna un K.Milenbaha "Latviešu gramatikā". Sintakses daļā te izveidota īpaša nodaļa par vārdšķirām. Paragrāfs, kur minēti genitīveņi, šai nodaļā pakārtots virsrakstam "Īpašības vārds". K.Milenbaha (viņš ir sintakses daļas autors) tādējādi genitīveņus pietuvinājis īpašības vārdam, bet nav identificējis ar to. K.Milenbaha norāda, ka "īpašības un lietu vārdi kā apzīmētāji savās robežās daudzkārt satiekas" (Izcēlums mans. E.S.) un ka "piederuma un vielas apzīmējumus, kas dažās valodās parādās īpašības vārda formā, latvietis izsaka pa parastam ar genitīvu, nevis ar īpašības vārdiem: sieviešu kārta, miesas spēks, kaites, sudraba gredzens".² Norādījis uz šo latviešu valodas īpatnību apzīmētāja izteikšanā, K.Milenbaha turpina: "Jo iecienīti apzīmētāji īpašības vārdu vietā ir genitīvā sastopamie salikteņi, kuru pirmā daļa ir īpašības, skaitļa, lietas, sa-
tiksmes vārds un otra - lietas vārds (Izcēlums mans. E.S.): baltābola kalniņš, dižvalodas māmulīņa, garkāta izkaps, ilg-
gadu (blakus ilggadējs) darbs, jaunpiena govs, kuplmatu zēns,
lielkaulu, smalkkaulu lini, platmalu cepure; divgadu kumeļš,
divriteņu rati, divlemešu arklis, vienjūga, divjūga rati, div-
kanšu, seškanšu (blakus divkanšainie) mieži, pieczaru dakšas,
sešgalvu (blakus sešgalvju, sešgalvainis) velns; pusgada
bērns, pusmūža cilvēks; bezdibena ezers, ārprāta cilvēks
u.c."

Bez tam K.Milenbaha norāda vēl uz vienu latviešu valodai raksturīgu pazīmi, kas liecina, ka robeža starp lietvārdiem un īpašības vārdiem nav sevišķi stingra un nepārejama. Viņš min piemērus, kad īpašības vārds tiek lietots lietvārda nozīmē (t.i., tiek substantivēts), kā arī mūsdienu latviešu valodai neparastākus gadījumus, kad "lietas vārds daž-

² Endzelīns J., Milenbaha K. Latviešu gramatika. Rīga, 1928, 124., 209. lpp. (Šā darba pirmais izpiedums iznācis 1907. gadā).

³ Turpat, 125. lpp.

reiz pārvēršas pavīsam īpašības vārdā, tā rakstu valodā: vientulš cēlies no lietas vārda vientulis: vientula vieta LP.VI, 1030. Izlokšnēs arī vārds "zelts" pārgājis īpašības vārdu šķirā: Zeltā upē leļiņā, Zeltā rožu dārziņā BW.5033, Divi zeltas ("zelta" vietā) adatiņas 2629, zeltajām māsiņām 3516,3"⁴. Tas liecina, ka genitīvepus K.Mīlenbahs ir analizējis plašākā valodas parādību kopsakarā. Tuvinādams tos īpašības vārdiem, viņš izcēlis lietvārdu un īpašības vārdu vēsturisko un funkcionālo tuvību. Bet "Locījuma mācībā" genitīvepi aplūkoti nodaļā par genitīva lietošanu kopā ar īpašības genitīvu.⁵ Tādējādi jau K.Mīlenbaha veidotajā genitīvepu raksturojumā skaidri iezīmējas šo izteiksmes līdzekļu savdabība. Pēc funkcijas tie ir tuvi ar īpašības vārdu, pēc formas - ar lietvārda genitīvu.

Par genitīvepiem K.Mīlenbahs interesējies jau pirms "Latviešu gramatikas" iznākšanas. Šai sakarā viņš raksta: "No savas puses man jāsaka, ka visos tos apgabalos, kuri man pazīstami, beigās apcerētā genitīva konstrukcija (kā: pieczaru dakša) mīļa jo mīļa; tamdēļ arī es nešaubos rakstniekiem sevišķi ieteikt šo konstrukciju neaizmirst, jo ar šo, cik man zināms, tikai latviešu valodai piederīgu konstrukciju daudzkārt izglābsim savu valodu no pārlicikas -iskošanas un -igošanas!"⁶

1.2. Genitīvepus isi raksturojis arī J. Endzelīns, bet viņš to darījis citā sakarā un no cita viedokļa nekā K.Mīlenbahs. J. Endzelīns "Latviešu valodas gramatikā" daļu genitīvepu aplūkojis Vārdu mācības nodaļā, runādams par saliktepiem. Te īpašā paragrāfā viņš raksta: "Daži kā atribūti lietojami saliktepi (isti veca genitīvus qualitatis) ar nesasauninātu nozīmi (izcēlums mans. E.S.) ir sastopami tikai genitīvā; piem., divgadu kumelš, jaunpiena govš, dzelsasu ratī u.c."⁷

⁴ E n d z e l ī n s J., M ī l e n b a h s K. Latviešu gramatika. Rīga, 1928, 125. lpp.

⁵ Turpat, 205., 209. lpp.

⁶ M ī l e n b a h s K. Druska par latviešu kompozītiem. - Grām.: Daži jautājumi par latviešu valodu. 2, Jelgava, 1893, 4., 5. lpp.

⁷ E n d z e l ī n s J. Latviešu valodas gramatika, Rīga, 1951, 263. lpp. (Turpmāk citēta saīsināti - Iv.,)

Tādējādi arī J. Endzelīns ir norādījis uz genitīveņu cilmes ciešo sakaru ar genitīva formu un tās funkciju (pamatā ir genitīvus qualitatis). Viņš izcēlis salikto genitīveņu nozīmes atbilsti ar vārdkopām un kvalificējis tos par saliktepiem, aplūkodams kopā ar visiem pārējiem latviešu valodas saliktepiem.

Prepozīciju genitīveņus Lvg J. Endzelīns aplūkojis attiecīgās prepozīcijas apskatā, nevis kopā ar saliktepiem, kaut gan parastos atvasinājumus ar piedēkļiem viņš ietilpinājis salikteņu apskatā.⁸

Raksturodams prepozīciju bez, J. Endzelīns norāda: "Dažreiz bez ar locījuma formu sakūst vienā (atributīvi lietotā) vārdā, pie tam vārda uzsvars ir šim bez, piem., par bezasties žagatām LP. VII, I, 548."⁹

J. Endzelīns usevērī abām genitīveņu grupām, saliktām genitīveņiem un prepozīciju genitīveņiem, kopīgo - atributīvo funkciju teikumā, to, ka genitīveņi iegūst vārdam raksturīgo pirmās zilbes uzsvaru, bet nozīmes ziņā ir adekvāti ar tiem atbilstošo sintaktisko savienojumu. Iespējams, ka tieši pēdējās pazīmes dēļ prepozīciju genitīveņus J. Endzelīns nav aplūkojis nodaļā par saliktepiem, bet to apskatu pievienojis prepozīciju apskatam.

Kā redzams, vissi konseptīvajā genitīveņu raksturojumā J. Endzelīns vairāk uzmanības pievērsis to uzbūvei un atbilstēm ar sintaktiskajām konstrukcijām, Genitīveņu gramatiskā daba un citas pazīmes lvg plašāk nav interpretētas. I.3. LPSR ZA izdotajā "Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā" saliktie genitīveņi aplūkoti "kā īpaša salikto lietvārdu grupa" paragrāfā ar virsrakstu "Saliktais īpašības genitīvs",¹⁰ Mlvg raksturoti salikto genitīveņu pirmais komponents, norādīts, ka salikto genitīveņu

⁸ E n d z e l i n s J. Latviešu valodas gramatika, Rīga, 1951, 262. u. c. lpp.

⁹ Turpat, 648. lpp.

¹⁰ LPSR ZA Valodas un literatūras institūts, Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I, Rīga, 1959, 207. lpp. (Turpmāk citēta saīsināti Mlvg).

veidošanu latviešu valodā stimulē citu valodu ietekme — krievu un vācu valodas attieksmes adjektīvu tulkošana ar šiem salikteņiem, kā arī tas, ka dažos saliktos genitīveņos otrs komponents (-veida) ieguvis "vispārinātu raksturu un funkcionālā ziņā tuvinās vairāk vārdiskajai izskapaī nekā salikteņa otrajam komponentam".¹¹ Mllvg izoelta salikto genitīveņu substantīviskā daba.

Mllvg aplūkoti arī prepozīciju genitīveņi. Pretstatā J. Endzelīna nostādnei Mllvg šie savienojumi aplūkoti nodalā par lietvārdu atvasināšanu ar priedēkļiem un puspriedēkļiem. Tas nozīmē, ka prepozīciju genitīveņu pirmais komponents Mllvg tuvināts priedēkļiem kā vārdarinātājām morfēmām. Sākot priedēkļa bez- raksturojumu, Mllvg gan teikts: "Ar priedēkli bez- atvasinātie lietvārdi ir radušies, prievārdam bez sakūstot vienā vārdā ar pamatvārda attiecīgo locījumu. Šādi atvasinājumi ar priedēkli bez- var būt tikai vsk. vai dsk. genitīvā, piem.: bezdrāts, bezdūmu, bezpersonas u.tml."¹²

Mllvg genitīveņi nav aplūkoti vienuviet, bet to analizē ievārota zināma konsekvence, t.i., tie kvalificēti par īpašu lietvārdu grupu, kam raksturīga genitīva forma. Te parādīta arī iespēja prepozīciju genitīveņiem iemantot visu lietvārdam raksturīgo paradigmu, piem., bezkājis, bezprātis, bezsirdis. ¹³

Trīs nozīmīgākajos latviešu valodas gramatiskās uzbūves aprakstos genitīveņu interpretācija ir diezgan atšķirīga. To lielā mērā noteicis visdoklis, no kāda autori vērtējuši visas valodas parādības un arī genitīveņus. K. Mielenbahs akcentējis genitīveņu sintaktisko dabu un tādēļ šos veidojumus pietuvinājis īpašības vārdiem, vienlaikus izceldams ciešo vēsturisko tuvību starp lietvārdiem un īpaši-

¹¹ IFSR ZA Valodas un literatūras institūts. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I, Rīga, 1959, 208.-209. lpp. Salīdz. arī salikteņu ar pus- raksturojumu 209., 210. lpp.

¹² Mllvg, 186. lpp.

¹³ Turpat.

bas vārdiem. J. Endzelīnam vēsturiskā skatījumā vairāk rūpējusi genitīveņu atbilstme ar pamatkonstrukcijām. Mllvg va - lodas materiāls skatīts sinhroniskā aspektā. Ģenitīveņi te aplūkoti lietvārdu darināšanas sakarā.

1.4. Ģenitīveņus pētījis arī A. Ozols kopā ar R. Augstkalni un J. Kušķi. Šie autori jautājumu risinājuši, analizēdami salikteņus ar vien- pirmajā daļā.¹⁴ Salīdzinājuši salikteņus ar vien-, kuriem ir visa deklinācijas paradigma, ar tādiem, kuriem ir tikai genitīva forma, šie autori atzīst, ka cilmes ziņā tie ir būtiski atšķirīgi veidojumi, un domā, ka genitīveņu veidošana ir viens no konversijas gadījumiem. Tā ir lietvārdu pāreja citā vārdšķirā vai lietojums citas vārdšķiras funkcijā.¹⁵

Analizējot plašu valodas materiālu, rakstā konstatēti faktori, kas varēja veicināt genitīveņu rašanos. Kā tādi izcelti vairāki: gramatiskais, analogijas, kas aptver pārnese ma, skaitīšanas un pielīdzinājuma analogiju, kā arī leksiko-semanticais un citi faktori.¹⁶ Detalizēti šai pētījumā raksturoti adjektīvu salikteņi ar vien- pirmajā daļā, saliktie atvasinātie adjektīvi ar -ains, -ējs, -īgs salīdzināti ar saliktiem genitīviem. Aplūkoti arī citi savienojumi ar vien- pirmajā daļā.

Bagātīgi šai darbā ilustrēta un novērtēta genitīva vienskaitļa un daudzskaitļa galotnes aizstāšana. Pētījuma beigās meklēta un dota atbilde uz jautājumu par genitīveņu vietu vārdšķiru sistēmā. Ar piemēru materiālu, tiesa, ne visai pārliecinošu, te mēģināts motivēt genitīveņu piederību pie apstākļa vārdiem. Raksta beigās īpašā paragrāfā runāts par to, ka "saliktie īpašības genitīvi ar vien- kā sinkrētiska parādība varbūt tiecas veidot kādu jaunu grama-

¹⁴ Ozols A., Augstkalne R., Kušķis J. Salikteņi ar vien- pirmajā daļā. - Grām.: Latviešu valodas apcerējumi. Zinātniskie raksti, IX sēj., 9. A laidniens. Rīga, 1967, 251.-275. lpp.

¹⁵ Turpat, 252. lpp.

¹⁶ Turpat, 262.-265. lpp. Plašāk par šiem faktoriem skat. šā rakstu krājuma 124. - 127. lpp.

tisku kategoriju, kas pagaidām salīdzināma ar atributīvi lietotiem adverbjiem." ¹⁷

A.Ozola, R.Augstkalnes, J.Kušķa raksts nozīmīgs tai ziņā, ka te genitīveņu analizē izvirzītas jaunas problēmas, ilustrētas plašā, kaut arī vienveidīgā valodas materiālā un iezīmēts to risināšanas virziens ciešā saistījumā ar visu valodas sistēmu.

1.5. Nenoteikta attieksme pret genitīveņiem vērojama latviešu valodas vārdnīcās. Lielākajā latviešu valodas vārdu apkopojumā - K.Mīlenbaha un J.Endzelīna "Latviešu valodas vārdnīcā" gan saliktie, gan arī prepozīciju genitīveņi doti par šķirkļa vārdiem. Cik pilnīgi šis materiāls atspoguļots vārdnīcā, pašlaik grūti apriest. Bet te labi redzams, ka ne visi genitīveņu modeļi vienlīdz produktīvi. Sevišķi daudz genitīveņu ar vien- pirmajā daļā un ar bez- pirmajā daļā, piem., viengabala, vienkrāsas, viensitiens u.c., kā arī bezzāļu, bezkāju, beسسjas, bezvietas u.c.

Daļa mūsdienu latviešu valodas genitīveņu kā šķirkļa vārdi ietverti arī latviešu-krievu tulkojošā vārdnīcā, ¹⁸ "Latviešu valodas biežuma vārdnīcā" genitīveņi reģistrēti šķirkļos un raksturoti īpašā nodaļumā. ¹⁹

Diezgan bagātīgi (bet ne pilnīgi) genitīveņi reģistrēti "Latviešu literārās valodas vārdnīcās" ²⁰ iznākušajos sējumos.

Vārdnīcu sastādītāju nenoteiktā attieksme pret genitīveņiem ir objektīvi pamatota. To nosaka šo veidojumu nenoteiktais stāvoklis latviešu valodas sistēmā, kā arī tas, ka genitīveņi bieži vien ir okazionāli veidojumi un jo cieši saistīti ar tekstu.

¹⁷ Ozols A., Augstkalne R., Kušķis J. Salikteņi ar vien- pirmajā daļā. - Grām.: Latviešu valodas apcerējumi. Zinātniskie raksti, IX sējums, 9.A laidniens. Rīga, 1967, 272.lpp.

¹⁸ Latviešu-krievu vārdnīca. Rīga, 1963, 845 lpp.

¹⁹ Skat. Latviešu valodas biežuma vārdnīca. 1.sēj., II.d. Rīga, 1968, 17.-21.lpp.

²⁰ Skat. Latviešu literārās valodas vārdnīca. Rīga, 1.sēj. 1972, 517 lpp.; 2.sēj. 1973, 550 lpp.; 3.sēj. 1975, 745 lpp.

1.6. Latviešu valodniecībā, kā tas redzams, zinātnieki, raksturodami genitīveņus, katrs izcēlis vienu vai vairākas tiem raksturīgas un atšķirīgas pazīmes. Ir mēģināts noteikt genitīveņu atbilstmi ar mūsdienu latviešu valodas vārdšķiru sistēmu, saistīt genitīveņu cilmi ar latviešu valodas sistēmas vēsturiskajām savdabībām apzīmētāja izteikšanā, kā arī netieši risināts jautājums par genitīveņu vietu vārddarināšanas sistēmā. Tas liecina, ka genitīveņi ir komplicēta parādība. Lai iegūtu pilnīgāku ieskatu par šiem veidojumiem, ir jāiepazīst pēc iespējas plašāks genitīveņiem raksturīgo pazīmju loks.

2.0. Genitīveņu veidošanas tendence mūsdienu latviešu valodā ir dzīva un, var pat teikt, ka tā aktivizējas. Tādēļ genitīveņu kvantitatīvo paplašināšanos un jaunu veidojumu iesaistīšanu tekstā iespējams vērot ļoti tieši. Genitīveņu specifika, to loma citu izteiksmes līdzekļu starpā un vieta valodas sistēmā vistiešāk atklājas, ja šos veidojumus salīdzina ar citiem funkcionāli tuviem vai pat identiem izteiksmes līdzekļiem valodā.

Genitīvenim piemīt latviešu valodas vārdam/vārdformai raksturīgās pazīmes. Spilgtākās no tām ir genitīveņa sekundārais celms. Tā beidzamais komponents ir lietvārda celms. Šā paša lietvārda genitīva galotne vai tās analogs ir visa sekundārā celma gramatiskais raksturotājs. Pirmās zilbes uzsvars sacementē genitīveni par vienu fonētisku vienību, kas uztverama arī par vienu semantisku vienību. Tādējādi genitīveņa sekundārā celma komponenti un struktūra, kā arī gramatiskais noformējums varētu liecināt, no vienas puses, par tā patstāvību, no otras puses, par tā tuvību ar lietvārdu.

Genitīveņu būtību vistiešāk raksturo funkcijas, ko tie veic teikumā. Genitīveņu funkcionālā specifika jo spilgti izceļas salīdzinājumā ar lietvārda *g e n i t ī v a* formas funkcijām.

Kā lietvārda genitīva forma, tā genitīvenis teikumā mēdz būt par atkarīgo komponentu vārdkopās ar lietvārdu

centrā. Tā arī ir vienīgā, plašā genitīveņu un lietvārda genitīva formas kopējā funkcionēšanas sfēra. Atšķirība tā, ka genitīveņiem mūsdienu latviešu valodā šī funkcija ir primāra, var pat teikt, vienīgā. Turpretī lietvārda genitīva formām šī funkcija ir gan plašākā, bet nav vienīgā. Ar lietvārda genitīva formu mēdz izteikt atkarīgo komponentu arī vārdkopās, kuru centrālais komponents ir īpašības vārds (glavas, saldumu kārs), skaitļa vārds (simts grāmatu), darbības vārds (nopērc cukura), apstākļa vārds (vairāk centības). 21

Bez tam lietvārda vārdkopas centrālais loceklis plašākā sintaktiskā savienojumā vai teikumā var būt genitīva formā, t.i., tad, ja šās vārdkopas centrālais lietvārds tiek pakārtots kādam citam vārdam, kurš pārvalda genitīvu (nepārdomāts padoms un nepieņem nepārdomāta padoma). Turpretī genitīvenis vārdkopas centrālā komponenta lomā nav reģistrēts. Bet spēja būt par centrālo vārdkopas organizētāju komponentu raksturīga visām vārdšķirām, arī apstākļa vārdiem, kas, kā redzēsīm, dažā ziņā ir tuvi ar genitīveņiem.

Ģenitīveņa nespēja būt par vārdkopas centrālo komponentu acīmredzot saistīta ar to, ka šim veidojumam nav tās nominatīvās patstāvības, kas piemīt lietvārdam un visām pārējām patstāvīgas nozīmes vārdšķirām. Ģenitīvenis veidojies kā no lietvārda atkarīgs tā raksturotājs vārdkopā un teikumā. Cilme un funkcija arī nosaka genitīveņa dabu.

Ģenitīveņu funkcionālās spējas ir visai ierobežotas. Šai ziņā genitīveņi nav identī ne ar lietvārda genitīva formu, ne ar pašu lietvārdu, kam veidojas vesela formu paradigma, ne ar kādu citu patstāvīgas nozīmes vārdu grupu latviešu valodā. Lietvārdiskā cilme, sašaurinātā sintaktiskā funkcija un vienveidotais gramatiskais noformējums ir tās pazīmes, kas izceļas, salīdzinot genitīveņus ar lietvārdiem.

3.0. Ģenitīveņu veidošanas procesa daudzveidīgums un vienlaikus arī monolītums atklājas, sastatot šos veidojumus ar tiem atbilstošajām pamatkonstrukcijām, salīdzinot genitīveņu un pamatkonstrukciju semantiku un funkcijas.

21 Skat. Mllvg, 1,390.-396.lpp.

3.1.0. Saliktajiem genitīvežiem, kā jau teikts, latviešu valodā atbilst lietvārdu vārdkopas atkarīgo locījumu formā. Pakārtotais komponents šais genitīvežu pamatkonstrukcijās ir gan lietvārds, gan īpašības vārds un skaitļa vārds, gan arī vietniekvārds, tas var būt arī apstākļa vārds, t.i., te pārstāvētas tās pašas vārdšķiras, kuru celmi vai arī locījumu formas mēdz būt par pirmajiem komponentiem latviešu valodas salikto lietvārdu celmos.

3.1.1. Saliktiem genitīvežiem mūsdienu latviešu valodā atbilst lietvārda vārdkopas *g e n i t ī v a* locījums. Funkciju un noformējuma ziņā šie genitīveži ir tuvi ar pamatkonstrukciju. Tādēļ atšķirība starp genitīveni un pamatkonstrukciju ir vairāk ārēja.

Par atkarīgo komponentu šais genitīvenim atbilstošajās vārdkopās mēdz būt lietvārda genitīvs. Tā attieksmes ar centrālo komponentu vārdkopā ir diezgan dažādas. Tas var būt veselā genitīvs liepziedu tēja: liepu ziedu tēja, arī vielas genitīvs, piem., kokskaidu plātnes: koka skaidu plātnes.

Nesošo sienu paneļus var izgatavot arī no kokskaidu plātnēm. (Kupk.65,111)

Mūsdienu latviešu valodā saliktiem genitīvežiem atbilst vārdkopas ar subjekta un ar objekta genitīvu kā atkarīgo komponentu, piem., zirgvilkmes traktors: zirgu vilkmes traktors, metālgriešanas ierīce: metālu griešanas ierīce, vagonbūves rūpnīca: vagonu būves rūpnīca.

Gadījumos, kad vārdkopa ar lietvārdu centrā un lietvārda genitīvu kā atkarīgo komponentu tiek iesaistīta plašākā sintaktiskā konstrukcijā, kur šās vārdkopas centrālais lietvārds kopā ar apzīmētāju pakārtots citam lietvārdam un lietojams genitīva formā, palaikam tiek izmantota iespēja atkarīgās vārdkopas genitīva formu savilkt genitīveni.

Diezgan daudz salikto genitīvežu ir ar īpašības vārda celmu pirmajā daļā. Tiem atbilst lietvārda vārdkopas genitīva forma, kurā atkarīgais komponents saskarots ar

apzīmējamo lietvārdu, piem., jaunlaiku bērns: jauno laiku bērns.

Bet tas nav tikai jaunlaiku bērns. (D.I.,25.,220.)
No Rīgas veda.. jaunmodes arkus. (K.,65.,5.,
95.) .. viņš neievēdo savu ideju un ideālu vie-
nīgi tikai veclaiku ļautiņos,.. (K.,64.,5.,138.)
.. un mājot ar savu zalgīda lakatu,aicini tālāk
un tālāk.. (PLS.,67.,6.,24.)

Jo bieži genitīviem atbilst tādas lietvārdu vārdko-
pas genitīva forma, kurā par atkarīgo komponentu ir skaitļa
vārds.

Un dvēsele ir arī stars un cita saule, / Tā staro
klusī un pastāvīgi / Baltā vienkrāsas gaismā. (JR.
K.,I,112.) .. strādnieki..steidzās.. pie kanto-
ra, kurā dabūs savu divnedēļu gājumu.(AD.I.,126.)
Divdimensiju siluetu skatuves noārdīšana un jau-
nu trīsdimensiju skatuves radīšana. (D.I.,25.,
194.) Cimdā čaukst trīsrubļu gabals.(Au.K., V,
77.) .. Reinis tur puisim palīdzēja ienest klēti
trīspūru maisu,.. (MB.Vrdz.,42.)Daudz uzmanības
Culadze veltī poēmas poētiskajam veidojumam,
skaidrojot tā īpatnējo četrriņdu formu,.. (K. ,
64.,7.,156.) Kas gan būtu zeme bez platās piec-
pirkstu pēdas? (LuM.,67.,23.,2.) ..virzīsies uz
priekšu septiņjūdžu soļiem. (D.,65.,1.,2.)..vai-
rāk nekā 300 astoppāru deju kolektīvu. (SA.,65.,
3.,3.) divpadsmitpirkstu zarnas iekaisums (V.,65.,
4.,24.) .. te atsevišķi izdalās kāds sešpadsmit-
stāvu nams. (C.,65.,4.,1.)

Līdzīgi ir arī citi saliktie genitīvi ar pamata skait-
ļa vārdu pirmajā daļā : viensūnas organisms (ZuT.,65.,3.,2.),
viengimeņu mājiņas (Z.,58.,9.,23.),viendienas modes (K., 65.,
3.,104.), trīsmēnešu pedagogiskie kursi (PLSk.,65.,3.,6.) ,
trīsfāžu asinhronais dzinējs (ZuT.,64.,8.,30.), četrpakāpju
sistēma (ZuT.,65.,1.,39.), četrcilindru dizelis (ZuT.,65.,
1.,43.), četrčālienu luga (PJ.,65.,10.,1.), pieczīmju skait-

11 (PJ.,67.,1.IV,4.), piecdesmitdzīvokļu māja (PJ.,66,26.X,
1.)²²

Kārtas skaitļa vārdi saliktajos genitīvešos konstatēti mazāk. Ekscerptos visvairāk pārstāvēts genitīvenis ar kārtas skaitļa vārdu kā pirmo komponentu ir pirmrindas, piem., Tika ieviesta pirmrindas sistēma ledzīvotāju medicīniskajā apkalpošanā.. (V.,65.,5.,4.) .. sabiedriskie audzinātāji no pirmrindas strādnieku un kalpotāju vidus.(SuĢ.,65.,1.,53.) Pirmrindas pieredzes apcirkņi. (ZuT.,65.,2.,37.)

Salikto genitīvešu celmos par komponentiem ir arī vietniekvārdi. Daudzveidīgi ir lietvārda genitīva un norādāmo vietniekvārdu šis, tas, kā arī viņš sakausējumi, piem., Ar šāgada līnīm viņa pavisam nemierā. (AU.K., IV,108.) Mūs apmeklēja slavenākie šolaiku vijolu virtuozi.(D.I.,25.,233.)"Dzintarniek ... Kā mums ir ar šīdienes numuru?" (D.I.,25.,5.)Taču,liekas,septiņdesmit piecus gadus vecam sirmgalvim ir lielāka līdzība ar viņa bērniības fotogrāfiju, nekā šodienas un tālaika pasaulei. (C.65.,1.V,3.) - pārāk nesavienojamas ar reālās celtniecības apstākļiem un praktiskās dzīves izvirzītajiem uzdevumiem bija tālaika pilsēt būvniecības teorijas.. (Z.,65.,6.,13.) Mēmais Andrieviš ir viņšētas Andrievtēva un Andrievmātes dēls. (DA.Mdr.,28.) Klētsaugša,viņkala lūkas apgaismota, bija pārredzama labi.(MB.Vrdz.,146.)

No piederības vietniekvārdiem saliktajos genitīvešos konstatēti savs un mūsu, piem., Un Magonei mirstot, savze-
mes kareivji - panāksnieki sadodas rokās

²² Citējot genitīvešus vārdkopas kontekstā, šī vārdkopa minēta nominatīva formā arī tad, ja svotā tā lietota kāda atkarīgā locījuma formā.

ar vedējiem-svešzemniekiem. (D., II., 120) Mūs-
laiku mākslas attīstības svarīgākā likumsa-
karība ir .. (M., 65., 1., 11.) Profesora tāl-
ejošie slēdzieni un saimniecisko apstākļu..
izpratne nav piemērota mūsmāju. metodēm.
(D., I., 25., 238.)

Saliktajos genitīvešos par pirmajiem komponentiem ir
arī vietniekvārdu cits, pats, viss celmi.

..Anna Sakse.. darbojusies..kā cittautu
daiļliteratūras tulkotāja,.. (Z., 65., 1., 8.)
..padomju lasītāji vairāk iemīļojuši šo
rakstnieci nekā pašmāju ļaudis. (Z., 63., 17.,
31.) .. gribētu vēl startēt tepat pašmāju
sacensībās. (Pj., 67., 17. IX, 7.) Mana māksla
ir vispasaules māksla. (M., 64., 4., 49.) Ne-
sen Vissavienības radiotehnikas izstādes
paviljonā pie neliela aparāta stāvēja kāds
zēns.. (Dr., 65., 1., 29.)

Apstākļa vārds salikto genitīvešu pirmā komponenta
funkcijā nav parasts. Ir konstatēti genitīveši ar daudz-
un vairāk- kā pirmajiem komponentiem, bet tie varētu būt
arī lokāmo un saskaņojamo vārdu daudzi un vairāki celmi, piem.,

..pabalstiem daudz bērnu un vientuļajām mā-
tēm. (PLK., 65., 1., 5.).. būs jāstāda..iz -
meklēšanas daudzgažu grafiks. (PLS., 65., 3.,
25.) Man arī tagad interesantāki šķiet..
daudzdienu braucieni. (Pj., 67., 17. IX, 7.)
.. daudz spēka un darba jāpatērē strādniekam,
lai noberztu.. vairāki tabu dzīvokļa parketa
grīdas,.. (ZuT., 65., 5., 32.) Izšķir vienviļņa
un vairākviļņu čaulas. (Kupk., 65., 355.)

Aplūkotie saliktie genitīveši ir tuvi ar atbilstošajām
lietvārdu vārdkopu genitīva formām, kas veic apzīmētāja
funkciju lietvārda veidotajā sintaktiskā konstrukcijā. Šā
tipa saliktie genitīveši diezgan viegli transformējami par

substantīva vārdkopas genitīvformu. Ģenitīveņu un vārdkopu formas tuvība vedina domāt, ka latviešu valodā vienai lietvārdu vārdkopas formai iespējams divējāds noformējums. Iepazīstot ģenitīveņus, kuriem atbilst lietvārdu vārdkopu citas atkarīgo locījumu formas, redzams, ka ģenitīveņu veidošana ir daudz plašāka parādība valodā.

3.1.2. Līdzās aplūkotajiem saliktiem ģenitīveņiem mūsdienū

latviešu valodā veidojas otra piemēriem bagāta ģenitīveņu grupa. Šiem ģenitīveņiem atbilst lietvārda vārdkopas *i n s t r u m e n t ā ļ a* forma. Parasti līdzās ģenitīveņiem un to pamatkonstrukciju instrumentāļa formai iespējama vārdkopas ģenitīva forma, piem., dzelzasu rati: rati ar dzelzs asīm: dzelzs asu rati. Vārdkopas ģenitīva formu šai gadījumā var uztvert divējādi. Tā var būt starppakāpe starp vārdkopas instrumentāļa formu un ģenitīveni, var būt arī sekundārs veidojums līdzās ģenitīvenim, t.i., rati ar dzelzs asīm, dzelzasu rati un dzelzs asu rati.

Piemēros, kad ģenitīvenim atbilst vārdkopas instrumentāļa forma, par atkarīgo komponentu vārdkopā visbiežāk mēdz būt īpašības vārd., piem., augstpapēžu laiviņas: laiviņas ar augstiem papēžiem: .. izcēla kājas no augstpapēžu lai-

viņām,.. (MB.Sp.,83.) .. vadīja ātrgaitas pikājošos bumbvedējus,.. (PLS.,65.,5.,6.) Ar šo garfokusa aparātu.. apstaro dziļi ķermeni esošos audzējus.(ZuT.,65.,10.,8.) .. un viņai līdzās.. balstās vecmodīga garstobra šautene. (L.,64.,10.,6.) .. garkāta pīpe neapmierināti kūlājās dzeltenajos zobos. (K.,64.,5.,67.) .. sēdēja Bērsons, baltā isroku krek-lā izmeties.(MB.Sp.,187.) No šiem senajiem siltasiņu dzīvniekiem sākās skaidrāka attīstības virzība uz cilvēku,..(ZuT.,64.,8.,16.) Graciozi izliec kāju smallpurna karpītē, .. (PLS.,65.,6.,16.) Šaurlapu eleagus.. (V.,64.,6.,11.) ..projektējamajām pasažieru satiks-

mes līnijām bieži jāšķērso jau esošās plat-
un šaursliežu dzelzceļa līnijas (ZuT., 64.,
8., 30.) .. students, gērbies .. gaišās
šaurstaru kokvilnas darba biksēs; (L., 65.,
5., 7.)

Jo bieži genitīviem atbilst tādu lietvārda vārdkopu
instrumentāla forma, kurās par atkarīgo komponentu ir skait-
la vārds, piem., divmotoru lidmašīna: lidmašīna ar diviem
motoriem.

Jaunā divmotoru lidmašīna.. (ZuT., 65., 1 ..
48.) .. jūrā izgāja Rīgas jūrskolas trīs-
mastu burinieks.. (ZS.Cnv., 45.) Par latvie-
šu jūrnieku drosmi stāsta gadījums ar
trīsmastu šoneri,.. (Z., 64., 24., 17.) ..viņi
ir ievērojuši trīsriteņu velosipēdu,.. (Z.,
58., 4., 17.) Četrmastu šoneris.. uzbūvēts
1961.gadā.. (Z., 64., 24., 17.) .. aizdegas..
bumbiņas četrzaru lukturī.. (AU.K., V, 12.)
Kazis.. ar garajiem pirkstiem kā pieczaru
dakšām atšķūrē no acīm balto matu ērkuli.
(ZS.Km., 132.).. pie Port-Sudānas 15m dzi-
ļumā nostiprināja piecistabu zemūdens ko-
tedžu 24 personām, bet tam blakus - divis-
tabu mājiņu. (Dr., 64., 1., 33.) ..uz Pārdaug-
gavu raudzījās sešrūšu lodziņi.. (MB.Sp., 108.)

No piemēriem redzams, ka starp genitīveni un atbilstošo
lietvārda vārdkopas instrumentāla formu ir daudz lielāka at-
šķirība nekā starp genitīveni un tam atbilstošo lietvārda
vārdkopas genitīva formu. Šī atšķirība, pirmkārt, saistīta
ar apzīmētāja vietu. Ar lietvārda vārdkopas genitīva formu
izteiktais apzīmētājs (tāpat kā ar genitīva formu vien iz-
teiktais apzīmētājs) tāpat arī genitīvenis parasti novietots
apzīmējamā lietvārda priekšā. Turpretī ar vārdkopas instru-
mentāla formu izteiktais apzīmētājs atrodas aiz apzīmējamā
lietvārda, piem., kurpes ar augstiem papēžiem, bet atbilsto-
šais genitīvenis tiek novietots apzīmējamam lietvārdam priek-

šā, piem., augstnapiņu kurpes. Otrkārt, vārdkopas centrālā komponenta instrumentāla formas rādītājs genitīvenī saglabāts netiek. Tas tiek aizstāts ar vārdkopas centrālā lietvārda genitīva galotni vai ar šās galotnes analogu - genitīveņa formantu.

Minētie ārējie pārveidojumi saistīti ar iekšējām pārvirzēm vārdkopas formā. Kā jau noskaidrots, genitīveņu sintaktiskās funkcijas ir vienveidīgākas par lietvārda genitīva formas sintaktiskajām funkcijām (kaut arī lietvārda genitīva sintaktiskās funkcijas latviešu valodā pamazām tiek sašaurinātas). Bet, tā kā genitīvenis apzīmēja izteikšanās aizstāj lietvārda vārdkopu instrumentāla formu, tad šai jomā genitīveņa funkcijas tiek paplašinātas.

Mlvg lietvārdu vārdkopu atkarīgajam instrumentālim (kas teikumā var būt par vārdkopas galveno locekli un pievienot sev atkarīgo komponentu, tā veidojot pamatkonstrukciju genitīvenim) norādīta atšķirīga funkcionālā nozīme.²³ No piemēriem redzams, ka ne visi gadījumi, kad apzīmētājs izteikts ar lietvārda vārdkopas instrumentāla formu, vienlīdz pakļaujas "genitīvizēšanai". Visbiežāk un vienkāršāk tas notiek, ja instrumentāla formā lietotās vārdkopas centrālais lietvārds nosauc detaļu, kas priekšmetam spilgti izteikta vai raksturīga. Tādas tipiskas detaļas ilustrācijai minētajos teikumos ir, piemēram, kāts pipei, papēži korpēm, stobrs šautenei utt. Šādu detaļu nosaukumi vieni paši pipei, korpēm, šautenei vajadzīgo raksturojumu nevar izteikt; šo funkciju tie veic vienīgi kopā ar savu apzīmētāju, piem., kurpes ar (augstiem, zemiem) papēžiem, pipe ar (garu, īsu, liektu, taisnu) kātu, šautene ar (vienu, diviem) stobriem utt. Tas liecina, ka, treškārt, arī lietvārda vārdkopas instrumentāla formas atributīvās funkcijas genitīvenis pārņem tikai vienā gadījumu daļā. Šo atslasi lielā mērā regulē atributīvās vārdkopas centrālā komponenta sēmantiskās attiecības ar vārdkopas atkarīgo komponentu un ar lietvārdu, kuram šās vārdkopas centrālais lietvārds tiek pievienots par apzīmētāju.

²³ Skat. Mlvg, 2, 76., 77. lpp.

3.1.3. Mūsdienu latviešu valodā ir piemēri, kad saliktajam genitīvenim atbilst lietvārda vārdkopas l o k a t ī v a forma, piem., divrindu pogas: pogas divās rindās, brīvdabas muzejs: muzejs brīvā dabā, vienvirziens, taisnvirziens - na kustība: kustība vienā, taisnā virzienā, viengabala dzelzs: dzelze vienā gabalā u.c.²⁴

Un zem tā rupjā adīts kamzolis divrindu pogām. (AU.K., V, 49.) Jūras zvejniecības brīvdabas muzeja teritorijā atrodas Kazandžu mājas. (L., 65., 2., 16.) Piemēram, metot kūleņus.. tiek kairināti galvenokārt pusloka kanālu receptori, bet lēkšana augstumā.. un citas taisnvirziens kustības - otolītu receptorus. (V., 65., 7., 30.)

Atributīvi lietotās lietvārda vārdkopas lokatīvformas un genitīveņa atbilstme ir analoga ar atbilstmi, kas veidojas starp lietvārda vārdkopu atributīvajām instrumentālformām un saliktajiem genitīveņiem. Arī lietvārda vārdkopu atributīvās lokatīvformas nostājas aiz apzīmējamā vārda, piem., pogas divās rindās, bet tām atbilstošais saliktais genitīvenis nostājas apzīmējamā lietvārda priekšā, piem., divrindu pogas. Genitīvenis tādējādi pārņem lietvārda vārdkopas lokatīva formas atributīvo funkciju un nostājas apzīmējamā lietvārda priekšā.

3.1.4. ME vārdniecā registrēti daži piemēri, kur saliktais genitīvenis varētu atbilst lietvārda vārdkopas d a t ī v a formai, piem., trīsmeiņu tēvs: tēvs trīs meitām, divzirgu rati: rati diviem zirgiem (velkami), trīszvanu nodevas: nodevas (par) trim zvaniem (kas gan tādu /nabadzīgu mirēju/ dēļ ies maksāt trīszvanu nodevas).

Arī šais piemēros vērojami tādi paši pārkārtojumi, kādi jau iepazīti, aplūkojot lietvārdu vārdkopu instrumentāla formai un lokatīva formai atbilstošos genitīveņus.

3.1.5. Turpinot valodas materiāla analīzi sīkākā veidā, norobežojama vēl viena genitīveņu grupa. Šiem genitīveņiem atbilst lietvārda vārdkopas vienskaitļa g e -

²⁴ Par adnomiņālo lokatīvu skat. Mllvg, 1, 408., 409. lpp. un 2, 77., 78. lpp.

n i t ī v a vai arī daudzskaitļa d a t ī v a forma kopā ar prievārdu n o, piem., jaunrudzu maize: maize no jauniem rudziem, rupjpakulu, smalkpakulu audeklis: audeklis no rupjām, smalkām pakulām, vienvārda teikums: teikums no viena vārda, svešzemes dakteris: dakteris no svešas zemes.

Šo piemēru grupu papildina, piem., vienkopas teikums, divkopu teikums, kā arī citi analogi veidojumi.

Piem., Ņēma uzgleznotus fonus un papildināja ar reālām butaforijām - kāpnēm, vāzēm, bērsa apalkok laipām utt. (ZuT., 65., 2., 28.) Vēsmas drēbe / Pelēkzīda, / Miglas šūta; (JR., K., I., 68.) .. rezultātā rodas divatomu molekula. (ZuT., 64., 5., 10.) Vēsture ir arī korim. Jo tā vairāk izgreznota ar goda rakstiem, koncertu uzskaitījumu, kur nepietiek ar divzīmju skaitli, .. jo labāk. (L., 64., 10., 24.) Un arī viņš (M. Kuni) eksperimentēja tikai ar četrzīmju skaitļiem. (PJ., 67., 1. IV, 4.)

Arī šais piemēros lietotie genitīveņi salīdzinājumā ar pamatkonstrukciju mainījuši vietu attieksmē pret apzīmējamo lietvārdu, nostādāmie tam priekšā. Šiem genitīveņiem vērojama cita raksturīga pazīme: kondensējot vārdkopas formu saliktenī, viens tās komponents - prievārds ir e l i - d ē t s.

3.1.6. Ekscerptu materiālā uzmanību saista vairāki citi genitīveņu paveidi, kuru nozīme neatbilst tikai genitīvenī apvienoto komponentu kā patstāvīgu vārdformu veidoto konstrukciju nozīmei, bet ir par to plašāka. Te minami gadījumi, kad saliktajam genitīvenim atbilst lietvārda vārdkopas a k u z a t ī v a forma, kas savukārt ir īpašības vārdu augsts, garš, ilgs, smags, vecs u.c.²⁵ paplašinātāja. Genitīveņa nozīme tādos gadījumos atbilst īpašības vārda veidotās vārdkopas nozīmei, kaut arī pats īpašības vārds genitīvenī nav atspoguļots, - veidojot genitīveni, tas elidēts, piem., četrzīmju dziesma: četras rindas gara dziesma, simtgadu miegs: simts gadus ilgs miegs, trīspudu maiss: trīs pudus smags maiss, divgadu kumelš: divus gadus vecs

²⁵ Šā tipa adjektīvu vārdkopas skat. Mllvg, 2, 101. lpp.

kumeljs u.c.

Pēc kāda laika Šura pabeidza trīsmēnešu pedagogiskos kursus. (PLS., 65., 3., 6.) .. vajadzēja uzstādīt 17 septintonu vulkanizatorus. (ZuT., 64., 8., 7.) .. astontonu blokos sadalītos urbju torņus transportēja ar helikopteru Mi-6. (ZuT., 64., 8., 7.) Es gribu būt darba vidū, / .. Kur gimtgrādu koki taigā kā trausli skalīgi krit, .. (K., 65., 3., 7.)

3.1.7. Un bēdžot minami saliktie genitīveņi, kuros labi nošķirami divi mūsdienu latviešu valodā lietojamu patstāvīgas nozīmes vārdu celmi, kā arī otram komponentam atbilstošā lietvārda genitīva galotne. Tiem paralēli veidojas lietvārda vārdkopas forma, bet salikto genitīveni aizstāt tā nevar. Tas tādēļ, ka genitīveņa nozīmē kondensēta daudz plašāka nozīme, kas pa reizei atbilst veselas verbālās konstrukcijas nozīmei, piem., daudzziņšu sedzene jeb ar daudz nītim austa sedzene, dzilūdens termometrs jeb dzilā ūdenī lietojams termometrs, krustvārdu mīkla jeb krustiski (krustā) kārtotu vārdu mīkla. Piem., Tikai tā viņai tik cieši saaudusies ar nodaļu kā dzīpari daudzziņšu sedzenē. (V., 65., 3., 9.) Dzelme iegrīkst .. dzilūdens termometrs, .. (Z., 65., 4., 7.) Varētu domāt, ka tieši šādam dzilūdens aparātam pieder nākotne okeānu dzelmju pētīšanā. (Dr., 64., 1., 30.) Krustvārdu mīkla. (L., 65., 1., 29.) Pārliciecināšu pirmo vietu pārairu divniekā izcīnīja .. ķīmiķe.. (PJ., 67., 5. IX, 3.) Šāda stikla sastāvā ietilpst retzemju elementi cerijs un eiropijs. (ZuT., 65., 2., 1.) Uz granīta sirmsūnu pamatiem.. (L., 65., 7., 7.) Parkā ir arī vēl citi dārgi gvešzemju koki un krūmāji. (K., 64., 6., 96.) .. vācu dramaturga B. Brehta lagu "Trīsgrāšu opera". (M., 65., 1., 44.)

Tādējādi veidojas nemotivētas vai vāji motivētas nozīmes saliktie genitīveņi. Tie parasti pārstāvēti terminos, piem., .. darba stāžs, nostrādātais izstrādes dienu vai cilvēkdienu minimums, .. (PLK., 65., 1., 18.) Drīz vien

brunavieši organizēja pirmo mutvārdu žurnālu.
(SA., 64., 23., 2.)

Raksturojot salikto genitīveņu sakaru ar pamatkonstrukcijām, lielāks īpatsvars ir motivētas nozīmes genitīveņiem, bet šo sekundāro veidojumu turpmāko likteņu prognozēšanā vairāk nozīmīgi šķiet tieši nosacītas jeb nemotivētas nozīmes genitīveņi, jo tie varētu veidot kodolu genitīveņu centrālajai daļai - to pamatfondam.

3.1.8. No valodas materiāla veiktās analīzes izriet vairāki secinājumi. Vārā liekams tas, ka saliktie genitīveņi ir sekundāri veidojami un ka teikumā tiem atbilst vai visas lietvārdu vārdkopu atkarīgo locījumu formas. Vēdas domāt, ka salikto genitīveņu veidošana risinās kā ar dažādām lietvārdu vārdkopu formām izteikto apzīmētāju formas un vietas unificēšana. Tas notiek trīs galvenajos posmos. Vispirms veidojas salikts genitīveņa celms, pēc tam, kur tas nepieciešams, atributīvās lietvārda vārdkopas atkarīgā locījuma formants tiek aizstāts ar atbilstīgo genitīva galotni vai tās analogu un tā noformētais saliktais genitīvenis tiek novietots apzīmējamā lietvārda priekšā.

Nozīmes ziņā ar genitīveni izteiktais apzīmētājs tikai samērā nēdaudz gadījumos nav adekvāts ar tā komponentu veidotās pamatkonstrukcijas nozīmi. Atributīvi lietotās vārdkopas formas komponentu savilkšanu vienā vienībā acimredzot stimulē tas, ka divas leksiski patstāvīgas un gramatiski pakārtotas vārdformas veido vienu funkcionāli nedalāmu semantisku veselumu. Lietvārda vārdkopas atkarīgā locījuma formas vienotā sintaktiskā funkcija un semantika ir viens no svarīgākajiem faktoriem, kas veicina atributīvo vārdkopu savilkšanu genitīveni, piem., veclaiķu, jaunlaiku, mūsleiku tradīcijas; divstāvu, trīsstāvu, piecstāvu, daudzstāvu nams u.c.

Tādējādi saliktie genitīveņi ir sekundāri veidojami sintakses līmenī. Tie veidojušies kā atributīvo vārdkopformu komponentu leksiskās nozīmes kondensējumi un gramatiskās formas unificējumi. No valodas ekonomijas viedokļa genitīveņi ir koncentrētāks un līdz ar to racionālāks izteiksmes li-

dzeklis nekā tiem atbilstošās pamatkonstrukcijas.

3.2.0. Otru genitīvu grupu mūsdienu latviešu valodā veido prepozīciju genitīvi.

Tiem atbilst prepozīciju un lietvārdu atkarīgo locījumu savienojumi. Šie savienojumi funkcionē pa pakārtotiem komponentiem gan verbālajās vārdkopās, gan nominālajās vārdkopās un raksturo vārdkopas centrālā komponenta nosaukto parādību pēc tās attieksmēm ar atkarīgā komponenta nosaukto parādību. Verbālajās vārdkopās prepozīcijas un lietvārda locījuma savienojumam parasti ir adverbāla nozīme, piem., iet pirms saules, skriet pa plavu. Deverbālie lietvārdi saglabā spēju par atkarīgo komponentu pievienot to pašu prepozīcijas un atkarīgā locījuma savienojumu, kas funkcionē pamatverba veidotajā vārdkopā, piem., gājiens pirms saules, skriešana pa plavu. Prepozīcijas un atkarīgā locījuma savienojums mēdz būt par atkarīgo komponentu arī vārdkopās ar tādiem lietvārdiem centrā, kam nav deverbāla cilme vai citādi pārmantots prepozicionālā locījuma pārvaldījums, piem., māja pie ezera, kalns aiz meža, ceļš pa līdzenumu, zvans pirms stundām u.c. Lietvārdu vārdkopās par atkarīgajiem komponentiem lietotie locījumi un prepozīciju savienojumi, tāpat kā verbu vārdkopās, lielu tiesu ir ar adverbālu nozīmi, kaut arī teikumā izteic priekšmeta jeb atributīvo pazīmi. Šai funkcijā mēdz būt prepozīciju savienojumi ar lietvārda genitīvu²⁶, datīvu²⁷ un ar akuzatīvu.²⁸ Pievienodamies lietvārdam, šie apzīmētāji aizvien nostājas aiz vārdkopas centrālā komponenta.

Mūsdienu latviešu valodā lietvārdu vārdkopās par atkarīgo komponentu mēdz būt arī prepozīcijas genitīvenis. Prepozīcijas genitīviem ir daudz kopīgu pazīmju ar saliktajiem genitīviem. Sakausējot prepozīcijas un atkarīgā locījuma savienojumu prepozīcijas genitīvenī, tāpat kā veidojot salikto genitīveni, no prepozīcijas un locījuma formas

²⁶ Skat. Mllvg, 1, 726. un sek.lpp. Mllvg, 2, 78.-84.lpp. un 266.-268.lpp.

²⁷ Skat. Mllvg, 1, 744.lpp., Mllvg, 2, 84.-85.lpp.

²⁸ Skat. Mllvg, 1, 737.lpp., Mllvg, 2, 85.-89.lpp.

celma tiek veidots sekundārs genitīveņa celms, tam tiek pievienota attiecīgās deklinācijas genitīva galotne, galvenais uzsvars novietots uz prepozīcijas veidotās pirmās zilbes. Tā noformētais apzīmējais nostājas apzīmējamā lietvārda priekšā, piem., žagata bez astes: besastes žagata, potes pretgripu: pretgripas potes, lidojumi starp planētām: starpplanētu lidojumi.

Tāpat kā salikto genitīveņu veidošana neaptver visas atbilstošās konstrukcijas, arī prepozīciju genitīveņu veidošana realizējas tikai vienā gadījumā daļā, kad par atkarīgo komponentu lietvārdu vārdkopā lietojams prepozīcijas un locījuma savienojums. Vērā ņemams arī tas, ka ne visas prepozīcijas pārstāvētas prepozīciju genitīveņos.

Nozīmes ziņā genitīveņos iekausētās prepozīcijas nav vienādas. Vienai to daļai (aiz, ap, bez, no, pēc, pie u.c.) nozīme ir stipri sazarojusies. Citām turpretī (ārpus, pirms, priekš, virs) ir monolīta nozīme. Genitīveņiem parasti atbilst prepozīciju un locījumu savienojumi, kam diezgan spilgtā adverbālā nozīme.

Tā kā ekscerptu materiālā bagātīgāk pārstāvēti genitīveņi, kuru morfoloģiskajā sastāvā ir prepozīcijas, kas biežojas ar genitīvu, tad arī vispirms aplūkosim šos genitīveņus. Pēc tam sekos to genitīveņu apskats, kam atbilst prepozīcijas un akuzatīva savienojums.

3.2.1. Genitīva prepozīcijām aiz, pie, virs, zem raksturīga vietas nozīme. Vārdkopās ar lietvārdu centrā šo prepozīciju un locījumu savienojumi raksturo centrālā komponenta nosaukto priekšmetu pēc tā telpiskās orientācijas ar citu priekšmetu, kas nosaukts ar lietvārdu genitīvā, piem., gaiss aiz upeš, pie upeš, virs upeš, zem zemes.

Daļā genitīveņu, ko veido prepozīcija aiz un lietvārda genitīvs, no pamatkonstrukcijas atšķiras tikai ar noformējumu. Tādēļ šie genitīveņi vārdkopā it viegli aizstājami ar pamatkonstrukcijām, piem., aizjūras zemes: zemes aiz jūreš. Arī t e i k u m ā šos genitīveņus pa reizei iespējams aizstāt ar tiem atbilstošajām pamatkonstruk-

cijām, piem., Aizjūras zemēs balsis atsaucās skaļi ūdeņiem pāri. (D.I.,25.,82.) Pēc brauciena uz tālo aizokeāna zemi Argentīnu Spānija jau likās gluži vai blakus: —(PLS.,65.,3.,2.) Aiz - okeāna lielvalstī šogad.. tie atnesa stihiskas nolaišas.(G.,65.,1.V,3.)

Ir arī tādi piemēri, kur jau minētie genitīveņi un tiem līdzīgie ar genitīvenī apvienoto komponentu veidoto pamatkonstrukciju vien teikumā vairs nav aizstājami, piem., Ar prieku Rīga saņēma aizjūras viesus. (G., 58.,11.11,3.). Varaders spulgo saulē .. un kaitina aizjūras glūpas. (L.,64.,11.,9.) Filma "Rokas un sirds", .. nokļūs arī uz aizrobežu valstu ekrāniem..(V.,65.,7.,9.) .. jau pusaudža gados sāka tulkot aizrobežu klasiķus.(SuĢ.,64.,12.,49.)

Tāpat genitīveņi, kam atbilst prepozīcijas pie un lietvārda genitīva savienojums, veido divas grupas. Vienu grupu pārstāv genitīveņi, kurus lietvārdu vārdkopās iespējams aizstāt ar prepozīcijas un locījuma savienojumu, piem., .. rūpējas par bērniem un bērniem, kuri evakuēti no piefrontes joslas.(SuĢ.,64.,12., 49.) Tāda ir pirmā iepazīšanās ar piejūras pilsētu. (L., 65.,2.,16.) Gandrīz katru dienu dzejnieks devies klejojumos pa piepilsētas mežiem . (Z.,65.,4.,8.) Tāds augstums ierīci pasargā no piezemes gaisa.. slāņiem. (G.,67.,17. IX,2.)

Otru piemēru grupu veido tie prepozīcijas pie genitīveņi, kurus aizstāt ar pamatkonstrukcijām nav iespējams , piem., Tādēļ... jāapsver, ko dēstīt kolhozu un pieņājas dārzos.(V.,65.,3.,20.) Valda stāstīja .. par piefermas dārza labo ražu.. (PLS.,65. 1.,9.)

Jau minētajos piemēros iezīmējas kopīgās un atšķirīgās pazīmes, ar kurām pirmās grupas genitīveņi atšķiras no otras grupas genitīveņiem. Otrās grupas genitīveņu no

pamatkonstrukcijai raksturīgā lokālā nozīme ir neitralizēta. Uz tās pamata genitīveni veidojas atributīvi k v a l i f i c ē j o š a nozīme, kas prepozīcijas un locījuma savienojuma adverbālajai nozīmei tieši vairs neatbilst. Tā, piemēram, jas dārzs, piefermas dārzs nav katrs dārzs, kas atrodas pie mājas vai pie fermas. Tas ir noteikts dārzu paveids, ko apstrādā kolhoznieku ģimene vai arī fermas darbinieki. Teritoriāli tas var būt gan pie pašas mājas vai pie fermas, kā arī var būt diezgan tālu no mājas un no fermas. Tādējādi šo genitīvu nozīme ir vairāk nosacīta.

Interesanti ir genitīvi, kuru morfoloģiskajā sastāvā pārstāvētas prepozīcijas ar pretēju nozīmi. Šādu pāri, kas izteic pretēju telpisko orientāciju, veido prepozīcijas virš un zem. Prepozīcijas virš genitīvi raksturo vārdkopas centrālo komponentu pēc tā lokālās orientācijas pret kādu zemāk esošu priekšmetu, kura nosaukums izmantots genitīveni, piem., .. izstrādājuši ierīci, kas dod iespēju precīzi noteikt viršrieru dziedzeru garozas stāvokli. (ZuT., 64., 6., 39.) Protams, viršūdens augiem dažkārt ir pozitīva loma, .. (ZuT., 65., 5., 22.) Lai dzīvotu virszemes augu valstī un savlaicīgi ieraudzītu ienaidnieku, tādām antropoīdam bija nepieciešama spēja "pārredzēt apvidu". (ZuT., 64., 8., 17.)

Pretēja virziena telpiskā orientācija izteikta ar prepozīcijas zem genitīviem. Mūsdienu latviešu valodas tekstos šie genitīvi ir diezgan bagātīgi veidoti un lietoti, piem., Ceturtās pakāpes apdegumam raksturīgs .. - zemādas taukaisu, .. - bojājums. (V., 64., 12., 8.) Organisma regulētājlomu un līdzsvarošanu ar ārējo vidi veic galvas smadzeņu garoza un tuvākie zemgarozas veidojumi. (V., 64., 11., 3) .. attēlota zemledeus zveja. (ŽG. Ogr., 108.) .. Gallītes zemstikla valstībā salāti šopavas ar ienācās diezgan vēlu. (L., 64., 6., 3.) Slepēnās zemūdens strauves iznāk dzelmes virspusē. (K., 64., 7., 43.) Kaut kur dziļi dziļi zilajos zemūdens dārzos.. ir Kamilo Sjenfuegosa kaps. (L., 64., 11., 9.)

Lietvārdu vārdkopās, kas iesaistītas minētajos teikumos, atkarīgo prepozīcijas genitīveni iespējams aizstāt ar atbilstošu prepozīcijas un locījuma savienojumu, piem., dziedzeri virs nierēm, augi virs ūdens, augi virs zemes vai arī tauri zem ādas, aveļa zem lečis, straumes zem ūdens. Bet, aizstājot genitīvepus ar atbilstošajām pamatkonstrukcijām, attieksmes starp teikuma locekļiem pārveidojas. Tas dažreiz diezgan būtiski ietekmē tieši sintaktiskās konstrukcijas saturu.

Prepozīcija virš genitīvepos pārstāvēta arī ar otru nosimi, t.i., norāda pārākumu, pārmāru salīdzinājumā ar lietvārda genitīva nosaukto priekšmetu. Daļa šo genitīvepu vārdkopā aizstājami ar pamatkonstrukciju, piem., .. iegūt ap 15.000 rubļu virsplāna peļņas.(C.,67.,19.IX,4.) Tā sākas ar naglām kapeikas vērtībā un beidzas ar tūkstošiem kvadrātmetru virsplāna dzīvokļu platību. (PJ.,65.,16.VII,2.)

Turpretī genitīveni virsskanas arī vārdkopā ar lietvārdu centrā vairs nav iespējams aizstāt ar atbilstošu pamatkonstrukciju, piem., Pirmā prasība modernām virsskanas .. kaujas lidmašīnām ir ātrums.(C.,67.,29.VIII,4.) Dažus soļus no mums atradās pasaulē pirmās vieglās virskanas lidmašīnas..(C.,67.,29.VIII,4.)

Laika attieksmes ir to genitīvepu nosīmes pamatā, kuriem atbilst prepozīciju pēc, pirms, priekš un lietvārda locījuma savienojumi.

Genitīvepos ar pēc iekausēti tādu lietvārdu locījumi, kuri nosauc priekšmetus vai parādības, kam laika ziņā seko vārdkopas centrālā lietvārda nosauktais priekšmets, parādībā vai process, piem., Bija vēl tikai pēcbrokastu laiks.(PJ.,65.,20.VII,2.) Pēcgripas sarežģījumu ārstēšanai parasti izmanto urotropīnu,..(V.,64.,11.,5.) Tagad es atceros savas pirmās pēckāzu nedēļas ar iecietīgu smaidu.. (PIS,65.,1.,15.) Pēckara un pēcrevolūcijas laikmetā .. manāms liels pagurums garīgā dzīvē.(D.I.,25.,315.) .. pārcietis neskaitāmas pēcoperācijas komplikācijas. (V,65.,1.,14) Visvairāk infarktu un insultu novērots

pēcvētku dienās un sevišķi pēcvētku naktīs. (V, 65.,1.,6.)

Arī starp šiem pēcmēriem ir genitīvoņi, kurus lietvārda vārdkopā nav iespējams aizstāt ar pamatkonstrukciju, piem.,

Pēcābece lasīšanas periodā .. skolēni vingrinās liolā pamatraketa koprakstā. (Pp.,I-IV, 65.,35.)

Sievietes seja palika sastingusi kā gipša pēc-nāves maska. (ZS.Guv.,91.)

Mūsdienu latviešu valodas tekstos diezgan bagātīgi parstāvēti prepozīcijas pirms genitīvoņi. Arī šo genitīvoņu izteiktā pašme sākojas laika attieksmēs, kas veidojas starp vārdkopas centrālā lietvārda un genitīvenī iekausētā lietvārda nosauktiem priekšmetiem: vārdkopas centrālais lietvārds nosauc priekšmetu vai parādību, kam seko genitīvenī ietvertā lietvārda nosauktais priekšmots, piem.,

Zem svārkjiem viņš paslēpa piolādētu koltu, kuru bija saglabājis no pirmskara laikiem. (MB,Vrdz.,63.,137.) .. stājusies pirmsoktobra trieciendarba sardzē.(PJ.,67,23.IX,1.) Pēdējās pirmsoperācijas nakts uzdevums ir dot mīogā spēkus izšķirošai cīņai par savu eksistenci. (V,65.,3.,11.) Pirmskara un pirms-revolūcijas laikos jūs bijāt mērens pilsonisks liberāls.(V.I.,25.,10.) Sākas pirmsarevolūcijas laika un revolūcija.(L.,65.,4.,24.) .. abām kļūst drošāk pirmogesijas dienān.(L.,65.,1.,21.) Prāvs pirmsko-las vecuma bērnu skaits ir arī atsevišķās saimniecībās.(PLS.,64.,2.,6.) Parasti daudzpakāpju raķetes pirmastarta montēšanu un pārbaudi izdara turpat.. (ZuT.,65.,6.,41.)Patoloģiskūs novirzes organismā vēža un pirmsvēža slimību gadījumos pēti dinamiskā, pirms un pēc operācijas.(V.,65.,1.,5.)

Turpretī genitīvoņu pirmsoperācijas, tāpat arī pēcoperācijas nozīme ir plašāka par tiem atbilstošo pamatkonstrukciju nozīmi, piem., pirmsoperācijas un pēcoperācijas istaba, telpa ir vieta, kur uzturas pirms operācijas vai pēc operācijas.

Ar lielām grūtībām izdevās viņu ievest pēcooperācijas istabā. Tur viņai kļuva slikti. Es to neredzēju, paliku pirmsoperācijas telpā,..(V.,65.,3.,23.)
Eju uz pirmsoperācijas telpu.(V.,65.,3.,22.)

Aizstāt šais teikums genitīvepus ar tiem atbilstošajām pamatkonstrukcijām un saglabāt tās pašas sintaktiskās atlieksmes, kā arī saturu nemaz nav iespējams.

Ar prepozīciju pirms laika nozīmē sinonīma ir prepozīcija priekš. Prepozīcija priekš arī saplūst ar lietvārda genitīvu genitīveni, piem., Priekškarā Serbija galvenā kārtā bija zemkopības valsts,..(D.I.,25.,153.) Nesēju gilde priekšreformācijas laikā, kā minēts, aptvēra visus sabiedrības slāpus.(D.I.,25.,369.) Bez tam no priekšrevolūcijas laika stāstiem minams "Dzirnekļi".(D.I.,25.,37.) Priekšsvētku trauksmainās ļaunžu straumes šūpoti, mēs.. tik tikko noturamies.. (Z.,65.,1.,18.) Maz būs tādu biedru, kas šajās.. priekšsvētku dienās domās neizstaigātu noietos 25 gadus.(InM.,65.,29.,5.)

Prepozīcijām ar -pus otrajā daļā Mllvg izcelta vieta nozīmē.^{28a} Genitīvepus no šīm prepozīcijām biežāk pārstāvēta ārpus. Daļa genitīvepu, kuru sastāvā ir prepozīcija ārpus, pa reizei aizstājami ar pamatkonstrukciju, piem., Ārpusielu transports. (ZuF.,64.,8.,29.)

Līdzās piemēriem, kur prepozīcijai ārpus genitīveni vēl saglabājusies lokālā nozīmē, ir gadījumi, kad šī konkrēti adverbālā nozīmē jau vājinājusies un lietvārda vārdkopā ar pamatkonstrukciju genitīvenis vairs nav aizstājams, piem.,

Šo patiesību nācies vērot gan stundās, gan ārpus-
klases pasākumos.(Z.,67.,10.,18.) Šo ārpuskermena
cirkulācijas aparātu sauc par "mākslīgo sirdi un plaušām";.(V.,65.,7.,8.) Nepopularizēsīm tādu
"negudru" ārpusprogrammas pieredzi. (Z.,67.,10.,
18.) Ārpusklases un ārpusskolas darba pārvaldze..

28a Skat. Mllvg,1, 737. lpp.

(Z., 67., 10., 19.) .. Ārpusstundu darbā jāie-
audzina skolēnos pozitīvas rakstura īpa-
šības. (Pp., 178.) Acīmredzot jebkuri ekspe-
rimenti ar ārpuzemes organismiem vispirms
būs jāveic kosmosa stacijā, .. (ZuT., 65., 10.,
39.) .. kosmosa kuglī, .., var atvest līdzī
ārpuzemes organismus, ja tādi eksistē. (ZuT.,
65., 10., 39.)

Vēl šai grupā var minēt piemērus no divvalodu vārdnīcām:
Ārpusdarba, Ārpusdienesta, Ārpusplāna u.c.

Genitīveņos ar prepozīciju bez tiek iekausēts tāds liet-
vārds, kas nosauc kādu detaļu vai citu apzīmējamā lietvārda no-
sauktojam priekšmetam parasti raksturīgu pazīmi. Par apzīmētāju
šādi genitīveņi tiek pievienoti lietvārdiem, kuru nosauktajiem
priekšmetiem šīs citkārt parastās pazīmes trūkst. Tie bieži lie-
toti gan mūsdienu tekstos, gan senākos mūsu valodas rakstu pie-
minējumos. Mūsu dienās tie ir viena no piemēriem bagātākajām
genitīveņu grupām. Prepozīcijas bez genitīveņi parasti aizstā-
jami ar pamatkonstrukciju, piem., bezmugurkaula dzīvnieki:
dzīvnieki bez mugurkaula.

.. tikai pareizi ekspluatējot apkures ietai-
ses, .. var nodrošināt to bezavārijas darbu.
(RB., 58., 11. III, 2.) .. sīgas un vimbās ba-
rībai izmanto bentosu - bezmugurkaula dzīv-
niekus, .. (ZuT., 65., 10., 40.) Acīs kvēlo
nikos ignums, kad viņš tās pārvērsē uz Ustu-
biem, kur sievietes vazājas bezpiedurkau
krēklos. (AU.K., IV, 24.) .. un kā bez-
saimnieka manta pārņemta valsts īpašumā..
(ŽG. Cgr., 19.) Un kad viņu ūdenī lej, tad
viņš izjūk sīkās bezveida lāsēs. (AU.K.,
V, 98.) Nemiers vēl baltajā nošu lapā,
un bezveida akmeni nemiers. (L, 65., 1., 1.)

Vēl šai sakarā var minēt piemērus vārdkopās: bezdrēbes
kažociņš (AU.K., V, 87.), bezgaisa telpa (PJ, 67., 23. VIII, 2.),
beziemesla smieklī (V, 65., 12., 28.), bezierobežojuma asociā -

cijas (Z.,64.,19.,31.), bezkameru riepās(ZuT.,65.,2.,12.), bezkontakta elektroniskā iekārta(ZuT.,65.,6.,29.), bezmotora automobīlis (Z.,58.,4.,17.), beznaga cepure(L.,65.,5.,7.), beznosacījuma refleksi(V.,65.,1.,28.), beznoteces sāļsezeri (PĢ.,116.), bezsniega ziema(PĢ.,67.,17.IX,7.), beztrokšņa darbi(AB.T.,345.), bezvārda upīte (MB. Vrdz.,58.,6.).

Tikpat plašs piemēru klāsts ir ar genitīva daudzskaitļa formu un bez, piemēram minēsim dažus no tiem un tikai vārdkopā: bezatskapu pants (D.I.,25.,159.), bezatskapu rindas un bezatskapu dzejas plūdums(K.,64.,5.,4.), bezdefektu metode(L.,65.,2.,14.), bezmāju kaķi (L.,65.,1.,4.), bezpanākumu darbs (KF.Pz.,218.), bezriteņu vilciens (ZuT.,64.,8.,30.), bezzūpju vasara (DA.Mdr.,56.), bezzobu mute (DA.Mdr.,4.), bezzvaigzņu nakts (K.,65.,5.,13.).

Daudz prepozīciju genitīveņu ar bez kā šķirklā vārdi ir doti ME vārdnīcā un arī LLVV.

3.2.2. No akuzatīva prepozīcijām genitīveņos visbiežāk konstatētas pret un starp. Šo prepozīciju genitīveņi no pamatkonstrukcijas atšķiras ar vienu kopīgu pazīmi, - genitīveņi lietvārda akuzatīva formas galotne tiek aizstāta ar atbilstošās deklinācijas genitīva galotni.

Ar prepozīciju pret veidotajos genitīveņos iekausētais lietvārds parasti nosauc priekšmetu vai parādību, pret kuru vērsta vārdkopas centrālā lietvārda nosauktā priekšmeta vai parādības darbība un iedarbība, piem.,

.. organisms izstrādā īpašus pretaudzēju antiķermenīšus. (C.,67.,20.VIII,4.) .. pārbauda .. pretaudzēju preparātus,.. (V.,65.,7.,6.)..var izmantot arī citu profilaktisko līdzekli - pretgripas serumu.(V.,65.,1.,30.) Šiem slimniekiem nepieciešama steidzama, neatliekama medicīniskā palīdzība: .. pretiekaisuma terapija. (V.,65.,5.,22.) .. organizācijas nodarbojās ar pretpadomju un antikomunistisko propagandu. (Zap.,140.) Bērsons no kabatas izņēma pretsāpju tabletes. (MB.Sp.,75.) Mūs iz-

glāba, prettanku lielgabala apkalpe. (G., 67., 20. IX, 4.) .. garantē drošību pret bruņu sitēju un prettanku artilērijas šāviņiem. (ZuT., 64., 9., 40.) Tomēr, ja Eglem liktu izvēlēties vai nu jaunu, smaržīgu rožu šķirni, vai jaunu prettuberkulozes līdzekli, viņš izvēlētos pēdējo. (MB.Sp., 59.) Tad šūnā ievada pretvēža serumu. (G., 67., 20. VIII, 4.) .. asinīs izstrādājas īpašas pretvīrusu olbaltumvielas... (V., 65., 1., 30.)

Lietvārdu vārdkopās minētie genitīveņi aizstājami ar pamatkonstrukciju. Turpretī genitīveņi pretgaisa ar pamatkonstrukciju aizstāt nav iespējams, jo tā nozīme neatbilst pamatkonstrukcijas nozīmei, piem.,

Šī īpašība, ņemot vērā modernos pretraisa aizsardzības līdzekļus, ir ļoti svarīga. (G., 67., 29. VIII, 4.)

Akuzatīva prepozīcija starp parasti lietojama kopā ar lietvārda daudzskaitļa datīvu. Šis pamatkonstrukcijas un atbilstošie genitīveņi izteic interlokālu orientāciju, un vārdkopās genitīveņi parasti aizstājami ar pamatkonstrukciju piem.,

Starpdzīvokļu blokos viņi iepresē speciālus izolācijas materiālus, bet starpstāvu pārsegumus pārklāj ar tā dēvētām "peldošām grīdām",.. (Z., 65., 4., 25.) Savā kustībā elektrons var sadurties ar neitrālu gāzes atomu, kas atrodas starpelektrodu telpā, .. (ZuT., 65., 2., 14.) Bet kā ir ar realizācijas starpkolhozu kooperāciju? (PJ., 66., 16. XII, 2.) Liela nozīme elektroencefalogrāfijai ir epilepsijas diagnostikā gan lēkmes laikā, gan arī starplēkmju periodā. (V., 64., 11., 4.) Mēness noder arī kā starpposma starta laukums starpplanētu lidojumos. (SuĢ., 64., 12., 46.) Starpzobu izrunas gadījumā uzaiicinām bērnu skatīties spogulī un sakostiem zobiem izrunāt s. (SuĢ., 64., 12., 37.) Starpzvaigžņu

mākoņi piedalās kopīgajā galaktiskās vielas kustībā,..(ZuT.,64.,4.,5.).. paredzēta izzināt gāzes sadalījumu un kustību starpzvaigžņu vidē.(O.,67.,17.IX,2.)

Laikraksta "Cīņa" 1976.g.18.I numurā vienā rakstā lietoti divi genitīvieši ar starp-: starpkolhožu dziedinātavas un starpšaimniecību dziedinātava. Šos genitīveņus aizstāt ar tiem atbilstošajām pamatkonstrukcijām nav iespējams.

Kā redzams, prepozīciju genitīviešiem ir liela līdzība ar saliktajiem genitīviešiem kā pašā to veidošanas procesā (trīs posmi), tā arī rezultātā. Aizstājot prepozīciju un atkarīgo lietvārda locījumu izteikto apzīmētāju ar prepozīcijas genitīveni, vēl plašāk tiek unificēta latviešu valodas apzīmētāja forma un vieta attieksmē pret apzīmējamo lietvārdu. Prepozīciju genitīveņu nozīme var atbilst pamatkonstrukcijas nozīmei un var tai arī neatbilst, t.i., arī šā tipa genitīveņu vienai daļai ir nosacīta nozīme.

3.2.3. Sastatot prepozīciju genitīveņus ar to pamatkonstrukcijām, reljefāk iezīmējas faktori, kam varētu būt noteikta loma genitīveņu veidošanā. Kā jau dažos piemēros varēja vērot, prepozīciju un locījumu savienojumiem ir plašs sintaktiskais lietojums. Pa reizei šie savienojumi vienlaikus ir divu teikuma locekļu - apzīmētāja un apstākļa - izteicēji, t.i., vienlaikus pakārtojas kā lietvārdam, tā verbam, piem.,

Vai var jau tagad apmesties uz dzīvi zem ūdens?(Dr.,64.,1.,83.) Iekārta, kuras svars zem ūdens nedaudz pārsniedz 2 kg, sastāv no raidītāja,..laringofona,..(ZuT.,64.,8.,49.).

Prepozīcijas un locījuma savienojums zem ūdens saistās ar diviem vārdiem teikumā, pirmajā piemērā tas saistīts ar apmesties un ar dzīvi, otrajā - ar svars un pārsniedz. Tas nozīmē, ka zem ūdens vienlaikus ierobežo un precizē divu pakārtotāju vārdu nozīmi - ir divlocekļa funkcijā. Šis divlocekļis abos gadījumos, tāpat kā visi ar prepozīcijas un locījuma savienojumu izteiktie apzīmētāji, nostāties ais

apzīmējamā lietvārda. Attieksmē pret darbības vārdu šā teikuma locekļa vieta nav tik noteikta. Divlocekļa funkcijā lietotais prepozīcijas un locījuma savienojums nav aizstājams ar prepozīcijas genitīveni. Prepozīcijas un locījuma savienojums ir lakonisks izteiksmes līdzeklis un tādējādi balsta arī prepozīcijas un locījuma izteikto atribūtu saglabāšanu mūsdienu latviešu valodas teikumā. Bet genitīvu veidošanās acīmredzot veicinājusi tieši tendence diferencēt adverbālo pazīmju un atributīvo pazīmju izteikšanas līdzekļu formu. Šim nolūkam sekundārais genitīvenis tiek veidots par atributīvās pazīmes izteicēju, bet prepozīcijas un locījuma savienojums saglabāts adverbālās pazīmes izteikšanai. Tiesa, šī tendence nav aptvērusi visus prepozīciju un locījumu savienojumus. Bet, ka tā ir racionāla, par to var pārliecināties konkrētā valodas materiālā. Tā, piemēram, sintaktiskā konstrukcija.. viršūdens augiem dažkārt ir pozitīva loma. ar genitīveni izteiktais apzīmētājs, pievienojies tikai apzīmējamam lietvārdam augiem, izteic pazīmi, kas raksturo šos augus pēc vietas, kur tie aug, un pretstata citiem augiem, piemēram, kuri aug zem ūdens. Turpretī, ja genitīvena vietā būtu prepozīcijas un locījuma savienojums, tad veidotos konstrukcija.. augiem virs ūdens dažkārt ir pozitīva loma. Šai sintaktiskajā konstrukcijā virš ūdens ciešāk piesaistītos verbam un izteiktu tīri adverbālu pazīmi. Arī teikumā: Paši aparāti atrodas dziļi zem zemes, lai tos netraucētu nekādi virszemes trokšņi, virs zemes satricinājumi. (Dr., 65., 3., 12.), aizstājot genitīvu ar pamatkonstrukcijām, attieksmes starp teikuma komponentiem pārveidojas, t.i., veidotos dubultattieksmes, piem., - lai netraucētu trokšņi virs zemes.

Valodas praksē ir piemēri, kuros jo skaidri iezīmējas lietošanas atšķirība starp prepozīciju genitīvepiem un prepozīciju savienojumiem ar lietvārdu locījumu - genitīvu pamatkonstrukcijām, piem.,

.. Keitels paraksta bezierunu kapitulā -
cijas aktu. (K., 65., 3., 129.) Lopkopībai
un vēlāk plantācijām derīgo zemi indiāņiem
vajadzēja bez ierunām atstāt. (PJ., 65., 24,
I, 4.) Te kādreiz var nonākt bezizejas stā-
voklī (D.I., 25., 109.) Stāvoklis ir tiešām
bez izejas. (L., 65., 2., 16.) Vienīgais reā-
lais šo grūtību pārvarēšanas ceļš ir pla-
šāk izvērst bezmaksas asins nošķošanu.

.. Asinis bez maksas nodod tūkstošiem
cilvēku. (V., 65., 3., 21.). "Dispansers ār-
zemju jūrnieku bezmaksas ārstēšanai." Iz-
rādās, ka šī medicīniskā iestāde bez mak-
sas ārstē tikai veneriskās slimības, ..
(V., 66., 11., 24.) Šie uzdevumi ir, pirm-
kārt, izpētīt ķirurģiskās operācijas ne-
labvēlīgo ietekmi uz organismu operāci-
jas brīdī un tuvākajā pēcooperācijas perio-
dā, .. (V., 65., 3., 10.) Divās istabās pir-
mās dienas pēc operācijas guļ seši līdz
astoņi bērni. (V., 65., 2., 18.) Bet zemūdens
pastaiģām ar to pietika. (Dr., 65., 1., 30.)
Divi pasažieri.. var ceļot zem ūdens 12
stundas. (Dr., 64., 1., 30.)

Tiesa, valodas praksē šī apzīmētāja un apstākļa pazi-
mes izteikšanas līdzekļu šķiršanas iespēja realizēta nekons-
sekventi. Tā, piemēram, viens autors atribūta funkcijā aiz
apzīmējamā lietvārda lieto prepozīcijas un locījuma savie-
nojumu, kamēr cits līdzīgā konstrukcijā lieto prepozīcijas
genitīveni, piem., Grāmatu somu pār plecu es devos uz cie-
maņu pie ezera (K., 64., 6., 34. P.Vilips).
Visas pie ezera mājas vēlreiz apstaigāja
aizsargi, .. (MB. Vrdz., 63., 30.). 1976.
gadā angļu ārsts Dženners pirmo reizi
izdarīja pretbaku potēšanu (V., 65., 1.,
23.). Vienā pašā Kopenhāgenā divpadsmit

gažu laikā pirms potēšanas pret bakām no-
miņa 5500 slimnieku (V., 65., 1., 23.). ..
viņš atdala pretvēža preparātu tiotefu .
(V., 64., 5., 16.) Padomju Savienības onko-
logu kopīgā cīņā pret vēzi un zinātniskās
pētniecības darbā aktīvi piedalās Padomju
Latvijas onkologi.. (V., 65., 1., 5.)

Ir vajadzīgs plašāks valodas materiāla vākums un vairāk
detalizēta analīze, lai noteiktu faktorus, kas traucē geni-
tīveņu veidošanas tendencei kļūt par konsekventu normu. Ka
tādi faktori pastāv, to var nojaust, analizējot iepriekš mi-
nētos piemērus. Sava loma šai ziņā acīmredzot ir arī vārdu
kārtai. Latviešu valodā tā nav stingri normēta, un tomēr tei-
kuma organizēšanā tās ietekme diezgan stipra.

Dažas prepozīcijas vēl nemēdz būt par genitīveņu kom-
ponentiem, bet atribūta funkcijā šās prepozīcijas kopā ar
locījumu tiek lietotas, piem., zēns no pilsētas, ceļš caur
mežu u.c.

4.0. Atbilstes, kas genitīveņiem veidojas ar citu valodu
izteiksmes līdzekļiem un ar dažādām parādībām pašas
latviešu valodas sistēmā, liecina, ka genitīveņu veidošanos
mūsdienu latviešu valodā ietekmē visai atšķirīgi faktori.

4.1. Latviešu valodniecībā vairākkārt norādīts, ka geni-
tīveņu veidošanā liela loma ir citu valodu ietekmei.
Mūsu dienās, kad kontakti starp valodām kļūst aizvien daudz-
veidīgāki, kad paplašinās divvalodība un daudzvalodība, kad
izvērsas tulkošana, paplašinās arī iespēja valodām ietekmēt
vienu otru. Latviešu sociālistiskās nācijas valodas attī-
stībā jo liela loma ir izteiksmes līdzekļiem bagātajai krievu
valodai. Kā krievu valoda, tā arī citas valodas mūsdienu
latviešu valodu ietekmē galvenokārt caur tulkojumiem un to
ļaužu runu, kuri apguvuši šīs valodas. Tikai krievu valodai
kā PSRS internacionālās sabiedrības saziņas līdzeklim ir
nesalīdzināmi plašāka un tiešāka ietekme nekā citām valo-
dām. Tas tādēļ, ka krievu valodu zina un runā visa lat-
viešu jaunākā paaudze.

Citu valodu ietekme ir ārējs faktors. Meklējot citu

valodu izteiksmes līdzekļiem atbilstošus savā valodā, runātājs un tulkotājs var rīkoties dažādi. Var izlīdzēties ar burtiskiem tulkojumiem, veidot kalkus. Tas pa reizei ir vieglākais, bet ne labākais paņēmieni. Tulkotāja panākumus nosaka prasme atrast un aktīvizēt valodā dzīvu, pa reizei mazāk populāru, bet tulkojamās valodas izteiksmes līdzekļiem adekvātu atveidotāju. Jauni genitīveņi mūsdienu latviešu valodā bieži vien tapuši kā citu valodu sekundāro īpašības vārdu ekvivalenti.

Mūsu dienās strauji attīstās terminologija. Šai latviešu valodas leksikas slānī genitīveņi pārstāvēti diezgan bagātīgi. Kaut arī padomju laikā terminu vārdnīcas tapušas, valodniekiem sadarbojoties ar attiecīgās nozares speciālistiem, kur valodnieki regulējuši terminu veidošanas lingvistisko pusi, tomēr šai leksikas slānī citu valodu ietekme varētu būt visai liela. Tādēļ interesanti vērot genitīveņus terminos.

Genitīveņu lietojums latviešu valodas terminos salīdzinājumā ar atbilstošajiem terminiem krievu valodā nav vienveidīgs. Ir veidotas terminu vārdkopas latviešu valodā, kuru genitīveņiem atbilst sekundārs īpašības vārds krievu valodā, piemēram, daudzvārstu urbja mašīna un МНОГОШПИНДЕЛЬНЫЙ СВЕРЛИЛЬНЫЙ СТАНОК, smilšstrūklas tīrīšana un ПЕСКОСТРУЙНАЯ ОЧИСТКА, starpoperāciju uzlaide un МЕЖОПЕРАЦИОННЫЙ ПРИПУСК, turpretī smilšu strūklas aparāts un ПЕСКОСТРУЙНЫЙ АППАРАТ.

Vienlaikus saliktie genitīveņi lietoti terminos, atveidojot krievu valodas cita veida izteiksmes līdzekļu nozīmes latviešu valodā, piem., augstspiediena deglis un ГОРЯЧКА ВЫСОКОГО ДАВЛЕНИЯ, biezseguma elektrods un ТОЛСТОСЛОИМЫЙ ЭЛЕКТРОД, četrvelņu stāvs un СТАН КВАДРО, divdaļu vītgrieznis un ПЛАНКА РАЗЪЕМНАЯ.²⁹

Piemēri liecina, ka genitīveņiem latviešu valodā ir diezgan patstāvīga daba. Latviešu valodas terminos tie iz-

²⁹ Piemēri ir no terminu vārdnīcas. LPSR Zinātņu Akadēmijas Terminologijas komisija. Zinātniskā un tehniskā terminologija. Sakopojums Nr. 1., Rīga, 1958. 120 lpp.

mantoti kā attieksmes īpašības vārdu, tā arī citu krievu valodas izteiksmes līdzekļu nozīmes izteikšanai.

4.2.0. Ģenitīveņu veidošana saistāma ar vairākiem citiem plašiem procesiem latviešu valodā: ar salikteņu darināšanu, ar pārkārtojumiem lietvārdu locījumu formu lietošanā.

4.2.1. Mūsdienu latviešu valodā bieži vien apzīmētājs tiek sakausēts ar apzīmējamo lietvārdu saliktenī. Ja salikteņa nozīme kādā ziņā atšķiras no pamatvārdkopas nozīmes, piem., darba diena un darbdiena vai darbadiena, tad, darinot salikteni, ir realizēts vārddarināšanas process un izveidota jauna leksēma ar savu patstāvīgu leksisko nozīmi.

Latviešu valodā diezgan bieži apzīmētājs sakausēts ar apzīmējamo lietvārdu saliktenī arī tādos gadījumos, kad pamatvārdkopas nozīme būtiski pārveidota netiek, piem., vārdu šķira un vārdšķira, teikuma loceklis un teikumloceklis. Šā tipa salikteņu veidošanu parasti pamato tas, ka vārdkopas centrālais lietvārds, būdams daudznozīmīgs, nominatīvo funkciju veic tikai kopā ar savu apzīmētāju, kurš konkretizē šā lietvārda nozīmi. Starp šiem salikteņiem un saliktajiem ģenitīveņiem pastāv zināma analogija. Kā vienā, tā otrā gadījumā sintaktiskās pamatkonstrukcijas komponenti tiek apvienoti saliktenī, ja tā varētu teikt, centrālā komponenta funkcionālās nepietiekamības dēļ. Bet šī nepietiekamība ir atšķirīga. Saliktenis tiek veidots vārdkopas centrālā komponenta leksiskās jeb nominatīvās nepietiekamības dēļ, saliktais ģenitīvenis turpretī veidojas centrālā komponenta sintaktiskās nepietiekamības dēļ. Ja savienojumos svešzemju kugi, wagonbūves rūpnīca saliktos ģenitīveņus aizstātu ar atbilstošajām vārdkopu formām, informācijā nekas nemainītos, piem., svešu zemju kugi vai kugi no svešām zemēm, wagonu būves rūpnīca. Bet tikai ar atkarīgā lietvārda formu izteiktāis apzīmētājs veidotu nozīmes ziņā nepilnīgu konstrukciju, piem., zemju kugi, būves rūpnīca. Tas liecina, ka šādos gadījumos apzīmētāju veido visa vārdkopas atkarīgā locījuma forma, nevis tikai tās centrālais komponents. Diezgan

plašā tendence aizstāt nominatīvās vārdkopas ar saliktojiem latviešu valodā varēja veicināt arī tādu lietvārdu vārdkopu atkarīgo locījumu formu sakausēšanu vienā funkcionāli semantiskā vienībā, kuras lietotas apzīmētāja funkcijā un kuru centrālā komponenta nozīme nav pietiekama apzīmētāja izteikšanai.

4.2.2. Otrs plašs un aktīvs process, kas risinās pašā latviešu valodā un ietekmē arī genitīvu veidošanos, ir locījumu funkciju specializēšana un funkcionēšanas sfēru pārdalīšana. Tāpat kā visas gramatiskās sistēmas attīstība, arī pārkārtojumi locījumu apakšsistēmā notiek pakāpeniski, un valodas runātāji tos maz nojauš.

Pārkārtojumi locījumu sfērā spilgtāk iezīmējas genitīva un akuzatīva starpā. Mūsdienu latviešu valodā genitīvs nostiprinās galvenokārt par apzīmētāja locījumu, t.i., par formu, ar kuru tiek izteikts atkarīgais lietvārds vārdkopās ar lietvārdu centrā. Vienlaikus šim locījumam samazinās iespēja būt par atkarīgo komponentu vārdkopās ar verbu centrā. Genitīvu te konsekventi sāk aizstāt akuzatīvs.³⁰ Arī dažās vārdkopās ar īpašības vārdiem centrā un savienojumos ar skaitļa vārdiem genitīvu aizstāj citi locījumi. Akuzatīvs turpretī mūsdienu latviešu valodā nostiprinās par objekta locījumu konstrukcijās ar verbu centrā. Zīmīgi, ka pat deverbālie lietvārdi, pārmanotāmi citus pamatverbam tipiskos lietvārda atkarīgo locījumu un prepozicionālo locījumu pārvaldījumus, verba objekta akuzatīvu aizstāj ar genitīvu un pārceļ to apzīmējamā vārda priekšā, piem.,

sūtīt tēvam un sūtījums tēvam

sūtīt ar draugu " sūtījums ar draugu

sūtīt kastītē " sūtījums kastītē

sūtīt pa pastu " sūtījums pa pastu

sūtīt uz mājām " sūtījums uz mājām

sūtīt dāvanu bet dāvanas sūtījums, sūtītājs, sūtīšana.

³⁰ Skat. Лепика М. Падеж дополнения при переходных глаголах с отрицанием в латвиском литературном языке. Автореферат. Рига, 1955, с.4, 16.

Tādējādi arī vārdkopās ar deverbāliem lietvārdiem centrā pamatverba pārvaldītais akuzatīvs tiek aizstāts ar genitīvu un šis apzīmētājs nostājas apzīmējamā lietvārda priekšā.

Ir piemēri, kad lietvārdu vārdkopās arī ar citiem locījumiem izteiktos atkarīgos komponentus iespējams aizstāt ar genitīvu, attiecīgi pārveidojot vārdkopas struktūru un modelējot nozīmi. Tā, piemēram, vārdkopās ar lietvārdu centrā par atkarīgo komponentu mēdz būt datīvs, kam ir diezgan noteikta nolūka nozīme, piem., milti maizei, drēbe mētelim. Šā tipa vārdkopās datīvu iespējams aizstāt ar genitīvu, piem., maizes milti, mēteļa drēbe. Kā redzams, vārdkopā ar atkarīgo komponentu genitīvā ir citāda locekļu secība nekā vārdkopā ar atkarīgo komponentu datīvā - genitīvs ir nostājies apzīmējamā lietvārda priekšā. Atšķirība ir arī vārdkopu atkarīgā komponenta nozīmē. Nolūka nozīme, kas raksturīga atkarīgā datīva izteiktajam apzīmētajam, vārdkopā ar atkarīgo genitīvu ir vājināta vai pat pilnīgi neutralizēta. Ar atkarīgo genitīvu parasti tiek izteikta lietvārda nosauktajam priekšmetam piemītoša iekšēja pazīme, kas ir vairāk konstanta, nevis ārēju apstākļu nosacīta.

Ir pamats domāt, ka genitīveņu veidošanai ir tiešs sakars ar genitīva funkciju sašaurināšanu un it īpaši ar šās formas specializēšanu par lietvārda nosauktā priekšmeta pazīmes izteicēju vārdkopā un par apzīmētāja izteicēju teikumā. Šai sakarā genitīveņu veidošana vērtējama ne vien par savdabīgu genitīva specializēšanas turpinājumu un nostiprinājumu, bet arī par zināmu šās formas suverenitātes izpausmi, kas realizējas genitīveņu spējā manifestēt pamatkonstrukcijas izteikto pazīmi kā vairāk abstraktu un vispārinātu priekšmetam būtisku pazīmi.

5.0. Genitīveņi latviešu valodā nav jauna parādība. To veidošanās cieši saistīta ar atribūta izteikšanas tradīcijām, kas veidojušās un pastāvējušās dažādos valodas vēsturiskās attīstības posmos. Par to interesantas ziņas sniedz indoeiropēistika.

5.1. Vairāki indoeiropieši, runādami par vārdšķiru veidošanu, uzsver, ka priekšmets un tā pazīme sākotnēji valodā nav šķirti. Priekšmeta nosaukums tādēļ varējis būt arī par pazīmes nosaukumu. Priekšmeta un pazīmes izteicēju vārdšķiru norobežošanas raksturojis A.Potebņa. Plašajā pētījumā "Par nozīmes mainīšanos un lietvārda aizstāšanu" viņš risinājis vairākus jautājumus, kas saistīti ar senākiem pārveidojumiem nomena grupā.³¹ Viens no tiem ir jautājums par lietvārdu un īpašības vārdu norobežošanu. A.Potebņa raksta: "Atšķirība starp lietvārdiem un īpašības vārdiem nav sākotnēja. Īpašības vārdi radušies no lietvārdiem, t.i., bija laika, kas dažādās indoeiropiešu valodās atstājis vairāk vai mazāk skaidras konkrētas pēdas līdz pat mūsu dienām, kad pazīme tikai iedomāta tikai konkrēti, tikai kā lieta."³² Īpašības vārdu norobežošanai no lietvārdiem A.Potebņa saskata vairākus priekšnoteikumus. Pirmkārt, šāda norobežošana varēja notikt

³¹ Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. III, М., 1968.

³² 550 с.
Turpat, 69. lpp.

Īpašības vārdu norobežošanas no lietvārdiem aplūkojis arī padomju valodnieks V.Žirmunskis. Viņš konstatējis septiņas pazīmes, kas liecina par minēto vārdšķiru kādreizējo tuvību un kas saglabājušās vēl mūsdienu valodās. Šīs pazīmes ir: 1) lietvārdiem un īpašības vārdiem kopīgie celmi; 2) abām minētajām vārdšķirām kopīgas nominālās deklinācijas formas; 3) tas, ka ide. valodās nav īpašības vārdiem vienveidīgu gradācijas formu veidošanas līdzekļu; 4) tas, ka īpašības vārdiem nav ide. valodām kopīgu vārd darināšanas piedēkļu, vēlāk tie veidojušies no nomeniem kādreiz kopīgajiem piedēkļiem katrā valodā atsevišķi; 5) kā senā nomena ambivalentuma sintaktiskā pazīme ir īpašības vārda spēja substantivēties un lietvārda spēja kļūt par īpašības vārdu atribūta funkcijā; 6) par protoindoeiropiešu valodas senāko stāvokli liecina salikteņi, kuros pirmais elements, kas raksturo otru, ir tīrais celms; 7) par īpašības vārdu un lietvārdu kādreizējām attiecībām liecina arī bahuvrihi salikteņi. / Par to skat. Жирмунский В.М. О природе частей речи и их классификации.- В кн.: Вопросы теории частей речи. М., 1968, с.28,29./

tikai pēc tam, kad cilvēks savā domāšanas procesā sāka norobežot substanci un tās pazīmi. Bija vajadzīgs ilgs laiks, lai šis spējas cilvēkam izveidotos.

Otrkārt, A.Potebņa domā, ka īpašības vārda norobežošana no lietvārda risinājusies caur atributīvo funkciju. Vīpš to uzsver vairākkārt: "Daļa patiesības, kas ietverta šai domā, liekas, tā, ka ceļš no lietvārda uz īpašības vārdu ir lietvārda atributīvā lietošana: kļūda vai, varbūt, izteiciena neprecizitāte ir tā, ka šis vairāk nekā tūkstošgadīgai ceļš saīsināts par vienu mirkli."³³ Citā vietā A.Potebņa raksta: "Atšķirība starp lietvārdu un īpašības vārdu valodā, ko iespējams novērot, vēsturiskā plūdmā samazinās virzienā uz pagātni. Lietvārdiem tai pašā virzienā no mums palielinās atributīvums."³⁴

A.Potebņa domā, ka sākumā pazīmes izteikšanā liela loma bijusi tēlainībai. Līdzās lietvārdam, kas nosauca apzīmējamo priekšmetu, tika novietots otrs, kas bija tāda priekšmeta nosaukums, kurā tēlaini asociēja pirmā pazīmi. Tikai laika gaitā, pilnveidojoties cilvēka domāšanas un abstrahēšanas spējām, pilnveidojās arī šo abstrakciju izteikšanas līdzekļi. A.Potebņa rāda, ka īpašības vārdi izteic abstraktāku pazīmi nekā lietvārdi, īpašības vārdu izteiktā pazīme ir atbrīvota no substances: "Ja īpašības vārds, kā es esmu parādījis, radies no lietvārda, tad, protams, no tāda, kas ietver arī īpašības vārda pazīmes, t.i., pilnīgu atributīvumu, pilnīgu kvalitatīvu, gan abstraktu, kā tas ir īpašības vārdā, bet saistītu ar substancionalumu (субстанциональность)."³⁵

Tāpat kā pats īpašības vārds, arī īpašības vārda darināšanas piedēkļi ir vēlākas un ilgas valodu attīstības rezultāts. A.Potebņa atzīst, ka slāvu valodās attieksmes īpašības vārdi veidojušies tālā senatnē, piem., ЗОЛОТОЙ ir 'no zelta darinātais', bet pēc tam vispār 'ar zeltu saistītais', arī

³³ П о т е б н я А.А. Из записок по русской грамматике. III, М, 1968, с. 62.

³⁴ Turpat, 37. lpp.

³⁵ Turpat, 81., 82. lpp.

сельский - 'no ciema', 'ar ciemu saistītais'. Šie īpašības vārdi ir sekundāri un kā jebkurš īpašības vārds nosaka lietvārdu, kurš pie cita lietvārda varētu nostāties parataktiski (дуб дрова) vai hipotaktiski. A.Potebņa norāda, ka šai pēdējā gadījumā senindiešu un latīņu valodā tas būtu izteikts ar ablatīva formu, bet grieķu, slāvu, lietuviešu, latviešu valodā izteikts ar ablatīvu, kas pēc ārējās formas līdzinājies genitīvam.³⁶ No šādas pozīcijas A.Potebņa restaurē tālāko atribūta izteikšanas līdzekļu attīstības gaitu un pievēršas arī latviešu valodas piemēriem. Vispirma viņš konstatē, ka slāvu folkloras valodā atribūts genitīvā sastopams daudz biežāk nekā dialektos - runā, kur pārsvarā ir no lietvārda atvasinātais īpašības vārds. A.Potebņa domā, ka slāvu valodas savā attīstības gaitā atribūta genitīvu aizstājušas ar īpašības vārdu, kas ir abstraktākas pazīmes izteicējs.

Analizējams baltu valodu materiālu, A.Potebņa secina, ka atribūta izveidē tās nav turpinājušas ar slāvu valodām kopīgos ceļus. "Uz daudz senākas pakāpes atrodas latviešu un lietuviešu valoda, kur īpašības vārds cīlmes norādīšanai no matērijas vai nu nemaz netiek veidots, vai arī tiek veidots ļoti reti (lš. auksinis - золото), un par galveno, lielāko tiesu vienīgo aplūkojamo attieksmju izteicēju tiek izmantots vsk. un dsk. genitīvs." No latviešu valodas A.Potebņa šiem gadījumiem minējis piemērus zelta gredzenis, zīžu drāna, Rīgas kungi.³⁷ Tiesa, A.Potebņa pieļauj, ka "doma gan var pāraugt izteikmes papēmienu". Viņš arī norāda, ka lietuviešu un latviešu valodā tiek veidoti salikteņi, kur pirmā daļa uztverama nesubstancionāli, tomēr atzīst, ka genitīva atribūts neļauj domāt atrauties no substances: "...ja valda apzīmētājs, kā aukso zēdas, domas pacelšanās pāri tā substancionāluma, kas vārdā ЗОЛОТО tiek domāts pilnīgi atributīvi, ir ļoti apgrūtināta."³⁸

³⁶ П о т е б н я А.А. Из записок по русской грамматике. III, М, 1968, с. 148.

³⁷ Turpat, 150. lpp.

³⁸ Turpat.

A.Potebņas pētījumā ir vēl viena vērā ņemama atziņa, kas ir nozīmīga, raksturojot genitīveņus un vispār latviešu valodas atributīvo genitīvu mūsu dienās. A.Potebņa norāda, ka slāvu valodās, kur genitīva izteiktais apzīmētājs parasti aizstāts ar īpašības vārdu, apzīmētājs genitīvā, ja tam pašam ir savs apzīmētājs, vēl ilgi saglabājies aiz apzīmējamā vārda.³⁹ Turpretī īpašības vārds slāvu valodās nostājas apzīmējamā vārda priekšā. Zīmīgi, ka latviešu valodā apzīmētājs genitīvā un arī genitīvenis ieņēmis diezgan stingri vietu apzīmējamā vārda priekšā, kamēr slāvu valodās ar lietvārda genitīvu izteiktais apzīmētājs parasti nostājas aiz apzīmējamā vārda.

V.Žirmunskis, raksturodams senos celmu salikteņus kā lietvārda un īpašības vārda nediferencētības pieminekļus, raksta: "Kā pēc savas cīlmes arhaisks modelis, tie liecina, ka nomenam, kas novietots cita vārda priekšā, ir bijusi pazīmes nozīmei tuva nozīme."⁴⁰ Ja tas tā, tad, analizējot latviešu valodas materiālu, A.Potebņa nav ņēmis vērā faktu, ka latviešu valodā atributīvais genitīvs gan nav aizstāts ar īpašības vārdu, bet tas ir novietots apzīmējamā vārda priekšā un tā tuvināts jaunākiem specializētiem pazīmes izteicējiem īpašības vārdiem citās valodās.

J.Endzelīns latviešu valodas genitīva īpatsvaru apzīmētāja izteikšanā gan skaidrojis citādi nekā A.Potebņa. Viņš domā, ka latviešu valodā īpašības vārdi bijuši, bet zuduši lībiešu valodas ietekmē. Šai sakarā J.Endzelīns raksta: "Lībiešu vaina liekas man arī tādu no substantīviem atvasinātu adjektīvu zudums, kādi paglābušies nevien germāņiem un slāviem, bet arī leišiem; tā, piem., vācu eisern, krievu železnj, leišu geležinis mēs varam tulkot tikai ar substantīva genitīvu dzelzs. Lībiešiem un igauņiem tādi adjektīvi gan nav sveši, tomēr viņi iztiek ar substantīvu, kur piemēram krievi lieto adjektīvu (piem. ig. raud-warb, latv. dzelzs drāts, kr. železnaja provoloka). Un šādu adjektīvu trūkums

³⁹ П о т е б н я А.А. Из записок по русской грамматике. III, М., 1968, с. 154.

⁴⁰ Turpat, 29, lpp.

latv, valodā dažkārt nereti sajūtams."⁴¹

5.2. Pazīmes, kas ir konstatētas genitīvejiem, ļoti atgādina tās, par kurām runājis A.Potebņa, raksturodams Īpašības vārdu norobežošanas no lietvārdiem.

Pirmkārt, duras acīs tieši tas, ka genitīveņu veidošana realizējas caur atribūtu. Latviešu valodas genitīvenis, kā redzējām, labi iederas tikai apzīmētāja lomā teikumā. Pat izteicējā, kur lietvārds un Īpašības vārds tik visai parasts, genitīvenis labi neiekļaujas: piem., kurpes ir augstpapēžu. Šais piemēros labāk iedertotos genitīveni nesavilktais konstrukcijas: kurpes ir ar augstiem papēžiem.

Otrkārt, duras acīs arī tas, ka genitīveņa pamatkonstrukcija (izņemot vārdkopas genitīvformu) parasti nostājas aiz apzīmējamā vārda. Genitīveni savilkta atribūta vietas maiņa acīmredzot signalizē par pamatkonstrukcijas atribūtīvuma pastiprināšanu un substantīvuma neitralizēšanu genitīveni. Bet genitīveņu veidošana, kas aktivizējusies, lai papildinātu un pastiprinātu atribūtīvo izteiksmes līdzekļu krājumu valodā, var būt sava veida turpinājums A.Potebņas aprakstītajam procesam tālajā senatnē. Šās domas ilustrēšanai lieti var noderēt piemēri, ko jau izmantojis pats A.Potebņa un kas uzskatāmi ilustrē atribūta evolūcijas gaitu. A.Potebņa ir minējis latviešu tautasdziesmu piemērus, kur lietvārda apzīmētājs ir vienā locījumā ar apzīmējamo lietvārdu. Tas novietots aiz apzīmējamā vārda un sintaktiski ir diezgan patstāvīgs: Kam šī meitiņa dzeltenī matiņi; Vakar slika mūs māsiņa ... Sarkan' rožu vainadziņš; Viđu kupla ābeltiņa pieci zelta āboltiņi; u.c. 42 Kā parastā apzīmētāja paveidu latviešu valodā A.Potebņa minējis piemērus ar instrumentāli: Bērīts manis kumeliņis zemajām kājām; Bāliņ, tavu kumeliņu sudrabiņa lāstiņām; u.c. 43

⁴¹ Е н д з е л і н с J. Latvieši un viņu valoda. - Grām., Latvieši, 1930, 51. lpp.

⁴² П о т е б н я А.А. Из записок по русской грамматике. III, М., 1968, с. 155.

⁴³ Turpat, 156. lpp.

No šiem diviem apzīmētāja veidiem mūsdienu valodas runātājiem neapšaubāmi tuvāks ir ar instrumentāli izteiktais apzīmētājs. Kā iepriekš, analizējot materiālu, redzējām, tieši lietvārdu vārdkopu atkarīgo locījumu izteiktie apzīmētāji tiek tālāk pārveidoti par genitīvsalikteniem ar vārdkopas genitīva formas starpniecību vai bez tās. Arī no šī viedokļa vedas domāt, ka genitīveņi ir ar vārdkopu izteikto priekšmetisko vai substantiālo apzīmētāju pacēlums augstākā atributīvuma pakāpē un izteic abstraktāku pazīmi, nekā atbilstošā pamatvārdkopas forma.

6.0. Kā turpmāk risināsies genitīveņu attīstība, grūti spriest. Mūsdienu valodas sistēmā tiem iezīmējas divas visai atšķirīgas tendences. No vienas puses, genitīveņi it kā stabilizējas par patstāvīgiem priekšmetu pazīmes izteikšanas līdzekļiem un tādējādi veidojas par šās funkcijas veikšanai piemērotu nelokāmu izteiksmes līdzekļu grupu. No otras puses, mūsdienu latviešu valodā genitīveņi tiek pakļauti diezgan stiprai nomenu (jo sevišķi īpašības vārdu) asimilācijai, kas vājina genitīveņu patstāvības tendenci.

6.1. Genitīveņu patstāvības stabilizēšanās vislabāk vērojama, ja to veidošanu salīdzina ar formu veidošanu un ar vārdu darināšanu.

Jau redzējām, ka formants, ko pievieno sekundāram genitīveņa celmam, funkcionāli nav identificējams ar genitīva formas galotni. Šim afiksam piemīt tādas funkcionālas spējas, kas parasti nav tipiskas paradigmas atkarīgo locījumu galotnēm - tas pievienojams no jauna izveidotam sekundāram celmam, t.i, veic funkciju, kas pieder pie vārd darināšanas, nevis pie formu veidošanas.

Genitīveņu sekundārā celma veidošana lielā mērā atgādina tos lietvārdu darināšanas gadījumus, kad, veidojot saliktus un prefiksālus celmus, tiem piešķir centrālā lietvārda gramatisko noformējumu, piem., darba diena un darbdien-a, (vieta) pie up-es un pieup-e. Šo lietvārdu sekundārā celma veidošana ir tikai viens posms to darināšanā. Vārd darināšanas process tiek pilnīgi pabeigts tikai pēc tam,

kad no jauna izveidotais celms kā veselums iegūst attiecīgu visam vārdam kopīgu gramatisko noformējumu. Galotne, kuru pievienojot, jauna vārda darināšana tiek pilnīgi pabeigta, attiecas uz visu sekundāro saskatu kopumā, nevis tikai uz vienu tā daļu.

Arī genitīveņa formants ir visa no jauna izveidotā sekundārā celma noformētājs. Gadījumam, kad genitīvenī tiek kondensēta vārdkopas genitīva forma, piem., koka skaidu plātņeg un kokaķaidu plātņeg, vai arī prepozīcijas un genitīva savienojums, piem., atvalinājums bez algas un bezalgas atvalinājums, ir tieša līdzība ar tikko iepriekš raksturotajiem lietvārdu darināšanas paraugiem. Tais gadījumos, kad genitīvenim atbilst pamatkonstrukcija nevis genitīva, bet gan kāda cita atkarīgā locījuma formā, genitīveņa formanta derivatīvā funkcija ir vēl spilgtāka.

Bet, salīdzinot genitīveņu veidošanu ar lietvārdu darināšanu, nākas izcelt arī pazīmes, ar ko šie procesi atšķiras. Jo spilgti šī atšķirība vērojama rezultātā. Pretstatā lietvārdiem kā nominatīvām vienībām, kam ir patstāvīga nozīme un plaša formu paradigma, kā arī daudzveidīgas funkcionēšanas spējas, genitīveņiem visumā nav ne tādas semantiskās patstāvības, ne gramatiskā mobilitātes. Arī genitīveņu formants nav identificējams ar deklinējamo vārdšķiru darināšanas afiksiem, kaut gan, kā tas tika rādīts, zināma funkcionāla līdzība starp tiem iesīnējas.

Genitīveņu veidošana realizējas sintaktiskā konstrukcijā un acīmredzot pirmām kārtām saistīta ar pamatkonstrukciju sintaktiskajām funkcijām, ar to diferencēšanu. Genitīveņu veidošana ir savdabīgs process valodā. Tas risinās sintakses līmenī un ir viens no sintaktiskās derivācijas gadījumiem.⁴⁴

6.2. Genitīveņu veidošana vienā ziņā atgādina nosenu locījumu adverbēšanas, kad teikumā, pamatojoties uz

⁴⁴ Par sintaktisko derivāciju skat. Курялов В. С. Очерки по лингвистике. М., 1962, с. 57-70, 175-203.

atsevišķas leksēmas kāda atkarīgā locījuma formas intensīvu adverbālu funkciju, aizsākas šās formas pakāpeniska norobežošanās no paradigmas un laika gaitā stabilizēšanās par patstāvīgu leksisku vienību - par adverbu. Mūsdienu latviešu valodā adverbs ir patstāvīga vārdšķira, kaut arī visai nevienveidīga. Līdzās adverbācijai, kas varēja būt plašākais adverbālās pazīmes izteikšanas līdzekļu norobežošanas un bagātināšanas paņēmieni, mūsu dienās izveidojušies īpaši adverbu darināšanas formanti. Valodas vēsture liecina, ka adverbu darināšanas formanti genētiski saistīti ar kādreiz intensīvai adverbēšanai pakļauto formu veidošanas morfēmām, arī ar locījumu galotnēm, t.i., veidojušies no formu veidotājiem afiksiem. Dažu gramatisko afiksu pārveidošanās par adverbu darināšanas formantiem, tāpat kā atsevišķu paradigmas formu adverbēšanās ir ilgstošs process. Tas saistīts ar vairākiem citiem pārkārtojumiem valodas sistēmā.⁴⁵

Genitīvu veidošanas process nekādā ziņā nav identificējams ar adverbēšanu. Adverbēšanai tiek pakļautas gatavas, valodā jau ilgi funkcionējušas vārdformas. Turpretī genitīvu formants tiek pievienots no jauna darinātam celmam, kas tādā morfoloģiskā sastāvā parasti nav pārstāvēts nevienā lokāma vārda paradigmā. Tādējādi pēc celma uzbūves genitīvi ir pirmreizīgi veidojumi valodā. Starp genitīvu veidošanu un adverbēšanu var vilkt tikai dažas paralēles. Līdzīgais šais process ir tas, ka, pirmkārt, adverbēšanai izlases veidā tiek pakļautas noteiktas nozīmes vārdu viena vai vairākas formas, kuru funkcija vairāk specializēta adverbālās pazīmes izteikšanai. Arī genitīvu veidošanā, kā bija redzams, svarīga loma ir par apzīmētāju lietotā lietvārda semantikai un genitīva formai, kas specializēta atributīvās pazīmes izteikšanai. Otrkārt, šos procesus tuvina tas, ka adverbī veidojušies kā nelokāmi procesa un pazīmes pazīmes izteicēji, bet genitīvi veidojas kā nelokāmi priekšmeta pazīmes izteicēji. Treškārt (un galvenokārt), nozīmīgs ir tas fakts, ka adverbiem laika gai-

⁴⁵ Skat. S o i d a E. Adverbs un adverbēšanās mūsdienu latviešu valodā. Rīga, 1969. 78 lpp.

tā no formu veidotājām galotnēm izveidojušies nelokāmu vārdu darinātāji formanti. Ģenitīveņu veidošanā tādi formanti var izveidoties no ģenitīva galotnēm.

Arī vārdšķiru klasifikācijā ģenitīveņi nav identificējami ar adverbjiem. Kā varēja pārliecināties, analizējot ģenitīveņu atbilstmes ar pamatkonstrukcijām, ģenitīveņi parasti veidojušies, lai, diferencējot formu, nošķirtu pamatkonstrukcijas atributīvo lietojumu no adverbālā lietojuma. Tie nemēdz būt par atkarīgajiem komponentiem vārdkopās ar verbu centrā.

6.3. Ģenitīveņu morfoloģiskajā sastāvā risinās pārkārtojumi, kas var kļūt nozīmīgi šo veidojumu tālākajā attīstībā.

Racionāla ir tendence unificēt formantu - ģenitīveņos biežāk pārstāvēto lietvārdiem bagātāko deklināciju atšķirīgās vienskaitļa ģenitīva galotnes -ā, -as, -es aizstājot ar visām deklinācijām kopīgo daudzskaitļa ģenitīva galotni -u. Tiesa, šī aizstāšana nenotiek regulāri. Mūsdienu latviešu valodas praksē tā vērojama kā svārstības starp vienskaitļa un daudzskaitļa ģenitīva galotni, piem., pusgaila laiks un pusgailu laiks ('nakte vidus'. ME vārdnīca). Labi šīs svārstības vērojamas saliktepos ar celmu vien- pirmajā daļā, kur celma leksiskā nozīme it kā pieprasa arī otru komponentu vienskaitļa ģenitīvā. Vienā šā tipa ģenitīveņu daļā ir ienācis daudzskaitļa -u gaidāmās vienskaitļa ģenitīva galotnes vietā, piem., viensziņu cimdi, viennāju augi, viennāju ziedi, vienroku izkaptis u.c. (Visi piemēri no ME vārdnīcas).⁴⁶

Tendencei aizstāt vienskaitļa ģenitīva galotnes ar visām deklinācijām kopīgo daudzskaitļa ģenitīva galotni ir savs racionāls pamats - ar to būtu panākts līdzsvars starp formu un funkciju, t.i., unificētajai ģenitīveņu atributīvajai funkcijai atbilstu unificēts formants.

⁴⁶ Skat. arī O z o l s A., A u g s t k a l n e R., K u š k i s J. Salikteņi ar vien- pirmajā daļā. - Grām.: Latvīešu valodas apcerējumi. Rīga, 1967, 251.-275.lpp.

Genitīveņu kā patstāvīgu darinājumu statusu valodā lielā mērā balsta tā šo veidojumu daļa, kuru nozīmi tikai daļēji motivē pamatkonstrukcija, kā arī tie genitīveņi, kuru nozīme nav motivēta.

Nelielu, bet nozīmīgu grupu veido genitīveņi, kuru otrai daļai mūsdienu latviešu valodā semantiski atbilst verbu un nevis lietvārdu saknes, piem., divviru durvis, trīsviru logi ir nevis 'ar divām vai trim virām', bet gan 'divpus verami' logi vai 'trīspus veramas durvis (arī vienviru durvis), piem.,

Divviru durvis to sarga svešu skatīenam. (C., 65., 30.1.4.) Sanatorija pati ir dzeltena celtnē, platiem trīsviru logiem. (MB.Sp.10). Šī modernā māja ar plašajiem trīsviru logiem un garkātainām rozēm zaļajā maurā.. (MB.Vrdz.115.)

Tāpat genitīvenī divgulu verbālā saknē gul- gan var būt par lietvārda gula celmu, bet šā substantīva nozīme nemotivē salikto divgulu nozīmi, piem.,

..sievai vairāk nekā no mantām nebija, kā divgulu dzelzs gulta. (D. II,25.,105.). Pretējā gadījumā būtu jāaiznes vienīgā divgulu sega.. (D. II,25., 106.).

ME vārdnīcā registrēti vairāki citi piemēri ar verbālu sakni genitīveņa otrajā daļā, bet bez atbilstoša tās pašas saknes lietvārda, vai arī ar tās pašas saknes, bet citas nozīmes lietvārdu mūsdienu valodā, piem., divdegu brandvīns, pusdegu brandvīns, divdīgu mieži, lini (kad sējums neuzdīgst vienā laikā), vienjūga un vienjūgu vāgi, rati, arkls, viensēžu māja(s), vienlažu segli, vienmuka un vienmuku kubulīņš (mīsas un miesta vienmuka kubulīņus), vienmīku maize ('vienu reizi mīcīta').

Verbālā saknē ir arī genitīvsaliktenī pusauga un pusaugu, tāpat genitīvenī vienlaidu, (kam atbilst saistīts adverbāls savienojums vienā laidā): pusaugu meita, pusaugu puisis, pusaugu ābeles u.c., piem.,

..veseliem pulkiem malā saskrējuši pusauga bērziņi.

(Z., 64., 16., 6). Viņas acīs., vēl jaušams pusauga meitenes biklums. (VK. Ss., 78.). Pusauga zepki, skuķes un bērni līdz ceļiem bradāja turpat malā pa sēkli.. (D. I, 25., 163.). ..audumi, no kuriem var šūt.: vienlaidu griezuma kleitas. (PLS, 65., 5., 24.). Piedurknes iešūtas vai vienlaidu griezuma. (RB, 58., 11., III).

Jo skaidri otra komponenta verbālais raksturs saliktā genitīvenī izjūtams ME vārdnīcas piemēros: pušausu gaismiņa (halbwegsangebrochenes Tageslicht), vēlaudžu ābolinš (spät wachsend), pusvalku drēbes (halbgetragene Kleider), zemlođu (zemložņu) apipi, zirņi, vītoli, kapepes (lāngs der Erde kriechend, niedrig wachsenden Pflanzen gesagt).

Tādi paši veidojumi ar -u ME vārdnīcā ir arī ar prefiksa čelmu, piem., neredžu drēbes (apģērbies neredžu drēbēm), nerimu darbs (tik nerimu darbā viss parādās), piekāru kabata (cine angehangte Tasche). Par atribūtiem lietotas ar -u noformētas vienkāršas verbālās saknes, piem., dzemdu sāpes, nešu māte (die Taufmutter, die das Kind zur Taufe bringt: es to savu nešu māti mīli vien uženāju), skriņu spalv(ip)as, svalu gaiss (starker Frost), arī gāju putni.

Lielā daļa tikko minēto verbālo genitīveņu mūsdienu lātviešu valodā vairs tikpat kā nav lietojami, bet genitīveņu izpētē tie ir jo nozīmīgi. No vienas puses, tie vedina pievērsties jautājumam par lietvārdu atkarīgo locījumu galotnes lomu vārdārināšanas procesā, no otras, vedina skaidrot afiksu -u vēsturisko cilmi un dabu apskatītajos genitīveņos. Iespējams, ka tieši šiem izzudušajiem un zūdošajiem veidojumiem ir kāds ciešāks vēsturisks sakars ar mūsdienu produktīvajiem genitīveņiem.

Genitīveņu formanta funkcija šais veidojumos lielā mērā pielīdzināma afiksu -i, -u, -ām funkcijai ipašības vārdu cilmes adverbos, piem., klus: klus-i, klus-u, klus-ām, bet nav identificējama ar to. Genitīveņu formants gan tiek pievienots no jauna izveidotam sekundāram

celmam, bet leksisku patstāvību šis formants celmam nepiešķir. Tas spēj veidot sintaktiski nozīmīgas vienības.

6.2.0. Mērķtiecīgi realizējas arī otra genitīveņu tālākās attīstības tendence, t.i., genitīveņu asimilēšanās nomeniem.

6.2.1. Jā aktīvi rit genitīveņu asimilēšanās īpašības vārdiem. Šai procesā tiek izmantoti produktīvākie īpašības vārdu darināšanas piedēkļi -īg- un -ain-, ko pievieno genitīveņu sekundārajam celmam kā vārd darināšanas bāzei. Tādējādi genitīveņu iekļaušanās īpašības vārdos notiek ar vārd darināšanas izskaņu starpniecību. Interesanti vērot, ka produktīvās īpašības vārdu darināšanas izskaņas it kā saucējas ar produktīvajiem genitīveņu tiem.

Mūsdienu latviešu valodā produktīvs genitīveņu tips ar -veida otrajā daļā. Šo produktivitāti veicina -veida semantika. Par otru komponentu to var pievienot vai katram lietvārdam, kas nosauc raksturošanai un salīdzināšanai atbilstošas formas vai atbilstoša rakstura priekšmetu, piem., akmeņveida tufi, bultveida spārni, cilvēkveida robots, ērgelveida tembrs, fabulveida motīvs, konusveida tīkls, krūmveida augs, lapsenveida kukainis, pakavveida celtne, perēkļveida bojājumi, plekatveida zivis utt.

Līdzās saliktiem genitīveņiem ar -veida otrajā daļā mūsdienu latviešu valodā funkcionē īpašības vārdi ar izskaņu -īg-s. Šī izskaņa pievienota saliktam celmam, kas ir idente ar genitīveņa celmu, piem.,

Akciju sabiedrībai būtu visai izdevīgi, ja dažās jomās atļautu nodarbināt cilvēkveida pozitroniskos robotus. (ZuT., 65., 3., 3., 42.). Doktor Lening, ja šis vīrs ir cilvēkveidīgs robots, tad imitācija ir pilnīga. (ZuT., 65., 3., 43.). ..relatīvi maza izmēra sirdi, ko medicīnā apzīmē par "piliņveida" sirdi. - Dažos gadījumos sirds muskuļu attīstība it kā atpaliek un veidojas piliņveidīgā sirds. (V., 64., 6., 5.).

Analogā kārtā arī citos gadījumos atvasināto salikto

Ipašības vārdu un salikto genitīveni iespējams lietot kā adekvātus pazīmes izteicējus, piem.,

Saldūdens kaļķi ir pulverveidīgi vai sīkgraudaini. (ZuT., 64., 9., 11.). akmeņveidīgi poraini un šūnveidīgi tufi. (ZuT., 64., 9., 11.). bultveidīgi spārni. (C., 67., 29. VIII, 4.). tārpveidīgais aklās zarnas piedēklis, .. cilvēkveidīgais pārtiņš, .. (ZuT., 64., 8., 16.) .. čūskveidīga locīšanās. (D. I., 25., 230.). Ēģelveidīgais kora tembrs. (D. II., 25., 56.). .. fabulveidīgi motīvi. (D. I., 25., 144.) gāzveidīgs vadītājs. (Z., 65., 5., 4.). .. visi putni ēd lapseņveidīgos kukaiņus ar gārdu muti. (D. I., 25., 317.). .. masveidīga nogalināšana. (Zap., 12). .. pakavveidīgā celtne. (Z., 65., 4., 19.) .. nervu sistēmas perēklveidīgi bojājumi. (V., 64., 11., 4.). 70-80 % no visas plekstveidīgo zivju nozvejas dod plekste jeb bute. (ZuT., 65., 1., 36.) . Puteklveidīgo minerālmēslu izkliešētājs darbā. (ZuT., 64., 5., 37.). .. ūdens nepārtraukti ieplūst reneveidīgās dzirdītavās. (ZuT., 64., 9., 29.). Gaur skurstenveidīgo izpūtēju gaisā izskrēja zili dūmu gredzentiņi. (L., 65., 5., 8.). .. avečveidīgie kadiķi. (L., 65., 6., 5.). .. trīsstūrveidīgs spārns, .. (C., 67., 29. VIII, 4.)

Plašu piemēru klāstu veido atvasinājumi ar -īg-s, kam līdzās iespējams sinonīms genitīvenis, kura otra komponents ir nevis -veids, bet kāda cita lietvārda genitīvs, piem., Simbalsīgs koris ducināja vecos mūrus. (AB. T., 488.). Slaukšanas zālē tagad uzstādītas divas sešvietīgas "egļītes" ar ..12 divtaktu piena aparātiem. (ZuT., 64., 5., 12.). Lai atrisinātu jaunas kosmonautikas problēmas, zinātniekiem un inženieriem vajadzētu radīt vairākvietīgu kugi. (V., 64., 12., 1.). Tie ir lielāki par pasaules vislielāko piecmetrīgo reflektoru Palomas kalnā. (ZuT., 64.,

11.,22.). Visas 150 divpadsmitmetrīgās pārseguma plātnes, . . viņi nolika savās vietās ar helikopteru Mi - 4. (ZuT.,64.,8.,7.). . . poliēterisks stiklaplāsts apmierinoši iztur vārīšanu trīsdesmitpiecprocentīgā sālskābē, simtprocentīgā etilspirtā, . . (ZuT.,64.,5.,5.).

Ar -īg- atvasinātajos adjektīvos sastopami arī tādi salikto genitīveņu celmi, kuru nozīmē iekausēta kāda elidēta vārda (ilgs, smags, vecs u.c.) nozīme, piem.,

. . uzrakstīju.. tēlojumu par Lielo Rītausmu , kas Nospiestās Zemes ļaudis pamodinās no tūkstošgadīgā miega.. (Z.,58.,4.,25.). Astongadīgo skolu b.Šilaus pabeidza kā teicamnieks.. (SuĢ.,64.,12.,15.) Šis neatlaidīgais, vairākgadīgais darbs uzskatāms par sagatavošanās posmu šāgada izstādei,..(PIS.,65.,4.,4.). Portālo celtņu pakājē kļusu trauc mehāniskie iekrāvēji: piectonnīgie, trīstonnīgie un "mazuli" - pustonnīgie. (ZuT.,65.,6.,27.) Varenais, simtgadīgu ozolu mežs,.. (Dr.,64.,1.,20.). Un simtgadīgās velves notrīs priekā,.. (Z.,65.,5.,8.). . . lādēdams gan četrdesmitgrādīgo salu, gan arktisko nakti,.. (Z.,63.,17.,30.).

Tādējādi saliktie atvasinātie īpašības vārdi un saliktie genitīveņi bieži vien ir sinonīmi atributīvās pazīmes izteikšanas līdzekļi.

Ir piemēri, kad saliktam genitīvenim līdzās pastāv atvasinājums no salikta celma ar -īg-s un atvasinājums no vienkārša substantīva ar -isk-s, piemēram, konusveida, konusveidīgs, konisks; cilindrveida, cilindrveidīgs, cilindrisks.

Konstatēti arī tādi piemēri, kad saliktiem ar -īg-s atvasinātajiem īpašības vārdiem līdzās gan būtu iespējams genitīvehis ar to pašu salikto celmu, bet dažos savienojumos valodas tradīcijā nostiprinājusies atvasinātā īpašības vārda lietošana, piem.,

1.ka arī cilvēkiem vēzi un citus ļaudabīgus au -

dzējus izraisa vīrusi. (PLS.,65.,1.,5.). Vai otr-
šķirīgs priekšmets? (PJ.,65.,31.VIII,2.). Visa gi-
mene - tas nozīmē tētis, es un piecgadīgais Juri-
tis. (SuĢ., 64.,4.,50.) Pienāk septingadīgais
Miša. (V.,65.,1.,14.). .. un tāds smagums des-
mitgadīgajam Kārlēnam arī nebija nekāds prieks .
(L.,65.,2.,5.). Te labi jūtas arī .. kumelītēm
līdzīgās viengadīgās puķes no Dienvidāfrikas, ..
(Z.,65.,11.,31.). Rudenī, kad lapas nodzeltēju-
šas, .. trīsgadīgus augus izrok un izšķiro. (V.,
64.,5.,31.). Ūdeņu tūkstošbalsīgais nemiers. (L.,
65.,1.,10.).

Šie piemēri liecina, ka salikti ar -īg- atvasināti
īpašības vārdi veido patstāvīgu darinājumu paveidu, kam ir
sava noteikta vieta īpašības vārdu darinājumu sistēmā.

Otru lielu grupu veido saliktie atvasinātie īpašības
vārdi ar izskaņu -iņ-g. Nozīmes ziņā šie īpašības vārdi
daudz konkrētāki, vienveidīgāki par atvasinājumiem ar
-īg-g. Tiem blakus parasti iespējams genitīvenis, kam at-
bilst atributīvās vārdkopas instrumentāla forma, piem.,

Kultivē tikai platspīļu sugu, .. kurai astē un
spilēs vairāk mīkstuma. Reti kur vairs plātspi-
lainie palikuši. (C.,67.,23.VIII,4.). Tur bija.
dziesma par sīklapu magonītēm. (K.,65.,5.,92.).
.. slaidie sīklapainie bērzi, .. (L.,66.,10.9.).

Citi piemēri: baltstumbraina .. palma (L.,65.,2.,9.), bas-
kājaini bērni (K.C.,219.), baskājainais putns (LuM.,67.,23.,
2.), biezspalvainais pūdelis (L.,65.,2.,31.), garkājains odu
(PJ.,65.,9.VI,2.), garkaklais rikšotājs (LuM.,67.,29.,6.),
garkātainas rozes (MB. Vrdz.,71.), greizzobaiga skukēns (L.,
64.,12.,12.), gaišmataina galva (L.,64.,10.,19.), īskājainais
Rapsis (L.,65.,5.,7.), melnacaini bērni (L.,64.,10.,17.),
melngraudaini akmeņi (LuM.,67.,33.,13.), platkrūtainis rikšo-
tājs (LuM.,67.,29.,6.), platmalaina ķirgīzu nacionālā cepure
(K., 65.,3.,89.), sarkankekarainie mētru puduri (AB.T.,52.),
sarkanmataina Ingūna (Z.,65.,5.,14.), sīkrūtainis logs (MB.,

Sp.,132.), spilskrāsains tangutu teltis (LūM.,67.,29.,6.), staltraģainie brieži (LūM.,67.,29.,6.), tumšādains zēns (Z.,58.,16.,14.), tumšsejains šķielacis (LūM.,67.,29.,6.), zeltbarkstaini divieļi (AB. T.,107.).

Daudzveidīgi un bagātīgi pārstāvēti ar -ain-s atvasinātie salikteņi no skaitļa vārdu un lietvārdu vārdkopām, piem., viengabalaini raksturi (SuĢ.,64.,4.,45.), viengabalains mākslas darbs (K.,65.,3.,131.), divosains podiņš (AB. T.,483.), divkājainais zālēdājs (Z.,65.,5.,7.), četrkājainie draugi (AB.T.,295.), četrkrāsaina vāvere (Z.,63.,17.,29.), četrstūraini gumijas audumi (ZuT.,65.,5.,23.), četrlapains āboliņš (L.,65.,3.,10.), seškājainie palīgi (Dr.64.,1.,29.), sešstūrainie spoguļiši (ZuT.,64.,11.,22.), sintlogainā baltā pils (AB. T.,482.), sintžuburains lukturs (AB. T.,57.), tūkstošgalvainā masa (LūM.,67.,29.,6.).

Salikto genitīveņu un atvasinājumu ar -ain-s atbilde fiksēta arī ME vārdnīcā, piem., četrlapu vai četrlapainais āboliņš, mīkstspuru vai mīkstspurains (zivju suga no mīkstspuru pasugas, mīkstspurainās zivis), zemzaru-zemzarains (zemzara ozols, zemzaru priežu puķurā) u.c.

Izskapa -ain-s tiek pievienota vārddarinātājiem celmiem, kas veidojas no prepozīcijas un lietvārda celma. Pa laikam šie sekundārie celmi var būt arī jau gatavi prepozīcijas genitīveņu celmi, piem.,

Un te nu viņi ir, šie pinkainie, bezaccinie supi.. (L.,64.,12.,10.). Bezgalvainais zviedru tanks.(ZuT.,64.,9.,41.). Bezdelīgas, žiglās bezdelīgas, es jūs sveicinu, rakstīdams šīs rindīpas bezniegainās ziemas vidū.. (AA.P.,125.). Ādolfu Talci dzīve nav rimti šūpojusi kā bezvējainā dienā gursi jūra kugi. (Z.,64.,21.,19.).

Pie šīs pašas grupas minami arī atvasinājumi ar -ain-s no ādverba daudz un lietvārda celma veidotā saliktā celma, piem., daudzgalvainis robots (PLS.,64.,9.,4.), daudzkrāsaina dzeja (K.,65.,104.), daudzrokainais šiva (SuĢ.,64.,8.,40.), daudzzaraina romāna kompozicionālā uzbūve (K.,65.,3.,131.).

Retāk genitīvepos sastopama izskaņai -ain-s sinonīmā izskaņa -ot-s, piem.,

Havannieši nomet garastainās sulaiņu frakas, zelt-tresotos šveicaru mundierus,.. (L.,64.,10.,7.) Star-
metēji švikoja debesis, cenšoties noķert kādu sar-
kanzveigānotu lidmašīnu,.. (Z.,64.,19.,15.).

Nedaudz piemēros "Zinātnes un Tehnikas" tekstā saliktos atvasinātajos īpašības vārdos izmantota internacionālā iz-
skaņa -ārs. Šķiet, ka tieši citētajos piemēros labāk iederē-
tos atbilstošie genitīveņi - lielmolekulu un starpmolekulu
nekā lietotie īpašības vārdi, piem.,

Taču,.., šo efektīvo metodi ilgu laiku nelietoja,
pētījot tādu svarīgu lielmolekulāru polimeru, kāda
ir celuloze. (ZuT.,64.,11.,23.). Olbaltumvielas
jeb proteīni ir lielmolekulāras vielas,.. (ZuT.,
65.,3.,2.). Molekulu kristālos elektronu sadarbī-
ba starp atsevišķām molekulām ir diezgan vāja, tā-
dēļ par visu kristāla enerģijas zonu izveidošanos
var runāt tikai stipri nosacīti (izņemot varbūt
kādus speciālus gadījumus, kad pastāv spēcīga
starpmolekulārā iedarbība). (ZuT.,64.,5.,10.).

Tas, ka latviešu valodā bieži vien līdzās ir genitīve-
nis un no genitīveņa celma atvasināts īpašības vārds, pie
tam abi darinājumi lietojami ar sinonīmu nozīmi, izraisa šo
paralēlo izteiksmes līdzekļu savstarpēju konkurenci. Mūs-
dienu latviešu valodas sistēmā īpašības vārdiem ir vairākas
priekšrocības. Pirmkārt, to nozīmes veidošanā un diferencē-
šanā tiek iesaistīta arī derivatīvā nozīme, kas raksturīga
izmantotajām vārddarināšanas izskaņām. Otrkārt, īpašības
vārdiem ir plašākas funkcionēšanas iespējas, nekā genitīve-
ņiem. Tie var būt ne vien par saskapotiem apzīmētājiem, bet
arī par nominālā izteicēja sastāvdaļu (kur genitīveņi pa
reizei gan parādās, bet nav parasti un labāk aizstājami ar
īpašības vārdu vai pat ar genitīveņa pamatkonstrukciju),
piem.,

Ansambļa repertuārs ir plašs un daudzvei-
dīgs / sal. daudzveida/. (C.,65.,4.IV,4.) Divi no

tiem ir nekustīgi,.. bet trešais pagriežams, divpusīgs /sal. divpusu/. (PJ.,58.,16.IV,3.) .. izmanto mazgabarīta aritmētiskas darbības skaitļošanas mašīnu "MIR". (ZuM.,66.,11.,10.) Tās ir maza gabarīta, vieglas. (Turpat)

Arī apzīmētāja funkcijā īpašības vārds ir parocīgāks par genitīveni tais konstrukcijās, kuras veido divi vai vairāki savā starpā pakārtoti lietvārdi. Tas tādēļ, ka īpašības vārds, saskaņojamies ar lietvārdu, norāda, kuram teikuma loceklim tas ir par apzīmētāju, piem., Varenais sintgrādīgu ozolu mežs (Dr., 64.,1.,20.) un salīdz. arī Varenais sintgradu ozolu mežs.

Treškārt, īpašības vārdiem iespējams veidot gradācijas formas, piem., .. es esmu kļuvis viengabalaināks /sal. viengabals/. (L.,64.,11.,15.)

Ceturtkārt, īpašības vārdi izmantojami apstākļa vārdu darināšanai ar -i, piem.,

.. vienkārši un reizē mūsdienīgi (PJ.,67.,20.IX, 1.), sagatavot plānveidīgi (V.,64.,12.,1.), sietveidīgi rievotajās velvēs var izdalīt plakanus lokus (Kupl.,355.), izplatīties vīlņveidīgi (Z.,65.,5.,5.).

Piektkārt, adjektīvu celmus var izmantot regulāru atvasinājumu ar -ība darināšanai. Sevišķi labi tas redzams atvasinājumos, kuru pamatā ir īpašības vārdi ar -ains, piem., Darba sīžētiskā daudzstarainība lasītājos izraisījusi zināmus iebildumus,.. (K.,65.,3.,131.).

.. "uzspridzinot" reālistiskās ainas viengabalainību. (LuM.,67.,34.,4.).

Jo parasti atvasinājumi ar -ība ir līdzās īpašības vārdiem ar -īg-s: daudzvārdība un skaitvārdība (K.,65.,3.,121), masveidība un vionveidība (LuM.,67.,37.,2.), daudzveidība (D.I.,25.,277.), daudzslānība (K.,65.,3.,126.) u.c.

Sestkārt, ar izskaņām atvasinātos īpašības vārdus iespējams substantivēt. Šī iespēja plaši izmantota terminu veidošanā, piem.,

Izvēloties kaktusus, jāzina, ka stabveidīgrie, ež-

veidīgie un opuncijas ir saulmīļi, turpretī lap-
veidīgie epifilumi, Zigokaktusi, kā arī ripsaļis
aug ēnainākās vietās. Ēžveidīgie nav piemēroti pu-
teklainām telpām, jo tos grūti attīrīt no putek-
ļiem, turpretī stabveidīgie ir viegli nomazgājami.
(ZuT., 65., 3., 17.). Kukaiņiem un vēžveidīgajiem
mezglu jeb segmentu nervu sistēma kļūst daudz kom-
plicētāka. (ZuT., 64., 11., 9.). Līdz tam modelētāji
savos darbos orientējās uz trīsdesmit četrdesmit
gadu vecajiem. Bet tad par ideālu kļuva piecpad-
smitgadīgas meitenes un zēni. Pašlaik gan māksli-
nieki vairs neorientējas uz piecpadsmitgadīgajiem.
(P.J., 67., 23. VIII, 4.).

Substantīvā arī saliktos īpašības vārdus, kas atvasinā-
ti ar -ain-g, r. m.,

Vēl p. jaunajai melnmatainajai sievietei tajā brī-
dī seja pārvērtās, lūpas savilkās raudās.. (Z.,
65., 8., 2.). Bērsons pamāja melnmatainajai un gā-
ja uz durvju pusi. (MB. Sp., 221.)

Saliktos īpašības vārdus ar -ain-g iespējams "pārcelt"
lietvārdu grupā, pievienojot (parasti) galotni -is, -e,
piem., Tiem pieskaitāmas arī medūzas un adatādaiņi --

jūras zvaigznes un ofiuras. (ZuT., 65., 1., 34.)
Gaišādainie nebēdņi nokrāsojušies melni, nēģerē-
ni pārvērtušies par indiāņiem.. nu, īsti sarkan-
ādaiņi! (L., 65., 1., 16.).

Visas šīs īpašības vārdu spējas variētās padara tos
daudz lokanākus, izteiksmīgākus, aktīvākus, nekā ir atbil-
stošie genitīveni.

6.2.2. Genitīveņu tendence iegūt formu paradigmu izpau-
žas arī citā virzienā, tiesa gan, daudz lēnāk, un
šās tendences ilustrēšanai ir daudz mazāk piemēru materiā-
la. Šī tendence realizējas lietvārdu virzienā un, kā vēro-
jams, tādējādi, ka blakus genitīvenim sāk parādīties arī
citu locījumu formas. Šis process diezgan labi redzams tek-
stos populārā genitīveņa mūsdienu lietošanā. Genitīvenis

mūsdienu jo bieži lietots par apzīmētāju, piem.,

Ezeru kaļķu nogulas izveido noslāņojumus mūsdienu ezeros,.. (ZuT.,64.,9.,11.). Tādas ir dažas īpatnības mūsdienu tanku būvē. (ZuT.,64.,9.,41.). Mūsdienu fizikas pamats. (ZuT.,64.,11.,3.). Mūsdienu lietuviešu proza. (LuM.,65.,29.,4.).

Līdzās genitīvenim mūsdienu latviešu valodā bieži lietots īpašības vārds mūsdienīgs, kas tekstā ne katrreiz aizstājams ar genitīveni. Šim bieži lietotajam īpašības vārdam jau nostabilizējusies derivatīvā nozīme 'pamatlietvārda nosauktajai parādībai piemērots', piem., Kāpēc tādai mūsdienīgai meitenei dots senās Fornarīnas vārds,.. (K.,65.,4.,132.). Tāpēc skolu mācību grāmatās pārsvārā vajadzētu būt dzīvespriecīgām, īsti mūsdienīgām dziesmām. (PJ.,65.,31.VIII,2.). Šajos ciklos komponists liek runāt gan senatnīgajai mūzikas valodai, gan arī mūsdienīgajiem, asajiem, trauksmajiem ritmiem. (Z.,65.,5.,8.). Tā tiešām arī bija, kaut gan pasaka ir pārāk mūsdienīga. (L.,65.,5.,2.)...grib kļūt par mūsdienīga deju paviljona īpašniekiem. (PJ.,67.,22.IX,2.) Turpretim ar tādām izteicieniem kā "moderns", "mūsdienīgs", "pēdējo sasniegumu līmenī" šeit neplātās. (L.,67.,3.,19.)

Līdzās genitīvenim mūsdienu, adverbālās pazīmes izteikšanai parasti lietota vārdkopas lokatīva forma mūsu dienās, piem., Mūsu dienās stipri paplašinājušies ietvari, kuros cilvēkam ir iespēja izvēlēties sev profesiju un dzīves veidu. (PJ.,67.,20.VI,2.). Mūsu dienās bieži dzird vārdu "kibernētika",.. (ZuT.,65.,6.,3.). Mūsu dienās gandrīz visas zinātņu nozāres pārdzīvo ātrāku vai lēnāku "matematizāciju". (Dr.,65.,3.,29.).

Iespējams, ka genitīveņu ietekmē, mūsdienu latviešu valodas tekstos līdzās genitīvenim sāk veidoties lokatīvformas ar saliktu celmu, piem., Mūsdienās fotogrāfija uzsāk jaunu

ēru. (ZuT., 65., 2., 29.). Arī mūsdienās arheologi te atrod senatnes meistaru darbu liecības - (PJ., 67., 20.IX, 4.). Strādnieku šķiras oīpa mūsdienās norit spilgti izteiktās .. pozīcijās. ..strādnieku kustību mūsdienās raksturo oīpa par vienotību. Pasaulē revolucionārais process, .., mūsdienās attīstās ļoti strauji. (G., 67., 23.IX, 3.) Mūsdienās ģeogrāfiskā informācija nepieciešama visdažādāko kategoriju speciālistiem.. (PJ., 67., 20.IX, 4.). Mūsdienās, .. reti kādam ienāks prātā šāds jautājums. (Z., 64., 22., 8.)

Tiesa, vārdkopas lokatīva formai mūsu dienās atbilstošais saliktenis mūsdienās skan mazliet neparasti. Un runā to lieto, iespējams, mazāk nekā rakstos. Bet tekstos šis saliktenis lokatīva formā stimulē arī citu locījumu formu veidošanu un lietošanu, piem., mūsdienām raksturīgs. Līdz beidzot saliktais celms mūsdien- iegūst arī nominatīva formu un kā patstāvīga nominatīva vienība ar visu lietvārda formu paradigmu mūsdienas sāk funkcionēt par senatne vai pagātne antonīmu.

Īpašu, aplūkojamā jautājuma sakarā interesantu grupu veido saliktie ģenitīvieši, piem., augšvācu, lej(as)vācu, senaugšvācu, senebreju, senrieku, senkrievu, senslāvu, senlatviešu, senprūšu u.c., kas lietoti kā apzīmētāji seno etnisko grupu valodas, kultūras un citu tipisku parādību apzīmēšanai. Līdzās minētajiem ģenitīviešiem daudzos gadījumos tiek lietots patstāvīgs tautības nosaukums, piem., augšvāci, lej(as)vāci, senaugšvāci, senebreji, senrieki, senslāvi, senlatvieši, senprūši u.c. Sakausējuma pakāpe starp šo saliktoju komponentiem nav vienlīdz stipra. Daži no tiem vārdkopā vairs nemaz nav sadalāmi, bet citi it viegli dalāmi un dažreiz vārdkopas lietojums pat parastāks nekā saliktenis, piem., senie ģermāņi un senģermāņi, senie ebreji un senebreji, senie persi un senpersi, bet augšvāci un augšas vāci?

Pa reizei ģenitīvenis iegūvis lietvārda paradigmu, pārņemdams raksturotā lietvārda nozīmi, piem., bezsvara un bezsvara stāvoklis, bezvējš un bezvēja laiks, bezmiess un bez-

miega stāvoklis u.c.

Līdzīgā kārtā par patstāvīgiem vārdiem ar visu formu paradigmu izveidojušies Aizbaikāls, Piemaskava, Pievolvega, Pārdaugava, arī piepilsēta un citi šāda tipa vietu nosaukumi.

Skaists, mežonīgs un bagāts ir tālais Aizbaikāls. (L.,65.,3.,9.) Autora mērķis - uzzīmēt Pievolvegas lauku ciemata portretu. (K.,65.,3.,130.) Tie palīdzēja viņam izturēt sala sprēgošu Piemaskavas laukos un tanku kauju uguns eļli Kurskas un Orlas lokā. (Z.,65.,9.,1.)

Kondensācijas rezultātā, pievienojot izskapu, veidojas lietvārdi ar -nieks. Tā ME vārdnīcā ir minēti piemēri bez -pases cilvēks vai bezpasnīeks, bezzemes laudis, strādnieki vai bezzemnieki. Šo grupu papildina bezbiletnieks, t.i., braucējs bez biletē jeb bezbiletē braucējs, piem., uzliek par pienākumu ikvienā pasažierī saskatīt potenciālu bezbi -letnieku. .. zināja, ka nav labi braukt bez biletē. (C.,67.,16.IX,4.)

Mūsdienu latviešu valodā ir arī citi analogi darinājumi. Tiesa, tie nav regulāri, ne produktīvi, vairāk ar individuālu raksturu, piem., trīszarenes un trīszaru dakšas;

Viņa dakšas, viņa vieglās trīszarenes ar spīdīgi nolietoto kātu noslīd no vuzuma.. (K.,65.,4.,10.).

Rezumējot jāsecina, ka genitīvepi mūsdienu latviešu valodā veidojas kā sintaktiski derivāti. Tos darinot, par pamatu izmanto atributīvi lietotas lietvārdu vārdkopu atkarīgo locījumu formas, kā arī prepozīciju savienojumus ar atkarīgajiem locījumiem. No šo savienojumu komponentiem tiek veidots sekundārs genitīvepa celms. Tam pievieno attiecīgās lietvārdu deklinācijas vienskaitļa vai arī daudzskaitļa genitīva galotni. Tā kā genitīva galotne tiek pievienota sekundāriem celmiem, kas veidoti ne vien no genitīva formas konstrukcijām, bet arī no citu atkarīgo locījumu konstrukcijām, t.i., aizstāj vairāku atkarīgo locījumu formantus, tad genitīvenī tās funkcijas vairs nav identificējamās ar locījuma galotnes fun-

kcijām un ir pamats to kvalificēt par patstāvīgu sintaktiskās darināšanas formantu.

Vēsturiski genitīveņu veidošana latviešu valodā cieši saistāma ar stipro tradīciju atributīvo pazīmi izteikt ar lietvārda genitīvu. Genitīva atkarība no apzīmējamā lietvārda saglabājas arī genitīvenī un jo spilgti izpaužas tā morfoloģiskajā, kā arī leksiskajā nepatstāvībā.

Mūsdienu latviešu valodā pēc funkcijas genitīveņi tuvāki īpašības vārdiem, bet pēc formas - lietvārdiem. Šī genitīveņu nenoteiktība rada dažādas svārstības un tendences izlīdzināt stāvokli.

Tādēļ līdzās aktīvai genitīveņu darināšanai vērojama stipra tendence šos sintaktiskos darinājumus asimilēt īpašības vārdiem, izmantojot produktīvās īpašības vārdu darināšanas izskaņas. Ne tik stipra ir otra tendence pakļaut genitīveņus lietvārdu asimilācijai, veidojot tiem pilnu paradigmu. Savukārt genitīveņi ar nosacītu nozīmi veido diezgan stabilu šo izteiksmes līdzekļu pamatfondu un vienlaikus nostiprina to suverenitāti mūsdienu latviešu valodā.

Tāds veidojas pašreizējais genitīveņu stāvoklis mūsdienu latviešu valodā. Kāds būs šo veidojumu turpmākais liktenis, rādīs valodas attīstības gaita.

Э.Я.Сойда

АТРИБУТИВНЫЙ РОДИТЕЛЬНЫЙ СИНТАКСИЧЕСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

В статье рассматривается продуктивное явление современного латышского языка - стяжение зависимых форм субстантивных словосочетаний, а также зависимых падежных форм существительных с предлогами в одну основу. При ней сохраняется или присоединяется окончание родительного падежа существительного соответствующего склонения. Такое преобразование реализуется при условии, если эти исходные конструкции в предложении употребляются в функции определения.

Указывается функциональное соотношение стяженных форм с именами прилагательными, а также возможность образования имен прилагательных суффиксальным способом при использовании стяженных основ. Новые образования в форме родительного падежа стремятся приобрести полную парадигму.

AVOTU un AVOTU SAĪSINĀJUMU SARAKSTS*.

- AA.P. A.Austriņš. Puiškans. 1959. 373 lpp.
AB.T. A.Brigadere. Trilogija. 1957. 701 lpp.
AD.I. A.Degļavs. Izlase. 1965. 330 lpp.
AU.K. A.Upīts. Kopoti raksti. IV sēj. 1947. 756 lpp.
V sēj. 1948. 796 lpp.
- C. "Cīņa". (Laikraksts.)
D. "Dadzis". (Žurnāls.)
D.I. "Domas". (Periodisks izdevums.) 1925. (pirmais pusgads.)
D.II. "Domas". (Periodisks izdevums.) 1925. (otrais pusgads.)
DA.Mdr. Doku Atis. Mans dzīves rīts. 1958. 64 lpp.
Dnk. Dienu noplēšamais kalendārs. 1965.
Dr. "Draugs". (Žurnāls.)
Er. J.Lančburgs. Ekskavatora jaunā mašīnista rokasgrāmata. 1965. 400 lpp.
- JR.K. J.Rainis. Kopoti raksti. I, 1947. 444 lpp.
K. "Karogs". (Žurnāls.)
K.C. A.Kurcijs. Cūkgans. 1956. 387 lpp.
KF.Pz. K.Fimbers. Pelēkā zeme. 1958. 523 lpp.
Kupk. J.Ulpe. Koku un plastmasu konstrukcijas. 1965. 360 lpp.
L. "Liesma". (Žurnāls.)
Ium. "Literatūra un Māksla". (Laikraksts.)
M. "Māksla". (Žurnāls.)
MB.Sp. M.Birze. Smilšu pulkstenis. 1964. 269 lpp.
MB.Vrds. M.Birze. Visiem rozēs dārzā ziedi. 1963. 164 lpp.
Pē. Pasaules daļu un svarīgāko valstu ģeogrāfija. 6.-7.kl. 1965. 668 lpp.
- PJ. "Padomju Jaunatne". (Laikraksts.)
PLK. "Padomju Latvijas Komunisti". (Žurnāls.)
PLS. "Padomju Latvijas Sieviete". (Žurnāls.)
PLŠk. "Padomju Latvijas Skola". (Žurnāls.)
Pp. Pamatskolu programma. I - IV kl. 1965. 656 lpp.
RB. "Rīgas Balss". (Laikraksts.)
SA. "Skolotāju Avīze". (Laikraksts.)
SuĢ. "Skola un Ģimene". (Žurnāls.)
TV. Zinātniskā un tehniskā terminoloģija. Sakopojums Nr 1. 1958. 120 lpp.
- V. "Veselība". (Žurnāls.)
VK.Ss. V.Klīvers. Sirdsapziņas spoguļi. 1965. 220 lpp.
Z. "Zvaigzne". (Žurnāls.)
Zap. Zinātniskā ateisma pamati. 1965. 392 lpp.
ZS.Cnv. Z.Skujinš. Ciemiņš no viļņpasaules. 1963. 125 lpp.
ZS.Km. Z.Skujinš. Kolumba mazdēli. 1961. 467 lpp.
ZuT. "Zinātne un Tehnika". (Žurnāls.)
ZG.Cgr. Z.Grīva. Cilvēks gaida rītu. 1967. 401 lpp.

* Tekstā aiz grāmatu nosaukumu saīsinājumiem beigās dots lappuses numurs, tā priekšā ir sējuma numurs vai arī izdošanas gada pēdējie divi cipari, aiz periodisko izdevumu nosaukumu saīsinājumiem seko izdošanas gada pēdējie divi cipari, izdošanas datums vai arī kārtas numurs un lappuses numurs.

SATURS * СОДЕРЖАНИЕ

Priekšvārds	5
З. А. Толмачева, Е. Д. Бесценная. Взаимодействие лексического и словообразовательного значений (на материале имён действия нулевой аффиксации в контексте рассказов М. Горького "По Руси")	7
С. П. Клявиня. Вероятностно-статистические характеристики словарного состава функциональных стилей латышского языка	28
С. П. Клявиня. Сопоставление статистических характеристик морфологических категорий в функциональных стилях латышского языка	49
I. Freimane. Runāšanas verbu saistāmības īpatnības .	81
M. Baltiņa. Regulāra motivācija deverbālu lietvārdu darināšanā	107
J. Kušķis. Ģenitīvu tipi	121
E. Soida. Sintaktiskas cilmes atributīvie ģenitīveni	148

Ученые записки, том 259

СИСТЕМА ЯЗЫКА

Zinātniskie raksti, 259. sējums

VALODAS SISTĒMA

Redaktors: M. Rudzīte, M. Streipa
Tehniskā redaktore A. Balčuna
Korektore A. Balčuna

P. Stučkas Latvijas Valsts universitātē
Rīga 1976

Parakstīts iespiešanai 17.XII.1976.JT 17901. Pasūt.Nr. 1492.
Papīrs Nr.1. Papīra formāts 60x84/16. Fiz.iespiedl. 13,5
Uzsk.izdevn.1. 10.2. Metiens 300 eks. Maksā 1 rbl.

Iespiests ar rotaprintu, Rīgā-50, Veldenauba ielā 5,
P. Stučkas Latvijas Valsts universitātē